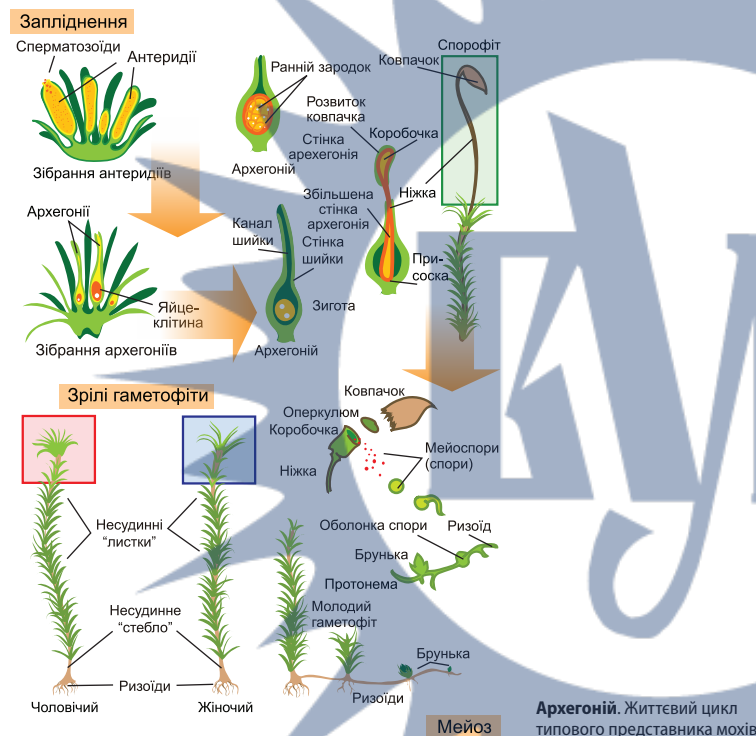

Лит.: Словарь ботанических терминов / Под ред. И. Дудки. Киев, 1984; Никитин М. Происхождение жизни. От туманности до клетки. Москва, 2018; Freeman Sc., Quillin K., Allison L. et al. Biological Science. 7th ed. Hoboken, 2019.

Я. О. Межжеріна

Археогоній (від грец. ἀρχή — початок, походження) і γονή — народження, материнська утроба) — жіночий статевий орган *мохоподібних, папоротеподібних і голонасінних рослин*. Утворюється на *гаметофіті*; має вигляд пляшки або колби, нижню розширену частину якої на-

зивають черевцем. У ньому міститься вел. нерухома *яйцеклітина*. Верхня частина А. має вигляд подовженої шийки, клітини якої під час запліднення розпадаються, перетворюючись на слиз і пропускають чол. гамети всередину. Будова А. різних видів рослин відрізняється: у плаунів, хвощів і папоротей стінками черевця є клітини вегетативної тканини заростка (гаметофіта), у яку занурений А. У голонасінних рослин немає канальцевих клітин шийки А. Рослини, крім водоростей і квіткових, які мають А., наз. архегоніальними. Еволюція вищих рослин відбувалася в напрямі *редукції* А.: від поступового спрощення до його зникнення.

Літм.: Брайон А. В. *Анатомія рослин* // *Розвиток біології на Україні* : в 2 т. Київ, 1984–1985; Брайон О. В., Чикаленко В. Г. *Анатомія рослин*. Київ, 1992; Войтюк Ю. О., Кучерява Л. Ф., Баданіна В. А. та ін. *Морфологія рослин з основами анатомії та цитоморфології*. Київ, 1998; Коровкин О. А. *Анатомія і морфологія вищих рослин*. Москва, 2007; Красільнікова Л. О., Авксентьева О. О., Садовниченко Ю. О. *Анатомія рослин*. Рослинна клітина, тканини, вегетативні органи. Харків, 2013.

Археї, архебактерії (Archaea, Archaeobacteria) — за системою трьох доменів — домен, за ін. класи-

фікацією — *царство*, що включає мікроскопічні одноклітин. *прокаріоти*. А. зовні нагадують еубактерії: клітини дрібні, ядро відсутнє, є кільцева хромосома, *плазмід*и, гени організовані в *оперони*, матрична РНК поліцистронна (кодує більше, ніж один поліпептидний ланцюг). Деякі біохім. характеристики А. спільні з *еукаріотами*: у складі хромосоми є *гістони*, у генах — *інтрони*, РНК проходить стадію *процесингу*, трансляція починається з метіоніну (в еубактерій — N-формілметіоніну) тощо. Гол. відмінностями між А., еубактеріями та еукаріотами, що дають підстави виділяти А. в окр. домен чи царство, є принципи укладання фосфоліпід. молекул у клітин. мембрані, а також розбіжності в нуклеотидних послідовностях молекул ДНК. Ліпіди А. відрізняються від ліпідів бактерій та еукаріотів гліцеринфосфатом, що входить до їхнього складу, оберненою стереохімією (гліцерин-1-фосфат замість гліцерин-3-фосфату). Мембранні ліпіди А. містять етерний зв'язок, для мембран. ліпідів бактерій та еукаріотів характерний естерний зв'язок. Замість жирних кислот мембран. ліпіди А. мають терпенові спирти. Клітин. стінки А. не містять муреїну (у деяких є псевдомуреїн). Для А. характерні особливі білки флагеліни у складі джуктиків. А. не мають апарату синтезу жирних кислот. Розміри клітин А. бл. 1 мкм у діаметрі. Форма клітин різноманітна: сферична, паличкоподібна, спіральна, трикутна та прямокутна, багато з них мають джуктики. За типом живлення А. поділяють на *фототрофи* (використовують як джерело енергії соняч. світло, але не продукують кисень), *літотрофи* (джерело енергії — неорганічні сполуки) та *органотрофи* (використовують органіч. сполуки). Розмножуються А. простим поділом навівл, множинним поділом, брудькуванням і фрагментацією. *Мейоз* в А. не відбувається. Для А. характерна надзвич. стійкість до чинників зовн. середовища, саме тому серед них найбільше здатних жити в екстремал. умовах і харчуватися особл., не характерними для живлення речовинами (напр., метаном). А. здатні населяти місця, недоступні для ін. орг-мів. Так, у гарячих джерелах живуть А.-термофіли, стійкі до $t-r +45...+113\text{ }^{\circ}\text{C}$; у віч. холоді — психрофіли, здатні до розмноження за постійно низьких $t-r$ (до $-10\text{ }^{\circ}\text{C}$); *ацидофіли* живуть у кисл. середовищі (рН 1–5); *алкаліфіли* — у лужному (рН 9–11). Барофіли витримують тиск до 700 атм, галофіли живуть у соляних розчинах з умістом NaCl 25–30%. Ксерофіли живинають за мін. рівня вологоти. Класифікацію й систематику А. остаточно не розроблено.

Лит.: Woese C., Kandler O., Wheelis M. Towards a Natural System of Organisms: Proposal for the Domains Archaea, Bacteria, and Eucarya // Proceedings of the National Academy of Sciences. 1990. № 87 (12); Pace N. R. Timefor a Change // Nature. 2006. № 441 (7091); Spang A., Saw J., Jørgensen S. et al. Complex Archaea that Bridge the Gap Between Prokaryotes and Eukaryotes // Nature. 2015. № 521 (7551); Ястремська Л. С. Загальна мікробіологія і вірусологія. Київ, 2017.

Я. О. Межжеріна

Археї. Halobacteria sp. штам NRC-1, довжина кожної клітини близько 5 μm

Архей (від грец. ἀρχαῖος — стародавній), археозой — геологічний еон, відповідає геол. часу від 4,0 до 2,5 млрд р. т. Термін запропоновано в 1872 геологом та мінералогом Дж. Д. Дана для всіх стародав. кристаліч. порід. 1888 геолог С. Ф. Еммонс (1841–1911; США) відніс верх. частину А. до протерозою. У 1980-х виокремлено хадей-

Архей. Хроностратиграфічна схема.

ський еон (4,6–4,0 млрд р. т.), у якому Земля перебувала ще в стані планетар. акреції. Архейський еон розділяють на 4 періоди: еоархей (4,0–3,6 млрд р. т.), палеоархей (3,6–3,2 млрд р. т.), мезоархей (3,2–2,8 млрд р. т.) і неоархей (2,8–2,5 млрд р. т.). В еоархей на Землі виникла глобальна конвекція мантії. Формувалися кісли магми гранітоїдного складу — тоналіт-трондємітові *гнейси* (ТГГ). Виникли перші ізольовані одна від одної солоні водойми з гарячою водою та перші орг-ми — *ціанобактерії*. У палеоархей у розвитку Землі почали проявлятися процеси пульсації, які полягали в період. розтягуванні та стисканні. Формувалися сірогнейсові *овоїди* (вел. кулясті вкряплення в *породах гірських магматичних*) діам. у сотні кілометрів, на яких утворювалися зеленокам'яні пояси. Відбувалося становлення першого гіпотет. суперконтиненту — Ваальбари та єдиного *Світового океану* (Панталасси) з базальт. корою океан. типу. У мезоархей зі збільшенням потужності кори виникли малі плити та зони субдукції — тектон. процесу, який проходив по конвергент. межі *літосферних плит*, на якій одна плита рухалася поверхнею ін. тектон. плити й пірнала в зем. мантію, тобто відбувалося підсування океан. кори і порід мантії під краї ін. плит. Почався поділ верх. й ниж. мантії. Зеленокам'яні пояси мезо- і неоархею, на відміну від палеоархейських, простягаються на сотні, а іноді й на тисячі кілометрів. Прибл. 2,8 млрд р. т. почав розколюватися суперконтинент Ваальбара. Неоархей є часом формування основ. маси континент. земної кори. Сформувалися один або кілька суперконтинентів. Уперше зафіксовано збільшення потужності зем. кори до 70 км. Наприкін. неоархею виникли перші багатоклітин. орг-ми та розпочався перший кисневий *фотосинтез*. Виник озон. шар і, відповідно, зменшився *парниковий ефект*.

Лит.: Щербак Н. П., Артеменко Г. В., Лесная И. М. і др. Геохронологія раннього докембрія Українського щита. Київ, 2005; Ogg J. A Concise Geologic Time Scale 2016. Amsterdam, 2016.

Архентерон (від грец. ἀρχή — початок і έντερον — кишка) — порожнина *гастроли*, *гастроцель*. Порожнина первинної кишки зародка, утворюється в багатьох *безхребетних* та *хордових* у процесі *гастроляції*, якщо гастрולה формується унаслідок *інвагінації*. Перетворюється на частину порожнини кишківника.

Лит.: Гістологія. Цитологія. Ембріологія / За ред. О. Д. Луцка, Ю. Б. Чайковського. Вінниця, 2018; Сіліна Ю. В., Веропотвелян М. П., Данкович Н. О. Медична ембріологія з основами тератології. Вінниця, 2019.

Архео... (від грец. ἀρχαῖος — стародавній) — частина складних слів, що означає давній, стародавній.

Археоантропі (від *архео...* і ἀνθρωπος — людина) — див. *Архантропи*.

Археографія (від *архео...* та γράφω — писати) — спеціальна історична дисципліна, у межах якої вивчають док. інформ. ресурси та писемні пам'ятки з метою введення їх до наук. та культ. обігу. Це передбачає пошук, відбір, наук. описування та публікацію таких джерел. У сучас. іст. науці тривають дискусії щодо визначення об'єк-

та та предмета А. Найпошир. визначенням об'єкта А. є сукупність іст. та сучас. документів, зафіксованих на матер. носіях. Предмет А. — вивчення кож. окремого документа як пам'ятки матер. та дух. культури. А. тісно пов'язана з такими наук. дисциплінами, як-от *джерелознавство*, *архівознавство*, *дипломатика*, *палеографія*, *текстологія*, *документознавство* тощо. Одним із пріоритет. завдань А. є *аналіз історії публікацій документів*, розпрацювання теорії та методики їх видання. А. досліджує документи (писемні, аудіовізуальні, електронні), тобто інформацію, зафіксовану за допомогою різн. засобів на матер. носієві, що є продуктом інтелект. діяльності людини. Осн. різновидами археогр. діяльності є збирання док. пам'яток у середовищі їхнього поширення (польова А.), здійснення пошуку в архівосховищах та ін. інформ. системах (євристична А.), наук. опис документів (камеральна А.) та їх публікація відповідно до наук. обґрунтованих правил видання іст. пам'яток (економічна А.). Знач. масив електронних публікацій документів та їхнє поширення в мережі Інтернет на поч. 21 ст. зумовили появу нового підрозділу у структурі дисципліни — електронної (технотронної) А.

А. зародилася в 3х. Європі за доби *Відродження*. Найдавніше застосування терміна пов'язане з описом та вивченням старовинних документів, зокрема рукопис. пам'яток доби *Античності* та біблійних текстів (див. *Біблія*). Поштовхом для розвитку А. стало винайдення та поширення в 15 ст. книгодрукування. Перші критичні видання античних текстів з'явилися наприкін. 15 — на поч. 16 ст. в Італії й були пов'язані з діяльністю друкаря А. *Мануція*. Бл. 1500 він заснував «Нову Академію», що увійшла в історію під назвою «Альдівська академія», яка об'єднала зусилля істориків та знавців класич. мов для вивчення та видання праць грец. та рим. класиків. Упродовж століття з друкарні вийшло понад 1 000 книг (т. з. *альдин*), серед яких були твори *Аристотеля*, *Вергілія*, *Горація*, *Гомера*. На поч. 16 ст. метод критич. дослідження застосував *Еразм Роттердамський* при перекладі Біблії — у 1516 побачив світ текст *Нового Завіту* грец. мовою («Novum Instrumentum omne»), для підготовки якого було використано кілька рукописів. У 16–17 ст. в Німеччині та Франції з'явилися перші критичні видання середньовіч. джерел. Зокрема, мавристи — члени франц. чернечої конгрегації св. Мавра — збирали та публікували середньовіч. рукописи, оприлюднили значну кільк. праць, пов'язаних з історією церкви, вперше випрацювали правила критич. видання іст. джерел. Найвідом. представників мавристів — Ж. *Мабільйона* та Б. *де Монфокона* — вважають засновниками дипломатки та палеографії. Болландисти — представники наук. т-ва *ezitit* — видавали реліг. пам'ятки («Acta Sanctorum»), доповнюючи їх іст. передмовою та коментарями. У 18 ст. А. зароджується в Росії та Україні, перші публікації іст. документів з укр. історії здійснили В. *Рубан* та Ф. *Туманський* (1757–1810). Важл. етапом у розвитку А. в 19 ст. стала діяльність Т-ва для вивчення ранньої нім. історії. Т-во започаткувало серійне видання «Нім. іст. пам'яток» («Monumenta Germaniae Historica»), що триває дотепер (найвідоміші представники Г. *Пертц*, Г. *Вайц*, В. *Ватенбах* тощо). Формування наук. принципів видання антич. і середньовіч. текстів пов'язане з

іменами Л. фон Ранке, Т. Моммзена, Ф. Гізо. У Рос. імперії в 19 — на поч. 20 ст. іст. джерела видавала *Археологічна комісія імператорська при Петербур. АН* (1834–1917): опубл. «Повне зібрання руських літописів» («Полное собрание русских летописей»; 1841–1871, 1908–1910), док. серії «Акти історичні» («Акта исторические»; 1841–1843), «Акти, пов'язані з історією Західної Росії» («Акта, относящиеся к истории Западной России»; 1846–1853), «Акти, пов'язані з історією Південної та Західної Росії» («Акта, относящиеся к истории Южной и Западной России»; 1863–1892) та ін. Укр. іст. пам'ятки в цей період видавали М. Костомаров, О. Бодянский, М. Максимович. 1843 організовано Тимчасову комісію для розгляду давніх актів при київ., поділ. та волин. ген.-губ. (*Київська археологічна комісія*), результатом діяльності якої стало зібрання та перевезення до м. Києва знач. масиву актових документів, заснування *Київського центрального архіву давніх актів* (1852), видання цінних джерел. комплексів з укр. історії 14–18 ст., зокрема в серіях «Пам'ятки, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів» («Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов»; у 4 т.; 1845–1859), «Архив Південно-Західної Росії» («Архив Юго-западной России», у 35 т., 8 частинах; 1859–1914) та ін. У роботі комісії, випрацюванні методики видання іст. джерел брали участь В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, О. Лазаревський, О. Левицький та ін. Київ. археогр. комісія сприяла розвитку польової, камеральної та едиційної А., розширенню джерел. бази досліджень з укр. історії. Плідну діяльність із видання джерел з укр. історії провадили також *архівні комісії губернські*, наук. т-ва (зокрема *Історичне товариство Нестора Літописця, Одеське товариство історії та старожитностей*), іст. журн. «*Киевская старина*» (1882–1906). На західноукр. теренах діяла Археогр. комісія *Наукового товариства імені Тараса Шевченка* у м. Львові, засн. 1896 з ініціативи М. Грушевського. Члени комісії — І. Крип'якевич, С. Томашивський, М. Кордуба, І.-М. Кревецький, В. Липинський, Ф. Колесса, М. П. Василенко та ін. — під керівництвом М. Грушевського виявили та опублікували корпус джерел з історії укр. козацтва, результатом роботи стало видання 22 томів «Жерел до історії України-Руси» (1895–1924). Ін. важливим док. проектом т-ва стало ініційоване І. Франком восьмитомне видання «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». У 1920-х значення південного центру археогр. діяльності в Україні набула Археогр. комісія ВУАН, яку очолювали Д. Багалій (1918–1919), В. Іконников (1921–1923), М. Грушевський (1924–1931). В едиційному доробку комісії — серійні видання «Український архів», «Український археологічний збірник», «Пам'ятки українського письменства», у підготовці яких брали участь М. Василенко, О. Грушевський, К. Лазаревська, С. Маслово, В. Перетц та ін. Працюючи над формуванням наук. засад А., комісія розробила метод. правила видання іст. джерел (1926). Наприкін. 1920-х — на поч. 1930-х в Україні діяла Археогр. комісія Центр. архівного управління УСРР (голова — М. Рубач). Комісія розпрацьовувала правила видання документів, методику описування актових книг та діловод. документів. У 1920-х відбу-

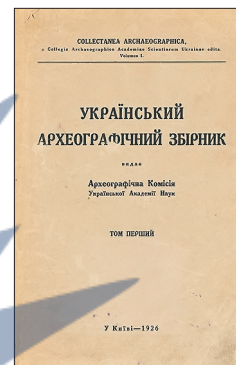
лося оформлення А. в окрему іст. дисципліну, теоретико-методол. засади якої обґрунтовано в працях учених М. Бельчикова (1890–1979), С. Валка (1887–1975), С. Рождественського (1868–1934), О. Шилова (1881–1942). У цей період укр. архівісти В. Романовський (1890–1971) та В. Веретенников заклали підвалини нац. школи камеральної А. Після розгрому наук. шкіл та ліквідації археогр. інституцій на поч. 1930-х розвиток теоретико-методол. студій у галузі А. в Україні був перерваний. Видавничу діяльність архів. установ на тривалий час обмежено вузьким колом «партійно-класових» тем та некритично відібраних до публікації джерел. Укр. археогр. традиції поступово відроджуються з 1960-х, коли історики активізували діяльність у галузі розпрацювання питань теорії та методики джерел. публікацій, розширили можливості реалізації едиційних проектів. У цей період проблеми практич. А. активно розробляли в містах Києві (І. Бутич, Ф. Шевченко, Є. Шаталіна, С. Яковлев), Львові (І. Крип'якевич, Я. Дашкевич), Дніпропетровську (М. Ковальський, Ю. Мицик, Г. Швидько; тепер м. Дніпро). 1987 постановою Президії АН УРСР було відновлено діяльність Археогр. комісії АН УРСР. 1991 на її основі створено *Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України* (директор — чл.-кор. НАН України П. Сохань; від 2014 — докт. іст. наук, проф. Г. Папакін). Від 1992 видається «Український археологічний щорічник».

Лит.: Бельчиков Н. Теория археологии. Москва; Ленинград, 1929; Валк С. Советская археология. Москва; Ленинград, 1948; Ісаєвич Я. Д. Українська археологія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання : в 7 вип. Київ, 1964. Вип. 1; Яковлев С. Українська радянська археологія. Київ, 1965; Журба О. Київська археологічна комісія. 1893–1921. Київ, 1993; Журба О. Становлення української археології: люди, ідеї, інституції. Дніпропетровськ, 2003; Папакін Г. Сучасна українська інтернет-археологія: основні форми та джерела електронних публікацій // Укр. іст. журн. 2010. № 5; Палієнко М. Г. Діяльність Київської археологічної комісії у контексті розвитку європейської археології XIX — початку XX ст. // Архіви України. 2014. № 6.

М. Г. Палієнко

Археозой (від *архео...* і грец. ζωή — життя) — те ж саме, що *архей*.

Археології національної музей (франц. Musée d'archéologie nationale) — заклад культури в м. Сен-Жермен-ан-Ле, деп. Івелін, регіон Іль-де-Франс (Франція), розміщений в іст. будівлі королівської резиденції. Перший замок у м. Сен-Жермен-ан-Ле було зведено 1122 за наказом короля Людовика VI Товстого як резиденцію франц. королів. За рішенням короля Людовика IX Святого замок розширено, споруджено комплекс будівель. За його правління тут підписано понад 80 королів. указів. Король Франциск I вирішив 1539 збудувати новий замок із вел. танц. залом. Тут 1638 народився майб. король Людовик XIV і 1643 помер Людовик XIII Справедливий, жив у вигнанні наприкін. 17 ст. англ. король Яків II Стюарт. У 1662–1682 А. Ленотр створив тут сад. Людовик XVI віддав замок братові, майб. Карлу X, який мав намір зруйнувати частину старих будівель і звести новий палац. Цьому завадили брак коштів і революції. У 19 ст.

Археологія.
Обкладинка «Українського археологічного збірника» (1926)

у замку розташовувалася казарма, від 1836 — військ. тюрма. Наполеон III Бонапарт, який захоплювався археологією, вирішив розташувати тут музей. Декрет про створення Музею галльської та галло-роман. археології було підписано 08.03.1862. За наказом Наполеона III Бонапарта, арх. Е. Мійє (1819–1879), учень Е. Віолле-ле-Дюка, відреставрував Сен-Жерменський палац, згодом його передано у власність музею. Перші 7 залів почали працювати 12.05.1867. Подію було приурочено до відкриття Всесвіт. виставки в м. Парижі. Засновник музею і його директор упродовж 35 р. — археолог А. Бертран (1820–1902). У 1907 було відкрито 44 зали. З музеєм пов'язана діяльність археологів Г. де Мортільє, С. Рейнаха (1858–1932), А. Юбера (1872–1927; усі — Франція) та ін. Приміщення музею зазнали руйнувань під час Другої світової війни. В одній із його залів відбувалися засідання керівництва окупац. влади. 1942 унаслідок вибухів постраждали музейні вітражі. 02.10.1945 заклад відновив свою діяльність. У 1960-х з ініціативи

ний. Осн. частина колекції була сформована до Першої світової війни. Її основу закладено 1862, коли король Данії Фредерік VII (1808–1863) подарував музею скандинав. добірку артефактів. З-поміж останніх надходжень — тихоокеан. колекція (2014), 65 галльських артефактів (зброя і прикраси) 7–6 ст. до н. е. (2019) тощо. При музеї є також 6-ка (понад 45,5 тис. одиниць зберігання). А. н. м. — гол. музей Франції такого профілю. Його колекція є однією з найбагатших у Європі.

Лит.: Куклинова И. А. Национальные музеи Франции в регионах // Вестник Санкт-Петербургского гос. ун-та культ. и искусств. 2011. № 3; Cohen C. La femme des origines — images de la femme dans la préhistoire occidentale. Valencia, 2011; Кассал Б. Ю. Артефакты Азильской культуры как сакральные антгельминтики // Омский науч. вестник. Сер.: Об-во. Ист. Современность. 2015. № 2 (136).

Археологічна культура — див. *Культура археологічна*.

Археологічна періодизація — див. *Періодизація археологічна*.

Археологічне датування — див. *Датування археологічне*.

Археологічний комплекс: городище літописного міста Бакочина, поселення і могильник — див. *Буки*.

Археологічні з'їзди — іст.-філол. наук. форуми, які проводили з 1869 в різних містах Російської імперії з інтервалом у 3 р. Започаткувало Моск. археол. т-во з ініціативи засновника й голови О. Уварова. Відбулося 15 А. з.: 1869 в м. Москві, 1871 в м. Санкт-Петербурзі, 1874 в м. Києві, 1877 в м. Казані, 1881 в м. Тифлісі (тепер м. Тбілісі), 1884 в м. Одесі, 1887 в м. Ярославлі, 1890 в м. Москві, 1893 у м. Вільно (тепер м. Вільнюс), 1896 в м. Ризі, 1899 в м. Києві, 1902 в м. Харкові, 1905 в м. Катеринославі (тепер м. Дніпро), 1908 в м. Чернігові, 1911 в м. Новгороді. Запланований на 1914 з'їзд у м. Пскові не відбувся через початок Першої світової війни. Фінансували А. з. коштом Мін-ва нар. освіти, держ. установ, благодійних внесків та за внески учасників. У підготовці та орг-ції заходів брали участь наук. т-ва, ун-ти. Зокрема, важливу роль у підготовці та проведенні Третього А. з. в м. Києві відіграв Пд.-Зх. відділ Рос. геогр. т-ва. А. з. сприяли появі наук. іст., етногр. т-в та музеїв. Виставки, представлені на з'їздах, згодом нерідко входили до експозицій місц. музеїв або ставали основою колекцій нових музеїв. За результатами кожного з'їзду публікували збірник «Праці» («Труды»), а також різні додаткові видання, зокрема, каталоги виставок, атласи, бюлетені, відомості, реферати засідань тощо. До участі та орг-ції А. з. долучилися укр. дослідники В. Антонович, Д. Багалій, М. Біляшівський, Г. Павлуцький, М. Сумцов та ін. В А. з. також брали участь зарубіжні вчені, зокрема філолог і письменник, основоположник славістики у Франції Л. Леже, історик Б. Дудік (1815–1890; тепер Чехія), арх. Е. Каргальяк (1845–1921; Франція), історик А. Рамбо (1842–1905; Франція) тощо. Тематика з'їздів охоплювала широке коло наук. питань (пам'яток язичництва, первісних та класичних; візант. старожитностей; пам'яток юрид.; пам'яток громадського

Археології національної музею

та за підтримки міністра культури, письменника, культуролога й теоретика мист-ва А. Мальро було реалізовано проект із реставрації та оновлення музею. Часткова реставрація здійснювалася також упродовж 1998–2006. На поч. 21 ст. музей має 44 зали, де представлено бл. 30 тис. артефактів. Загалом у фондах музею налічується бл. 3 млн експонатів. Знайдені на тер. Франції експонати представлені в осн. залах та ілюструють історію д-ви від палеоліту до Середньовіччя. Експонати іноз. походження презентовані в залі порівн. археології. Цінною є колекція археолога Е. П'єтта (1827–1906; Франція), що містить артефакти азильської культури (культура археологічна кам'яної доби), виявлені ним у Піренеях. З-поміж експонатів колекції — «Венера із Брасемпуї» («Пані в капюшоні», «Пані з Брасемпуї») — перша за часом виявлення «палеолітична Венера», одне з найраніших реаліст. зображень обличчя людини (бл. 26–21 тис. до н. е.). Представлено галльську культуру, історію рим. Галлії, меровінзький період (див. *Меровінги*). Відділ порівн. археології розташ. в кол. бальній залі — т. з. залі Марса. В основу експозиції покладено 2 принципи — хронол. та географіч-

Археологічні з'їзди. З'їзд у м. Києві, 1874

та дом. побуту; пам'яток мови й писемності; пам'яток іст. географії та етнографії; пам'яток мист-в тощо). Програма з'їздів зазвичай передбачала обговорення питань з історії старожитностей того краю, на тер. якого він відбувався. А. з. стали потужним чинником розгортання іст., філол., археол. та етногр. студій. Вони сприяли становленню й розвитку пам'яткоохоронної справи, краєзнав. досліджень, антропології, музезнавства, архівознавства, історії мист-в, нумізматики, сфрагістики на межі 19–20 ст.

Лит.: Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні. Київ, 2004; Ковпаненко Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX — початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // Укр. іст. журн. 2008. № 6; Скирда І. М. XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. Харків, 2018.

О. М. Казакевич

Археологічні картти — див. *Картти археологічні*.

Археологічні музеї Стамбула (тур. İstanbul Arkeoloji Müzeleri) — комплекс із трьох музейних закладів (Археол. музей, Музей Стародав. Сходу й Кахельний павільйон) у центрі м. Стамбула (тепер Туреччина). *Османська імперія* (бл. 1299–1923) охоплювала значні тер., зокрема в Пн. Африці, Малій Азії та на Пд. Європи, що свого часу були *ареалами* стародав. *цивілізацій*. Через низку обставин із плином часу давні пам'ятки (насамперед античні та христ.) зазнавали руйнувань і ставали об'єктами *контр-абанди*. У 18–19 ст. представники европ. музеїв намагалися вивезти цінні *артефакти* з тер. імперії. Перед тур. інтелектуалами постала нагальна потреба вберегти культ. надбання поперед. епох від вивезення за кордон. Цю проблему мало вирішити заснування археол. музею, ініціатором створення якого став худ., археолог, мистецтвознавець О. Хамді-бей (1842–1910). Попередник Археол. музею — Імператорський музей старожитностей і зброї створено 1869 і 1875 перенесено з церкви Св. Ірини в Кахельний павільйон. 1881 директором закладу став О. Хамді-бей, який, поряд із реорганізацією музею, здійснював розкопки на тер. усієї Осман. імперії. Завдяки йому експозицію музею було значно розширено. На замовлення О. Хамді-бея та за згоди султана *Абдула-Гаміда II* 1891 стамбул. арх. А. Валлурі (1850–1921) спроектував і збудував нове приміщення для музею — т. з. Музею саркофагів. 1903 було добудовано пн. крило, 1907 — південне. Будівля виконана в неокласич. стилі, в

оформленні *фасаду* простежуються мотиви найвідоміших експонатів музейної колекції — т. з. *саркофагів Александра Македонського* і Плакальниць. 1991 прибудовано новий 6-поверх. корпус, 2 перші поверхи якого зайняли сховища. Відповідно, експозиція музею розміщена на площі трьох приміщень — центр. корпусу Археол. музею, Кахельного павільйону та Музею Стародав. Сходу, що був відкритий 1935. Раніше у приміщенні музею розташовувалася Школа образотв. мист-в. 1963 Музей Стародав. Сходу було закрито на *реставрацію* й заново відкрито 1974. Кахельний павільйон, збудований 1472 за наказом Мехмеда II, був включений до комплексу 1981. Павільйон вважають однією із найрепрезентативніших архіт. пам'яток періоду ранньої Осман. імперії. Найвідоміші експонати музею — 2 царські саркофаги (4 ст. до н. е.), знайдені в *некрополі* фінікійського м. Сідона (тепер м. Сайда, Ліван): перший належав цареві Абдалоніму Сідонському (роки правління — бл. 333–312 до н. е.), але більше відомий як саркофаг

Археологічні музеї Стамбула. Головна будівля комплексу

Александра Македонського, оскільки на його верхніх зображені сцени полювання і битв останнього; другий — Абдастарту I (Стратону I; роки правління — бл. 365–352 до н. е.), названий саркофагом Плакальниць через зображення жінок із *гарему* Абдастарта, що оплакують свого господаря. В експозиції, яка нараховує бл. 1 млн експонатів, також представлені: пам'ятки *Єгипту Стародавнього*, *Ассирії*, *Вавилону*; мармурова та бронз. скульптура різних періодів історії Стародав. Греції та Риму, портрет, погруддя Стародав. Риму, надгробкові стели Пальміри (див. *Пальміри археологічні пам'ятки*), залишки Пергамського *вівтаря*, леви, що прикрашали *мавзолей* у *Галікарнасі*, археол. знахідки у *Трої*; оздоби візант. храмів; пам'ятки доіслам. періоду й іслам. керамічні вироби тощо.

Лит.: Schefold K., Seidel M. Der Alexander-Sarkophag. Berlin, 1968; Самохіна Г. С. «Саркофаг Александра»: комментарии к интерпретации Памятника эллинистического изобразительного искусства // Клио. 2012. № 10 (70); Абидулин А. М., Валеев Р. М. Взаимопроникновение восточной и европейской культур: вклад Османа Хамди Бея в сохранение османского и мирового культурного наследия // Интеллигенция и мир. 2016. № 2; Foster B. R.

Sargonic Texts from Telloh in the Istanbul Archaeological Museums : in 2 pt. Atlanta, 2018. Pt. 2; Вяземская К. Т. Осман Хамди Бей (1842–1910): первый турецкий ориенталист? // Вост. курьер. 2019. № 1–2.

Археологічні пам'ятки — див. *Пам'ятки археологічні*.

Археологічні розвідки — див. *Розвідки археологічні*.

Археологічні розкопки — див. *Розкопки археологічні*.

Археологічні товариства — див. *Товариства археологічні*.

Археологія (від *архео...* і грец. λόγος — слово, вчення) — галузь іст. науки, що вивчає речові пам'ятки від *палеоліту* до пізнього *Середньовіччя*, реконструює за ними давню історію сусп-ва. Метою А. є не лише всебічне вивчення археол. пам'яток, а й відтворення давньої історії України, зокрема первіс. залюднення її тер., виникнення та розвитку відтворювальних форм господарювання, історії та культури *скіфів* і *сарматів*, *античних держав Північного Причорномор'я*, етногенезу та ранньої історії сх. слов'ян, історії та культури *Русі*. Спеціалісти-археологи вивчають речові джерела — рештки поселень, могильники, знаряддя праці, посуд, зброю, твори мист-ва, після розкопок і лаб. досліджень. На завершальному етапі роботи археолог як історик використовує для висновків і речові, і писемні

проведено в 1630-х з ініціативи митр. *Петра (Могили)* на місці *Десятинної церкви в Києві*. Систематичні й цілеспрямовані археол. дослідження розпочалися наприкін. 18 — поч. 19 ст., коли на Пд. України було розгорнуто розкопки *скіф. царських курганів*, *антич. міст Пн. Причорномор'я*. Виявлені археол. знахідки стали основою для створення музеїв у містах *Миколаєві* (1806), *Феодосії* (1811), *Одесі* (1825), *Керчі* (1826). Упродовж 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. розкопки в Україні провадили на *палеоліт.* та *слов'яно-рус. пам'ятках*. Крім того, виявлено незнані раніше старожитності *трипільської культури* (5–3 тис. до н. е.), *полів поховань* (2 ст. до н. е. — 5 ст. н. е.). Значний внесок у розвиток А. в Україні цього часу зробили *І. Забелін*, *Д. Самоквасов*, *Б. Фармаковский*, *В. Хвойка*, *М. Біляшівський*, *О. Спіцин* та ін. У системі Укр. академії наук (тепер *Національна академія наук України*) створено Комісію з укладання археол. карти України (див. *Інститут археології НАН України*). Здійснено масштабні розвідки, картографування й реєстрацію пам'яток (найвизначніші зараховано до об'єктів, які охороняє д-ва). Поміт. успіхів досягнуто в дослідженні *кам'яного віку* в Україні. Розкопки *палеоліт. Межирічної стоянки* на Черкащині, *Добранічівської стоянки* на Київщині, *Королевської стоянки* на Закарпатті тощо дали змогу з'ясувати час появи на тер. України перших людей (бл. 1 млн р. т.), відтворити найдавніші житла з кісток мамонта, простежити еволюцію первіс. знарядь праці, зробити відкриття у сфері міфол. уявлень найдавніших людей (зокрема йдеться про роботу археологів *С. Бібікова*, *І. Шовкопляса* та ін.). Серед пам'яток *нео-енеоліт. епохи центр. місце* належить давньоземлероб. *трипільській культурі*. Відкриті й досліджені поселення-гіганти пл. 250–400 га уможливили вивчення історії нас., що їх залишило, а також ґрунт для припущень про *протоміський характер його розвитку* (*С. Бібіков*, *О. Цвек* тощо). Значну увагу приділено вивченню пам'яток *бронзового віку лісостеп. і степ. зони України* (2 тис. до н. е.). Археол. знахідки засвідчили *госп.-культ. особливості регіонів*, додали нових відомостей в аспекті розв'язання проблеми *етногенезу праслов'ян* (*С. Березанська*, *В. Отрошенко* тощо). Дослідження пам'яток доби *раннього заліз. віку* (1 тис. до н. е.) позначене відкриттям *скіф. курганів* (*Мелітопольський курган*, *Бердянський*, *Огуз*, *Товста Могила*, *Гайманова Могила*, *Братолюбівський*), розкопками *городищ скіф. часу* (див. *Скіфи*), зокрема найбільшого в Україні *Більського городища* пл. понад 2 тис. га (*О. Тереножкін*, *Б. Мозолевський* та ін.). Результативними є розкопки *антич. пам'яток Пн. Причорномор'я*, датовані 6 ст. до н. е. — 4 ст. н. е., а саме *Ольвії* та її округи, *Тірас*, *Херсонеса Таврійського*, *Пантікапею*, залишок ін. грец. і рим. поселень. Матеріали розкопок стали підґрунтям для висвітлення важл. проблем, зокрема особливостей *колонізації грецької*, характеру взаємодії місц. і прибулого нас., історії містобудування та ін. Дослідження слов'ян. пам'яток (кін. 1 тис. до н. е. — 3-тя чв. 1 тис. н. е.) уможливило відкриття слов'ян. старожитностей 5–7 ст., які заповнили широку хронол. лакуну в системі культур 1 тис. н. е. Сх. Європи (*В. Баран*, *В. П. Петров*, *М. Брайчевський* та ін.). Об'єктами пост. уваги є пам'ятки часів *Русі*. Поряд із розкопками вел. міськ. осе-

Археологія. Археологічні розкопки в Ужгородському замку, 2019

джерела. У Стародавній Греції термін «А.» означав взагалі давню історію. А. в сучас. розумінні виникла в епоху *Відродження* (15–16 ст.) через вивчення пам'яток *антич. мист-ва*. Наприкін. 18 ст. вона почала швидко розвиватися, особливо після успішних розкопок м. *Помпеї* (див. *Помпеї*, *Геркуланум* і *Торре-Аннунціата*). У 19 ст. зах.-європ. археологи встановили осн. етапи розвитку первіс. культури, класифікували численні речові знахідки різн. епох, розробили хронологію для *бронзового віку* і *залізного віку*. У 19 — на поч. 20 ст. досліджувалися пам'ятки *Стародавньої Греції* та *Стародавнього Риму*; значні археол. дослідження проводилися в Азії — у *Дворіччі* (розкопки м. *Ура*) та *Індії* (розкопки в долині р. *Інду*). А. значно розширила просторові й часові горизонти історії. У 1-й пол. 19 ст. унаслідок виявлення й розшифрування *егип. ієрогліфів* і *вавилон. клинопису* писемна історія стала нараховувати 5 000 р. Усю інформацію про дописемну історію людства здобуто завдяки археол. дослідженням. Перші археол. розкопки в Україні

редків (міста *Київ, Чернігів, Переяслав, Галич*) вивчають менші міста (Новгород-Сіверський, Білгород, Василів, Звенигородка), міста-фортеці, сільські поселення, *некрополі*. Здобути матеріали значно доповнили писемні джерела, допомогли повніше висвітлити проблеми походження і становлення Давньорус. д-ви, виникнення й розвитку міст, формування рус. етнокульт. спільності тощо (В. Довженко, П. Толочко, О. Моця та ін.). Важл. здобутки отримано внаслідок багаторіч. систематичних розкопок м. Києва (П. Толочко, Г. Івакін, М. Сагайдак та ін.). Розкопки надали *артефакти*, котрі заповнили фонди Ін-ту археології, зібрання багатьох музеїв України. Для їх вивчення застосовують традиц. археол. методи — типол., порівняльно-іст., стратигр. та ін., а також нові, зокрема методи точних і природничих наук — матем. статистику, структурного аналізу чор. і кольор. металів, палеобот., палеозоол., палеоантропол., археомагніт., радіокарбон. та ін. Найважл. досягнення А. в Україні підсумовані у фундамент. праці «Археологія Української РСР» (т. 1, 2 — 1971, т. 3 — 1975), доповнене видання якої вийшло рос. мовою 1985–1986. Узагальнені відомості з деяких розділів А. України виклали в монографіях С. Бібіков, І. Шовкоплас, Д. Телегін, В. М. Даниленко, С. Березанська, О. Тереножкін, С. Крижицький, В. Баран, В. Довженко, М. Брайчевський, С. Висоцький, П. Толочко та ін. Іст. інтерпретацію археол. джерел подано у фундамент. праці «Давня історія України» (т. 1 — 1997, т. 2 — 1998, т. 3 — 2000). Дослідники публікують археол. матеріали та іст. узагальнення в одному (станом на 2020) в Україні спеціаліз. журн. «Археологія».

Лит.: Археологія Української РСР : у 3 т. / Гол. ред. Д. В. Баран. Київ, 1971–1975; Давня історія України : в 3 т. Київ, 1997–2000; Актуальні проблеми археології України / Редкол.: Д. Н. Козак, Б. С. Староць, Н. С. Абашина та ін. Київ, 2010; Історія археології: дослідники та наукові центри / Редкол.: П. П. Толочко, Г. Ю. Івакін, Л. Л. Залізняка. Київ, 2012; Баукова А. Ю. Антична археологія. Львів, 2014; Kelly R., Thomas D. Archaeology. 7th ed. Boston, 2016; Терський С. Археологія України (середньовічна доба). Львів, 2017.

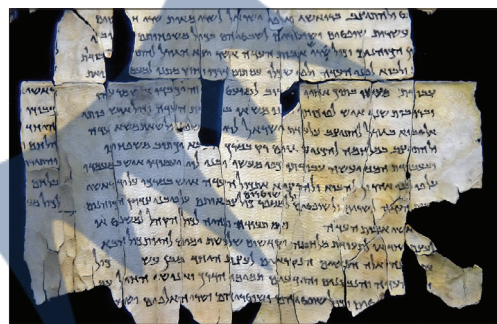
П. П. Толочко

Археологія біблійна — міждисциплінарна галузь знань (виділяють як галузь *біблеїстики* або *археології*), що досліджує наук.-археол. методами іст. середовище й загальнокульт. контекст, у якому укладали *Біблію* (перев. *Старий Завіт*). Серед завдань А. б. — реконструювання / спростування подій сваяч. історії; вивчення старожитностей близькоз. регіону, пошук і дослідження нових пам'яток матер. культури бібл. часів (зокрема і писемних джерел); глибше розуміння змісту бібл. книг та їхнього іст. / міфол. підґрунтя; уточнення хронології, датування подій і текстів. Визначення об'єкта, предмета, завдань А. б. різняться залежно від обраного дисциплінарного підходу (релігійн., богослов., іст.-археол.) і світогляд. позиції дослідника (школи). До компетенції А. б. найчастіше відносять хронол. діапазон від пізн. кам'яної доби до бронз. і ранньої залізної доби, аж до пізн. *Античності* (9–8 тис. до н. е. — 1-ша чверть 1 тис. н. е.). Деколи верхню межу відсуювають до 7 ст. — часів перших мусульм. завоювань. За ін. поглядом, цей діапазон є значно вужчим і охоплює період від 2 тис. до н. е. (з яким пов'язують часи патріархів Авраама,

Археологія. Музей Помпеї. Колишні зернові склади стали місцем зберігання археологічних знахідок

Ісаака та Якова) до кін. 1 ст. н. е. (смерті останнього з *апостолів* — Іоанна-євангеліста). Географ. межі А. б., як правило, поширюють на всі тер. Сх. Середземномор'я, які згадані в книгах *Біблії*: від Пн. *Сирії* до *Синайського півострова* і Пн. *Єгипту* та всю *Месопотамію* до нижньої течії р. *Євфрату*. Але спец. фокусом досліджень є тер. *Ізраїлю, Палестини* та *Йорданії*, які були тлом більшості бібл. подій. Методол. арсенал А. б. — напрацьовані польові й камеральні методи віднайдення *артефактів*, фіксації, класифікації, аналізу тощо пам'яток матер. культури, археол. датування культ. шарів, відновлення і дешифрування писем. джерел, реконструкції та первин. інтерпретації автентичного соціокульт. середовища та ін. А. б. спирається на дані суміж. наук — *палеогеографії, єгиптології, хеттології, юдаїки, гебраїстики, кумраністики, напірології*, а також етнографії, заг. археології, соціології та ін. Водночас її відрізняють від ін. археол. дисциплін: археології христ. (досліджує пам'ятки ранньохрист. громад і д-в, перев. пізньоантичної та ранньосередньовіч. епох); археології церковної; археології Сиро-Палестин. регіону (досліджує іст.-культ. еволюцію Бл. Сходу як складника загальносвіт. процесу). Становлення А. б. як наук. галузі припадає на 2-гу пол. 18 ст. — 1-шу чверть 19 ст. Донаук. етап пов'язують із ранніми іст.-геогр. працями («Юдейські старожитності» *Йосипа Флавія*, «Ономастикон» *Євсевія Кесарійського*); текстами середньовіч. і новочасних богословів, *пілігримів*, мандрівників — *Веніаміна Тудельського* (1130–1173; Іспанія), *Фабрі* (справжнє ім'я — Ф. Шмід, 1441–1502; Швеція),

Археологія біблійна. Кумранський рукопис 28а, фрагмент

Л. Раувольфа (1535–1596; Німеччина), Й. Коотвіка (пом. 1629; Голландія) та ін.; першими спробами фіксації пам'яток, відкритих європейцями в Месопотамії, Палестині, Йорданії, Єгипті — К. Нібур (1733–1815; Німеччина, Данія), Й. Л. Бургардт, У. Я. Зеетцен. Європейська А. б. виокремлює в історії науки кілька етапів. «До-мандатний» етап (до брит. мандату в Палестині) — розвідки європ. та амер. археологів 19 ст., які заклали фундамент А. б.: Е. Робінсон (1794–1863) та Е. Сміт (1801–1857; обидва — США), Ч. Воррен (1840–1927), Ч. В. Вілсон (1836–1905), Ф. Пітрі (1853–1942; усі — Велика Британія), М.-Ж. Лагранж (1855–1938; Франція) та ін. На цей період припадає діяльність європ. наук. експедицій із картографування тер. і пам'яток Палестини, Пн. та Пд. Йорданії, пустелі Негев тощо та створення досл. т-в: Брит. фонду дослідження Палестини (англ. Palestine Exploration Fund; утв. 1865), Амер. т-ва дослідників Палестини (англ. American Palestine Exploration Society; 1870), Рос. Імператорського

правосл. палестин. т-ва (рос. Императорское православное палестинское общество; 1882), Франц. бібл.-археол. школи Єрусалима (франц. École biblique et archéologique française de Jérusalem; 1890), Нім. євангелічного ін-ту досліджень Святої землі (нім. Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes; 1900) та ін. Дослідження цього періоду зорієнтовані здебільшого на доведення правдивості бібл. переказів. Етап підмандатної Палестини (1922–1948) — розвідки В. Ф. Олбрайта (1891–1971), К. С. Фішера (1876–1941; обидва — США), домінік. археол. школи, передусім Р. де Во (1903–1971; Франція) та ін. На відміну від 18–19 ст. панівним став «сиро-палестинський» (а не «месопотам.-єгип.») напрям, створено спец. органи захисту археол. пам'яток. Найважл. здобутком вважають віднайдення 1947 *Кумранських рукописів*. Після мандатної є та п пов'язаний із заснуванням Держави Ізраїль і системною роботою археологів на її тер., а після т. з. Шестиденної війни (05–10.06.1967) — і на Західному березі річки Йордану. Плідні розкопки проведено в містах Єрихоні, Сихемі, Гезері, Мегіддо, Беер-Шеві, Гамалі, Дівоні, Кесарії, Хацорі тощо, фортецях Масаді й Іродіоні — загалом у понад 80 локаціях. З кін. 1960-х розпочалися розкопки в Старому місті Єрусалима та на Синаї. Держ. підтримка, приплив і навчання науковців дозволили ізраїл. археологам розробити власні бібл.-археол. концепції та систему досліджень археол. пам'яток. Від 1969 в Іраці, Сирії, Єгипті працювали й радян. археол. експедиції. На сучасному етапі (кін. 20 — поч. 21 ст.) А. б. розвивається завдяки діяльності міжнар. дослідн. груп, які спонсують відомі ун-ти та нац. дослідниц. установи. Відчутна переорієнтація з апології бібл. історії на незалежне розкриття іст. контексту й реконструкцію автентич. культ. середовища. Зміст археол. розвідок збагатився дослідженнями маловідомих аспектів стародав. культур — харчування, хвороб, міграцій та ін. На підставі отриманих даних у 2-й пол. 20 ст. висувано про особл. роль Бл. Сходу в антропосоціогенезі, існування доби «докерамічного неоліту»; виявлено мережу залишків кам'яних городищ-укріплень у всьому Сиро-Палестин. регіоні; реконструйовано заг. процес іст. і культ. розвитку Палестини; уточнено хронологію і датування книг Біблії тощо. На розвиток А. б. впливали гострі дискусії навколо історіогр. цінності Біблії; спроби як вказати точні локації бібл. подій, так і категорично спростувати бібл. *наративи*. Серед представників галузі умовно виділяють «максималістів» (спиралися на Біблію як достовір. іст. джерело) і «мінімалістів» (піддавали історичність Біблії сумніву, переглядали датування археол. пам'яток і бібл. текстів). Утім, проведення чітких меж між цими позиціями в сучас. А. б. стає дедалі складнішим. На інтерпретацію фактів впливала також гостра богослов. полеміка між традиціоналістами та модерністами. Результати досліджень не лише були аргументами наук. і теол. дискусій, а й ставали засобами реліг., ідеол. й політ. боротьби. На теренах України початки фах. зацікавлення А. б. пов'язують найперше з діяльністю випускників і викладачів *Київської духовної академії*. Поцінований доробок очільників Рос. духовної місії в м. Єрусалимі — єпископа Порфирія (в миру — Костянтин Олександрович Успенський; 1804–

Археологія біблійна.
Ймовірне місце хрещення Ісуса на р. Йордан.
Національний парк «Місце хрещення», Йорданія

1885; керував місією у 1847–1854, викладав у *Ришельєвському ліцеї в Одесі*, був вікарієм Київської єпархії; з його ім'ям пов'язують відкриття невідомих аркушів манускрипту «Синайський кодекс» у Синай. монастирі Св. Катерини); архім. Антоніна (в миру — Капустін Андрій Іванович; 1817–1894; керував місією у 1865–1894, випускник і викладач КДА; здійснив низку експедицій, брав участь у розкопках 1883 в м. Єрусалимі, зібрав колекцію сх. старожитностей і стародав. рукописів, папірусних і пергамент. списків). Найбільший внесок доклали проф. Я. Олєсницький: досліджував доіст. та стародавні пам'ятки Палестини, залишив їх доклад. опис («Свята Земля, нарис по відрядженню до Палестини та навколишніх країн», 1875–1878), опанував інновац. методи тогочас. польової археології, запропонував оригін. реконструкцію *Єрусалимського храму*. Різні аспекти А. б. й палеографії були об'єктами наук.-богослов. зацікавлень О. Глаголева, В. Рибинського (1867–1944), М. Поснова, М. Вержоловича (1861–1911), М. Маккавейського (1864–1919) та ін. Екземпляри колекцій сх. старожитностей і древніх манускриптів, зібраних дослідниками, зберігаються у фондах *Києво-Печерського історико-культурного заповідника*, серед цінних експонатів *Національного музею історії України*, зібрань *Рукопису інституту Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*.

Літ.: Добльхофер Э. Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письмены и языки / Пер. с нем. Москва, 1963; Thompson J. A. The Bible and Archaeology. 3rd ed. Grand Rapids, 1982; Tubb J. N., Chapman R. L. III. Archaeology and the Bible. London, 1990; Finkelstein I., Silberman N. The Bible Unearthed: Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Sacred Texts. New York, 2002; Davis T. W. Shifting Sands: the Rise and Fall of Biblical Archaeology. New York, 2004; Finkelstein I. The Quest for the Historical Israel: Debating Archaeology and the History of Early Israel. Atlanta, 2012; Кучинко М. М. Біблійно-церковна археологія. Луцьк, 2014; Головащенко С. І. Біблійні студії в КДА XIX — початку XX ст.: інституційні структури та персональні дослідницькі практики // Наук. записки Нац. ун-ту «Києво-Могилянська акад.». Філол. та реліг.-єзнавство. 2015. Т. 167; Robinson E., Smith E. Biblical Research of Palestine and Adjacent Regions : in 3 vol. Cambridge, 2015; Price R. Zondervan Handbook of Biblical Archaeology. Grand Rapids, 2017.

А. В. Арістова

Археологія церковна.
Археологічні розкопки античного некрополю у Ватикані. Археологічна зона під умовною назвою «Зона Автопарка»

Археологія церковна — галузь теології та богослов. навч. дисципліна, предметом вивчення якої є матеріальні пам'ятки, пов'язані з історією церкви, що інтерпретуються методами археоло-

гії з погляду християнства. Умовним початком А. ц. вважають розкопки Костянтина Великого і Єлени в м. Єрусалимі та реставрацію римських катакомб (4 ст.). Тривалий час розвивалася стихійно, в атмосфері міжконфес. конфліктів. Як наука А. ц. структурувалася в 1830-ті. Спочатку (кін. 18 — поч. 19 ст.) її формування відбувалося під патронатом Ватикану: створення відділу христ. старожитностей у Ватиканському музеї (1757); скликання Комісії священної археології Папою Римським Пієм IX (1852); формування рим. школи Дж. Б. де Россі тощо. А. ц. спочатку ґрунтувалася на теології (зокрема літургії), але на межі 19–20 ст. перейшла від літургіч. символіки до вивчення конкрет. богослужбових

Археологія церковна. Вівтар і поховання апостола Іоанна (в центрі). Базиліка Святого Іоанна в м. Ефесі (тепер м. Сельчук, Туреччина)

артефактів; поряд із традиц. «літургічним» підходом формувалася історико-худ., спрямований на вивчення церковного мистецтва. Під час V Міжнар. конгресу християн. археології (1954) з'ясувалося, що домінація рим. школи з її суто католицькою орієнтацією закінчилася; науковці відмовилися від вузько-конфес. підходу. Удосконалювалися методи дослідження: якщо спершу вчені лише «очищали» пам'ятки найдавніших часів (причому страждали пізніші нашарування), то у 20 ст. застосовували стратигр. метод, типол. і функц. підходи; поширилося міждисципл. вивчення пам'яток. Термін «А. ц.» виник у 1980-ті, тоді ж її почали викладати як навч. дисципліну. Сфера А. ц. залишається вузькою та розпорошеною, зокрема через домінацію конфес. зорієнтованості.

Лит.: Frend W. H. C. The Archaeology of Early Christianity. A History. Minneapolis, 1996; Карсін І. А. Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX — початку XX ст. // Vita Antiqua. 1999. № 2; Абрамович С. Біблія та формування сакрального простору європейської мистецької культури. Київ, 2011; Беляєв Л. А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение. Санкт-Петербург, 2017.

С. Д. Абрамович

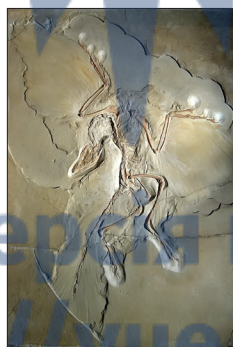
Археоптерикс (від *архео...* і *птерυξ* — птах) — група видів різних родів викопного ряду археоптерикоподібних (Archaeopterygiformes), одна з проміж. ланок між птахами та рептиліями (див. Плазуни, рептилії). Типовим представником є *Archaeopteryx lithographica* розміром з ворону; віком 150–147 млн р. т. А. традиційно вважають найпримітив. відомою науці викопною твари-

ною з такими ознаками птаха: наявність пір'яного покриву з чітким поділом пер на махові, рульові та покривні та, відповідно, крил, що свідчить про здатність до актив. польоту. Натомість щелепи із зубами, довгий хвіст із 22 хребцями, 3 нормальні пальці на перед. кінцівках, особливості будови тазових кісток, ребер і хребців дають підстави вважати А. рептиліями. Згідно із сучас. кладистичними (див. Кладистика) уявленнями про те, що птах — це лише тип у межах класу рептилій, дискусія щодо питання, чи є А. птахами, не актуальна. Відомо бл. 10 знахідок відбитків цілих тварин, фрагментів та окр. пер. Усі знайдені у відкладах твердого вапняку (мармуру) пізньовюрмського періоду в Баварії. Перші знахідки належать до 1861 і, з огляду на дискусію, що розгорнулася після виходу книги Ч. Р. Дарвіна «Походження видів шляхом природного добору...» (1859), стали вдалими доказами реальності іст. розвитку орган. світу, зокрема наявності проміж. ланок в еволюції. Саме це зумовило інтерес до А., що зберігався протягом понад 100 р. А. вважають ендеміками Європи, вони були досить численними, жили в лісах, імовірно, вели наземно-деревний спосіб життя, мали здатність до переміщень на невел. відстані.

Лит.: Михайлова І. А., Бондаренко О. Б. Палеонтология : в 2 ч. Москва, 1997; Гриценко В. П. Палеонтология. Київ, 2004; Єськов К. Ю. Дивовижна палеонтологія. Харків, 2011; Иванов А. В., Архангельский М. С. Картины прошлого Земли. Палеоэкологические этюды. Москва, 2015.

С. В. Межжерін

Археоптерикс (від грец. *ἀρχαῖος* — старовинний та *πτερόν* — рослина, пагін) — адвентивні (чужорідні) рослини, давні іммігранти, види, занесені на тер. Європи до кін. 15 ст. (умовно до відкриття Америки 1492). Термін «А.» уперше запропонував 1903 ботанік М. Ріклі (1868–1951; Швейцарія) для позначення групи давніх іммігрантів. А. поділяють на групи за статусом, набутим у флорі нової тер. на кін. 15 ст.: а) адвентивні — занесені з ін. континентів; б) антропогенні — занесені з ін. тер. та одомашнені людиною; в) резистентні — занесені з ін. районів, такі, що втратили природ. місцезростання і збереглися в антропогенних завдяки людині. За типами місцезростань на новій тер. розрізняють А.: а) сегетальні; б) рудеральні; в) напівприродні; за ступенем натуралізації: а) археоагріфіти (види, що повністю натуралізувалися у природ. і напівприрод. рослин. угрупованнях); б) археоокеофіти (види, що закріпилися в різних антропоген. місцезростаннях); в) археофемерофіти (види, рослини яких випадково оселяються в різних антропоген. місцезростаннях невеликою чисельністю і згодом зникають). Згодом ці терміни були спрощені, тепер їх використовують без префіксу «архео-». А. також класифікують за геогр. походженням (напр., азійські, малоазійські, іранотуретанські тощо). А. дуже поширені, беруть участь у формуванні як синантропної, так і природ. рослинності, є стабільним компонентом флори. У флорі України налічують 160 видів А., занесення та натуралізацію яких зафіксовано документально за допомогою палеобот. і палеохоролог. даних. Так, А. є алтея лікарська, верба ламка, глуха кропива біла, грицики звичайні, кропива жалка, лепеха звичайна (див. Айр), фіалка польова та ін.

Археоптерикс. Музей природознавства в м. Берліні (Німеччина)

Археофіти. Цикорій дикий
(*Cichorium intybus*)

Археспорій. Пилкове гніздо з археспорієм

Лит.: Протопопова В. В. Синантропная флора Украины и пути её развития. Киев, 1991; Протопопова В. В., Шевера М. В., Аніщенко І. М. та ін. Порівняльна характеристика археофітів урбанофлор різних ботаніко-географічних зон України // Укр. бот. журн. 2013. Т. 70. № 2; Кучер О. О. Історичний огляд основних класифікацій видів адвентивних рослин // Біол. студії. 2014. Т. 8. № 1; Shevera M. V., Protopenova V. V., Burda R. I. et al. Historical Overview of the Studies of Alien Flora of Ukraine // Acta Horti Botanici Bucurestiensis. 2018. Vol. 45.

В. В. Протопопова, М. В. Шевера

Археписьмо (від *архе* і *письмо*) — неосяжна для людського розуму ідеальна модель мовлення та письма, їхня передумова, основа комунікації. Термін *постмодерністської філософії*, введений Ж. Дерріда. А. (вічне, первісне, прото..., пра...) існує поза словесно-літер. формою, не може бути вивчене засобами науки, оскільки кожний його розуміє й реалізує по-своєму. Воно покликане допомогти осягнути та витлумачити прихований зміст тексту. Ж. Дерріда розглядає письмо (буквене) як засіб поневолення мови, яка за своєю природою тягнеться до свободи. Це зумовлено традиц. зх. *логоцентризмом* (перебільшенням ролі логіки в пізнанні), що орієнтує мислення на *трансцендентне*. За Ж. Дерріда, *культура* — знакова система, побудована на писемності, безмеж. текст («поза текстом нічого не існує»), що поглинає *індивіда*, нівелюючи його *особистість* та здатність до творчості. Неможливо знайти «першотекст», оскільки навіть найдавніші тексти ґрунтуються на ще давніших, про які люди нічого не знають. Тому для розуміння смислу треба розглядати будь-який текст у системі його зв'язків з ін. текстами (*інтертекстуальністю*). Без цього *реципієнт* осягає зміст лише частково. Ж. Дерріда пропонує застосування деконструктивіст. підходу до тексту з метою виявлення «першооснов мовлення» (архе...), які в записі втрачають ідентичність. Відповідно, А. знімає протиставлення письма та мовлення і покликане створити нове комунікатив. поле, керуючи всіма знак. системами.

Дж.: Дерріда Ж. Письмо та відмінність / Пер. з фр. В. Шовхуна. Київ, 2004.

Лит.: Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії / Ред. В. Лях. Київ, 2001; Жаринов С. Е. Конвенціоналізм А. Пуанкаре і деконструктивізм Ж. Дерріда як проблема мови // Знання. Понимание. Умение. 2008. № 3; Меджидова Г. Р. Скрытые мифологемы и их роль в контексте постмодернизма // Вестник Пятигорского гос. лингв. ун-та. 2011. № 3; Більченко Є. Постмодернізм як консерватизм: деконструкція деконструкції як спосіб уникнення вибору «fa versus antifa» // Схід. 2018. № 1 (153).

С. Д. Абрамович

Архепластиди (Archaeplastida) — рослини у широкому розумінні (Plantae sensu lato), клада (див. *Кладистика*) на *філогенетичному дереві* або супергрупа у *філогенетичному аналізі*. Включає кілька основних груп *еукаріотів*: зелені рослини, зелені, червоні та глаукофітові *водорості* — таксони, об'єднані однією спільною ознакою — наявністю у клітинах первинних *хлоропластів*.

Лит.: Раутиан М. С., Шнеер В. С., Родионов А. В. Полифилия носителей хлоропластов: где располагаются растения на древе жизни? // Turczaninowia. 2019. Т. 22. № 2.

Археспорій (від грец. ἀρχή — початок, походження і σπώρα — народження, розмноження) — група спороутворювальних клітин у вищих рослин. Складається з материн. клітин (іноді — 1 клітини), з яких у *мохоподібних* і *рівноспорових напоротеподібних* утворюються *спори*, а в *різноспорових напоротеподібних, голонасінних і покритонасінних* — *мікроспори* й *мегаспори*.

Лит.: Якубенко Б. Є., Царенко П. М., Алейніков І. М. та ін. Ботаніка з основами гідроботаніки (водні рослини України). Київ, 2011; Гопцій Т. І., Воронков М. Ф., Бобро М. А. та ін. Амарант: селекція, генетика та перспективи вирощування. Харків, 2018.

Архетип (грец. ἀρχέτυπον — прообраз, від ἀρχή — початок, походження і τύπος — образ, форма) — 1) Первісна і початкова форма чогонебудь, прообраз (первісний образ), ідея, першооснова, зразок. *Платон* ототожнював первин. світ ідей зі світом вічних прообразів, які втілюються в ілюзор. матер. світі, де речі набувають характеристик несправж., вторинного *буття*. На протигагу мінливим речам, ідеї (А.) вічні; доступні для осягнення розумом. *Плотін* мислив А. як відбиток Першообразу в людині, однак лише прірву між Божеством та матерією. У *Філона Александрійського* А. позначав *Логос* як задум Божий та його креативну силу. Поняття «А.» поширене в *апологетичній* та *патристиці* (*Григорій Нісський, Августин Аврелій, Діонісій Псевдо-Ареопагіт*), зокрема в *Августина А.* — передвічний прообраз пізнання; його вживали й пізньоантич. язичн. автори (*Марк Туллій Цицерон, Пліній Старший*). Пізніше, у *схоластиці* (*Еріугена, Фома Аквінський* та ін.), А. іменували розумову інтерпретацію сущого. Термін «А.» перейшов і до лексики середньовіч. мистиків і алхіміків. До поч. 19 ст. зберігав винятково теологічні конотації.

2) В *аналітичній психології* — універс. зразки, *паттерни* несвідомих людських реакцій на мінливі феномени зовн. та внутр. світу. Термін став засадничим для вчення К. Г. Юнга про *колективне несвідоме* в контексті його полеміки зі З. Фройдом. У розумінні К. Г. Юнга колективне несвідоме притаманне усім людям, успадковується біологічно, транслюється в поколіннях і є основою формування індивід. психіки. А. є особливими зразками, на які орієнтується інстинктив. поведінка людини. З часом, відкидаючи звинувачення в *ламаркізмі*, К. Г. Юнг писав, що А. передають не зміст, а «чисті форми свідомості», які отримують наповнення з досвіду. А. виявляються в сновидіннях, галюцинаціях, містич. видіннях тощо, тобто в ситуаціях, коли свідомість лише поверхово контролює поведінку. Хоча кількість А. визначається множиною типових життєвих ситуацій, у структурі люд. свідомості К. Г. Юнг виділив А. Персони (Маски), Аніми, Анімуса, Великої Матері, Дитини, Ініціації, Мудрого Старця, Тіні (напр., А. Мудрого Старця в історії культури експлікується в образах біблійного Бога, Орфея, Гермеса Трисмегіста, Аполлонія Тіанського, Заратустри та ін.). Згодом він та його учні й послідовники почали вводити нові А., напр., Води, Вогню, Вбивства, Меча тощо, хоча це радше мотиви А., раніше виділених Юнгом (так, Меч символізує Анімуса тощо). Термін «А.» використаний у працях психіатра Е. Ф. Едінгера (1922–1998; США), дослідників міфології й релігії

М. Еліаде, Дж. Кемпбелла, К. Керені (1897–1973; Угорщина, Швейцарія), психолога й філософа Дж. Хілмана (1926–2011; США) та ін.

3) У широкому розумінні — загальнолюдський символ, повторюваний культурний сюжет (мотив) у міфології, фольклорі, мист-ві тощо; своєрідні ментальні кліше, типові взірці переживань, реакцій, поведінки, ритуалу, комунікування.

4) Застаріле — термін використовували на означення оригіналу мистецького твору, на відміну від копії.

Дж.: Jung C. G. Von den Wurzeln des Bewusstseins. Zurich, 1954; Jung C. G. Gesammelte Werke : in 20 bd. Zurich, 1967. Bd. 8; Юнг К. Г. Архетипи і символ / Пер. с нем. Москва, 1991; Еліаде М. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость / Пер. с фр. Е. Морозовой и Е. Мурашкинцевой. Санкт-Петербург, 1998; Юнг К. Г. Психология бессознательного / Пер. с нем. Москва, 2001; Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / Пер. з нім. Є. Котюк. Львів, 2018.

Лит.: Зеленский В. В. Базовый курс аналитической психологии, или Юнгианский бревиарий. Москва, 2004; Крымский С. Б. Архетипы украинской ментальности // Проблемы теории ментальности / Відп. ред. М. В. Попович. Київ, 2006; Хиллман Дж. Архетипическая психология / Пер. с англ. Москва, 2006; Антонян Ю. М. Великая мать: реальность архетипа. Москва, 2007; Ковтун Н. М. Архетип як історико-філософський феномен // Вісник Житом. держ. ун-ту ім. І. Франка. 2007. № 32; Юрій М., Алексієв Л. Архетип і ментальність через призму історії // Україна. Європа. Світ. Сер.: Іст., міжнар. відносини. 2017. Вип. 19.

Н. М. Ковтун

Архетип (у психології) (грец. ἀρχέτυπον — прообраз, від ἀρχή — початок, походження і τύπος — образ, форма) — в аналитичній психології К. Г. Юнга — основоположний структурний елемент колективного несвідомого; універс., генетично успадкований конструкт людської психіки; загальнолюдський символ. Вперше термін «А.» К. Г. Юнг вжив 1919. У розвиток концепції З. Фрейда про «індивід. несвідоме», К. Г. Юнг висунув гіпотезу про існування «колективного несвідомого», яке успадковується біологічно, а не формується у процесі набуття індивід. досвіду. На відміну від фрейдизму, де осн. структур. елементом психіки визнано різного роду «комплекси» (напр., *Едіпів комплекс*, *комплекс Електри*), у юнгиан. концепції гол. роль відведена саме А. Колект. несвідоме потрактовано аналитич. психологією як своєрід. підсумок життя і пам'яті роду, відтак: а) властиве усім людям; б) передається спадково; в) є фундаментом, на якому формується та розвивається індивід. психіка, мислення і поведінка. За К. Г. Юнгом, психіка (поряд із тілом людини) також еволюціонувала, зберігаючи комплекси несвідомих психіч. реакцій на зміни довколиш. світу. Як генетично успадкована структура накопиченого людством досвіду, А. зберігається у колект. пам'яті та виявляється у формі схильності до певн. типу сприйняття, переживання, дії й розуміння. А. — схематичні та узагальнені моделі світобачення та потенц. поведінки, а не конкр., чіткі уявлення, образи, або ж емоції. Для А. притаманні: цілісність; стійкість; амбівалентність; самотність; актуальність і прагматичність (практично всі А. жорстко прив'язані до життєвого процесу людини і акцентують ключові події/дії/процеси її розвитку); універсальність

Архетип. Велика матір — Вестоніцька Венера у Моравському музеї м. Брно (Чехія)

Архетип. Символом архетипу Персона є маска

Архимович Борис Олександрович

(виявляють себе у всіх народів на різн. етапах їх розвитку, транслюються в поколіннях); наявність специф. каналів вияву та тиражування (міфи, казки, фольклор, ритуали); символізм; емоційна забарвленість; здатність блокувати або ж активізувати, спрямовувати свідомість. Спонтанна активізація відповід. А. відбувається в умовах кризових, конфлікт. ситуацій індивід. чи сусп. життя, а також у моменти творчої активності. К. Г. Юнгу належить перша спроба диференціації А.; серед базових виділив Персона (Маску), Тінь, Аніму й Анімуса, Самість. Персона (Маска) — публічне обличчя особи, яке сприймається оточенням у комунікатив. стосунках; соц. роль, яку людина грає відповідно до сусп. норм і вимог. Є специф. системою адаптації індивіда; латентна мета цього А. — справити враження на ін. людей або приховати свою істинну суть. Тінь — придушені негат., тваринні, соціально неприйнятні якості особи, що трансформуються у порівняно автоном. психічний чинник (діє на несвідомому рівні). Відіграє своєрідну компенсаторну роль щодо свідомості; його адекватне сприйняття потрібне особі для усвідомлення власної недосконалості. Водночас К. Г. Юнг розглядав тінь як джерело життєвої сили, творчого начала. Аніма й Анімус — «життєве начало» або «душа», втілення жіночого першоначала (основи) у чоловічому несвідомому і, навпаки, вияв «психол. бісексуальності». За К. Г. Юнгом, знаходять свій вияв у вигляді: а) ірраціон. почуттів, нелогіч. дій, емоцій, зайвої вразливості, які спрямовані на внутр. світ (Аніма); б) стриманості, жорсткої орг-ції, надмірної принциповості, які націлені на зовн. світ (Анімус). Психіка кож. людини містить у собі елементи Аніми й Анімуса у певних «пропорціях», не завжди зумовлені статтю. Самість — А. порядку, осердя цілісності свідомого й несвідомого душев. буття людини, своєрід. інтегральний центр особистості, умова її гармонійності. Практично всі А. мають архаїч. характер; є глибинними, первинними образами, що актуалізуються несвідомо, інтуїтивно. Вчення про А. вплинуло на розвиток досліджень у психології, історії та феноменології релігії, мистецтвознавстві тощо.

Дж.: Jung C. G. Von den Wurzeln des Bewusstseins. Zurich, 1954; Jung C. G. Gesammelte Werke : in 20 bd. Zurich, 1967. Bd. 8; Юнг К. Г. Архетипи і символ / Пер. с нем. Москва, 1991; Юнг К. Г. Психология бессознательного / Пер. с нем. Москва, 2001; Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / Пер. з нім. Є. Котюк. Львів, 2018.

Лит.: Зеленский В. В. Базовый курс аналитической психологии, или Юнгианский бревиарий. Москва, 2004; Крымский С. Б. Архетипы украинской ментальности // Проблемы теории ментальности / Відп. ред. М. В. Попович. Київ, 2006; Хиллман Дж. Архетипическая психология / Пер. с англ. Москва, 2006; Антонян Ю. М. Великая мать: реальность архетипа. Москва, 2007; Юрій М., Алексієв Л. Архетип і ментальність через призму історії // Україна. Європа. Світ. Сер.: Іст., міжнар. відносини. 2017. Вип. 19.

О. Д. Бойко

Архи ..., **архі ...** (грец. ἀρχι... — старший, перший) — префікс, який означає старшинство (зокрема в назвах вищих посад церковної ієрархії, напр., «*архієпископ*») або вищий ступінь якогось явища чи ознаки («архіважливий»).

Архимович, Борис Олександрович (Архімович; 16.03.1939, м. Київ, тепер Україна —

14.02.2008, там само) — піаніст і педагог, професор (з 2007). Син Л. *Архимович*. Закінчив 1958 Київ. серед. спец. муз. школу-інтернат імені М. В. Лисенка, 1963 — Моск. консерваторію (тепер *Московська державна консерваторія імені П. І. Чайковського*), 1967 — аспірантуру при ній (клас Я. Флієра). Працював викладачем Київ. серед. спец. муз. школи-інтернату імені М. В. Лисенка (1964–1974 і 1989–2008) та водночас (1965–1974 і 1989–2008) Київ. консерваторії (тепер *Національна музична академія України імені П. І. Чайковського*). Від 1996 був консультантом першої в Україні приват. дит. школи мист-в «Ювента» (м. Херсон). Серед учнів А. — провідні музиканти, лауреати міжнар. та всеукр. конкурсів (А. Васін, К. Звєгінцов, В. Зубков, К. Куликова, А. Титович, М. Філіпова, Т. Шафран тощо). Проводив майстер-класи в містах України, Польщі, семінари для педагогів муз. шкіл м. Києва та області. З 1998 викладав у «Школі виконавської майстерності» (міжнар. літній академії) при Міжнар. конкурсі молодих піаністів пам'яті В. Горювця. У 1960–1970-х виступав із сольними концертами в Україні, зробив чимало записів на Укр. радіо. Гастролював у Словаччині, Польщі й Німеччині. Вів автор. програми, присвячені провідним музикантам, виступав з лекціями про музику на радіо «Континент» і «Ліра» й на Першому каналі Нац. телебачення України. Брав участь у міжнар. та всеукр. муз. фестивалях. Записав грамплатівки. Здійснив відновлення, редагування і збереження на CD і DVD-носіях повного творчого доробку піаністів А. Б. Мікеланджелі (1920–1995; Італія), Г. Нейгауза, Е. Гігельса, усіх архів. записів Б. Гмирі (8 CD) та ін. укр. виконавців, редакцію та реставрацію записів творів В. Сильвестрова (разом із композитором) тощо.

Пр.: Розвинення творчого потенціалу учнів-піаністів в класі фортепіано // *Теорія і методика мист. освіти*. 2006. Вип. 1.

Лит.: Гармонія сфер : в 4 т. / Ред.-упор. А. Білоусов. Київ, 2006. Т. 1; Муха А. Архимович Борис Олександрович // *Українська музична енциклопедія* : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Сильвестров В. Дочекався музики. Лекції-бесіди. За матеріалами зустрічей, організованих Сергієм Пілюгіковим. Київ, 2011.

О. М. Німилевич

Архимович, Зино́вій (Зенон-Маври́кій) Алоїзо́вич (21.07.1858, м. Київ, тепер Україна — 1938, м. Київ, тепер Україна) — учений, педагог, громадський діяч. Закінчив фіз.-математ. ф-т Ун-ту св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), отримав ступінь кандидата наук (1886). У 1886–1895 викладав математику у Новоизбіківській жіні. гімназії та Новоизбіківському реальному уч-щі (Росія). Із 1895 призначений вихователем та викладачем математики, а згодом директором (до 1911) *Галагана Павла колегії* в м. Києві. Одночасно працював викладачем Інститутської жіні. гімназії (1895–1898) та політех. ін-ту (1897–1898; тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*). Від лютого 1904 — гол. Спілки викладачів природничих наук. 1905–1907 очолював Спілку учителів м. Києва. Із 1914 — директор Київської приватної жіні. гімназії О. Плетньової. Був членом Київського фіз.-мат. т-ва. А. також був активним громад. діячем,

автором низки наук. статей з методики викладання та педагогіки, брав участь у з'їздах викладачів природничих наук.

Дж.: Н. И. Лобачевский и основания его геометрической системы: речь, произнес. в акт. зале Новозыбковск. реал. уч-ща в присутствии Пед. сов. Реал. уч-ща и Жен. гимназии, а также учеников и учениц высш. кл. 28 нояб. 1893 г. преп. математики З. Архимовичем. Киев, 1895; Третий съезд деятелей по техническому и профессиональному образованию // *Пед. Мысль*. 1906. Вып 1; Отчет и протоколы физико-математического общества при университете Св. Владимира за 1908 г. Киев, 1909.

Лит.: Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871–1920). Київ, 2007; Кальницький М. Гимназии и гимназисты. Киев, 2014.

Архимович, Лідія Борисівна (Архімович; 08.11.1916, м. Київ, тепер Україна — 07.02.1990, там само) — музикознавець, канд. мистецтвознавства (з 1947). Мати піаніста Б. *Архимовича*. Нар. у сім'ї лікаря, хірурга. З 1937 навчалася на іст.-теор. ф-ті Київ. консерваторії (тепер *Національна музична академія України імені П. І. Чайковського*). Закінчила 1943 Саратов. консерваторію (тепер Саратов. держ. консерваторія імені Л. В. Собінова), 1947 — аспірантуру при Київ. консерваторії. Упродовж 1947–1977 — старший наук. співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (тепер *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України*), зокрема 1969–1974 — зав. відділу театрознавства. Автор досліджень з історії музики, життя й творчості композиторів України. Серед праць: «Українська класична опера» (1957), «Віталій Кирейко» (1968), «Шляхи розвитку української радянської опери» (1970), у співавт. — «М. В. Лисенко. Життя і творчість» (1952, 1963), «Музична культура України» (1961), «Нариси з історії української музики» (т. 1–2, 1964). Є також автором розвідок про Б. Гмирю, Ю. Мейтуса, О. Глазунова, С. Рахманінова. Лауреат Респ. премії Укр. театр. т-ва у галузі театрознавства і театр. критики (1979).

Пр.: С. В. Рахманінов. Київ, 1952; Українська класична опера. Київ, 1957; Віталій Кирейко. Москва, 1958; Шляхи розвитку української радянської опери. Київ, 1970; Борис Гмиря (в оперному репертуарі). Київ, 1981; М. В. Лисенко. «Тарас Бульба». Київ, 1986; Лисенко М.: життя і творчість. 3-тє вид., допов. й перероб. Київ, 1992; У співавт. — *Музикальна культура України*. Москва, 1961; Микола Віталійович Лисенко. Життя і творчість. Київ, 1963; Нариси з історії української музики : в 2 ч. Київ, 1964; Російська опера в Києві у третій чверті XIX ст. // Київ музичний. Київ, 1982; Юлій Мейтус: очерки життя і творчості. Москва, 1983.

Лит.: Муха А. Згадуючи колегу // *Музика*. 1997. № 1; Немкович О. Українське музикознавство XX століття як система наукових дисциплін. Київ, 2006.

Архипенко, Василь Альбертович (28.01.1957, м. Миколаївка, тепер Україна) — спортсмен, легкоатлет (біг із бар'єрами), майстер спорту міжнар. класу (з 1980). Тренувався і виступав за т-во «Авангард» (м. Донецьк), тренер В. Абраменко, а також за збірну СРСР. Спеціалізувався на бігу на дистанцію 400 м із бар'єрами, особистий рекорд — 48,34 с (1979). Бронзовий призер Чемпіонату Європи (1978) з результатом 49,77 с, бронз. призер Кубка світу (1979) з результатом 48,97 с, сріб. призер Кубка Європи (1979) з результатом

Архимович Зино́вій (Зенон-Маври́кій) Алоїзо́вич

Архимович Лідія Борисівна

48,34 с (рекорд СРСР), срібний призер Всесвітньої Універсіади (1979) з результатом 48,60 с з бігу на 400 м з бар'єрами. Чемпіон СРСР 1977–1981 з бігу на 400 м з бар'єрами, а також 1978, 1980 в естафеті 4х400 м. Срібний призер *Літніх Олімпійських ігор 1980* (м. Москва) з бігу на 400 м з бар'єрами, результат — 48,86 с. Закінчив Донецький політех. ін-т (1982). Після завершення спорт. кар'єри працював гірником-електромеханіком. 1985–1990 — гірничий майстер шахти ім. М. Калініна, з 1990 — президент ТОВ «Тріон» (м. Донецьк). З 2017 — ген. директор підприємства «Петро-бітум» (м. Одинцово Моск. обл., РФ). Нагороджений медаллю «За трудову доблесть» (1980).

Лит.: Платонов В. М., Аксютін В. В., Белокопитова Ж. А. та ін. Енциклопедія олімпійського спорту України. Київ, 2005; Архипенко Василій Альбертович // Легка атлетика : в 2 т. Москва, 2012. Т. 1.

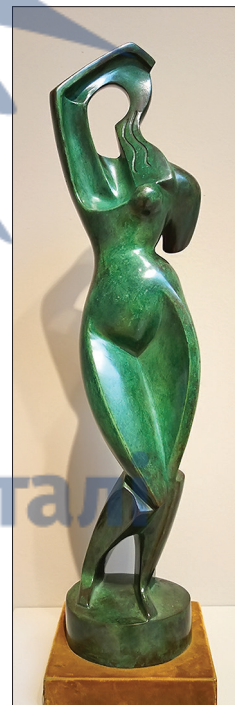
В. І. Бобровник

Архипенко, Олександр Порфірович (англ. Archipenko, Alexander Porfiryovich; 30.05.1887, м. Київ, тепер Україна — 25.02.1964, м. Нью-Йорк, США) — скульптор, художник, член Амер. академії мист-в і л-ри (з 1962), новатор мист-ва, основоположник кубізму в скульптурі. Нар. в сім'ї інженера, професора механіки. Навчався 1900–1902 в реальн. уч-щі Г. Волькера (м. Київ), 1902–1905 — у Київ. худ. уч-щі (виключено в листопаді 1905 після студент. виступів). Продовжив навчання в студії пейзажиста С. Світославського. 1906–1908 студіював у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. 1908 вступив до Школи красних мист-в у м. Парижі (Франція), але, незадоволений академ. навчанням, залишив її та зайнявся самоосвітою. Відвідуючи *Лувер*, вивчав стародав. грец. та егип. мист-во, а також *готику*. Належав до мист. об'єднання «Золотий зріз», регулярно виставлявся разом із його представниками, зокрема в «Салоні незалежних». 1912 заснував власну школу експеримент. мист-ва (вивчення аналіт. кубізму). Твори А. експонувалися 1912 в Нар. музеї в м. Хагені (Німеччина), 1913 — на Арсенальній виставці («Арморі-шоу») в м. Нью-Йорку (США). 1913 у галереї «Дер Штурм» (м. Берлін) відбулася персон. виставка митця. 1914 в «Салоні незалежних» виставив 4 скульптури: «Карусель П'єро», «Медрано II», «Боксери», «Гондольєр». Мешкав неподалік від м. Ніцци (Франція). 1918 поїхав до Німеччини, згодом мандрував Європою. 1920 його роботи були представлені окр. залом на XII Венец. бієнале. 1921 у м. Берліні відкрив худ. школу. Цього ж року його твори представлені на персон. виставці в Музеї сучас. мист-ва (м. Нью-Йорк). 1923 переїхав до США, 1928 прийняв амер. громадянство. У квітні 1927 Патент. відомство США видало А. два патенти: на «метод оформлення змінних зображень» і на машину для демонстрації нового виду мист-ва («архипентури»). Пристрій — ящик із рухомою рамкою. На ній прикріплено вузькі кольорові стрічки, що приводилися в рух за допомогою складного механізму й створювали різноманіт. композиції, образна конфігурація яких змінювалася за автор. задумом. 1928 А. демонстрував свій винахід на виставці в м. Нью-Йорку. Принцип пристрою А. покладено в основу сучасних реклам. щитів зі змінним зображенням. Займався викладац. діяльністю у

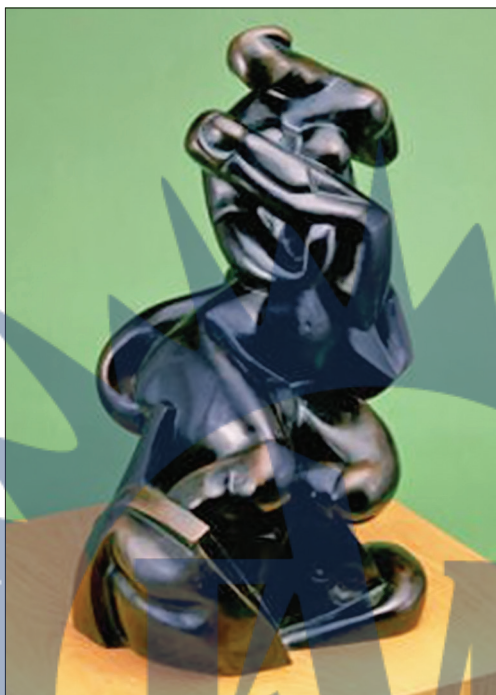
своїх студіях у містах Вудстоку (1924–1928, 1940), Лос-Анджелесі (1935), Чикаго (1937), *Вашингтонському університеті* в м. Сієтлі (1935–1936), «Новому Баухаузі» (1937), Ін-ті мист-в (1946–1947; обидва — у м. Чикаго), Ун-ті Міссурі в м. Колумбії (1950), Ун-ті Брит. Колумбії в м. Ванкувері в Канаді (1956) та ін.; їздив із лекціями містами США. Останні 10 р. життя мешкав у м. Нью-Йорку. У США за 40 р. було влаштовано понад 150 персон. виставок. На формування А. як митця вплинули: творчість *Мікеланджело Буонаротті*, готика, мист-во епохи *Відродження*, *бароко*, культура Океанії, Стародавнього Китаю, *Візантії*, давньоєгип. мист-во, стародав. мист-во України, афр. культ. традиції. Поєднував різнопланові, зокрема нетипові для того часу матеріали (дріт, скло, папір, пластик, дзеркало), експериментував із бронзою, мармуром, металом, деревом, грою світла. Перший вдалий експеримент А. із застосуванням порожнього простору — «Жінка, що йде» (1912). Вніс в авангард. скульптуру конструкцію, завдяки чому його твори стали предтечею сучас. скульпт. напрямів: *поп-арт*, *асамбляж*, *джанк-скульптура*. Винайшов «скульптоживопис» (синтез живопису і скульптури, коли площин. зображення в межах однієї композиції перетворюється на об'ємне). Повернувшись у скульптуру колір, який зник на 3х. ще з 17 ст. Працював над кольор. рельєфами (скульптуро-малюнками), у яких поєднував двовимір. площини з тривимір. геометр. фігурами (сфера, куб, конус). Скульптури А. вирізняє оригін. експресія, конструкція, обробка поверхні, сміливі технол. рішення, ексцентричність. Важливу роль відіграють силует і лінія, ритм і рух. Кубізм презентують скульптури 1913–1914: «Силует геометричний» (1913), «Боксери» (1913), «Гондольєр» (1914). Тривимірні форми продемонстровані в «Медрано I» і «Медрано II» (1912–1914). Пошук форми простежується в роботах «Жінка з кішкою» (1910), «Сімейне життя» (1912), «Жінка-ваза» (1918), «Вертикаль, що стоїть» (1935). Приклад поєднання різн. матеріалів (дерево, мідь, латунь, мельхіор) — рельєф. тонована конструкція «Дві жінки» (1920). Особливе місце посідають прозорі скульптури з плексигласу (полімерної смоли), які А. підсвічував зсередини, використовуючи електр. світло (1947–1950): «Фігура, що сидить», «Спрямована вперед» (обидві — 1947), «Релігійний мотив» (1948) та ін. Одна з найзнаменитіших скульптуро-картин — «Клеопатра (відпочинок)» (1957). Використання вигнуто-вгнутих форм — ще один революц. винахід А.: «Мадонна скель» (1912), «Цар Соломон» (1963) тощо. Рух передано у скульптурах: «Червоний танець» (1912–1913), «Блакитна танцюристка» (1913), «Солдат, що йде» (1917). Фіксацію руху в просторі демонструють «Торс у просторі» (1935), «Гідність» (1961). У 1960 в м. Нью-Йорку вийшов друком двотомник А. «П'ятдесят років творчості (1908–1958)». Твори А. зберігаються в Нац. худ. музеї України, Центрі Помпіду (м. Париж), Музеї сучас. мист-ва, галереї Гуггенхайма (обидва — м. Нью-Йорк), музеях міст Берліна, Москви, Стокгольма, Тель-Авіва. А. тяжів до зв'язку з батьківщиною. 1929 отримав запрошення стати професором Київ. худ. ін-ту (тепер *Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури*). Не зміг прийняти пропозицію, але подарував ін-ту бронз. портрет. по-

Архипенко Олександр Порфірович

Архипенко Олександр Порфірович. «Жінка, що розчісує волосся»

Архипенко Олександр Порфирович. «Мадонна скель»

груддя «Диригент В. Мендельберг під час виконання 9-ї симфонії Бетховена» (1925), яке зберігається в Нац. худ. музеї України. 1933 став членом Асоціації незалеж. укр. митців у м. Львові. Був почес. членом Об'єднання митців-українців в Америці (з 1953). У 1933 виставляв свої твори в окр. залі в укр. павільйоні на міжнар. виставці «Сторіччя прогресу» в м. Чикаго. Для укр. частини парку в м. Клівленді виконав пам'ятники князеві Володимирі Великому, Т. Шевченку, І. Франку. Створив також скульпт. постать Кобзаря, що прикрашає місцевість Кергонксон (шт. Нью-Йорк, США), де розташ. укр. культ. центр «Союзівка». У містах Львові (1991) та Києві (2016) на честь А. названо вулиці. У м. Києві 1997 встановлено скульптуру з поліров. бронзи «Повернення Архипенка» (автори — скульптор А. Валів, арх. В. Жежерін). 09.11.2017 Нац. банк України ввів в обіг присвячену А. пам'ятну монету номіналом 2 гривні.

Тв.: Теоретичні нотатки // Хроніка 2000. 1993. Вип. 5 (7); 50 років творчості (1908–1958) // Хроніка 2000. 2009. Вип. 2 (77).

Лит.: Маркаде В. Українське мистецтво XX століття і Західна Європа // Всесвіт. 1990. № 7; Петренко-Федин І. Джерела новаторства та впливи Олександра Архипенка на модерну скульптуру // Мистецтво української діаспори / Гол. ред. О. Федорук. Київ, 1998; Азіян І. А. Олександр Архипенко. Москва, 2010; Вежбовська Л. Образ «відсутнього» у скульптурі Олександра Архипенка // Культ. і мист. у сучас. світі. 2015. Вип. 16.

О. С. Сморжевська

Архіпов, Абра́м Юхімович (рос. Архипов, Абра́м Ефимович; справжнє прізвище — Піріков; 27.08. 1862, с. Єгорово, тепер Клепиковського р-ну Рязан. обл., РФ — 25.09.1930, м. Москва, тепер РФ) — живописець, нар. художник РСФРР (з 1927), дійсний член Петербурзької академії мист-в (з 1916). Нар. у селян. сім'ї. 1877–1883 і 1886–1888 навчався в Моск. уч-щі живопису,

скульптури та архітектури у В. Перова, В. Поленова, О. Саврасова, К. Маковського; 1884–1886 — у Петербурзькій академії мист-в (у Б. Віллевальде, К. Веніга, П. Чистякова). З 1890 — член Моск. т-ва любителів мист-в, з 1891 — член Т-ва пересувних худ. виставок, з 1903 — Спілки рос. художників (один із фундаторів). 1917–1919 — член об'єднання художників м. Москви «Ізограф», 1922–1930 — член Асоціації художників революц. Росії, 1923–1925 — Моск. худ. т-ва. 1896–1912 мандрував країнами Європи. Викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури й архітектури (1894–1918), у Других держ. вільних худ. майстернях (1918–1920), Вищих держ. худ.-тех. майстернях у м. Москві (1922–1924). Серед учнів — О. Герасимов, Б. Йогансон, Ф. Кричевський. Автор жанрових картин «Річкою Окою» (1889); «Зворотний» (1896); «На етапах», (1893); «Поденниці на чавуноливарному заводі» (1896); «Пралі», (1901) та ін. Правдиво відтворював життя простого народу. Соц. мотиви поєднував із мист. пошуками. Для картин характерна поетизація селян. побуту, оспівування краси природи рідного краю. У 1900-х створив низку пейзажів Півночі у стриманій гамі сіруватих тонів із майстерно зображеними хатами, лісом, морем. У 1910-х А. писав портрети селянок у яскравих нац. костюмах («Весняне свято», 1913; «Гості», 1914; «Молода селянка у жовтій хустці», 1916). У творчості А. поч. 20 ст. переважали пейзажі, у рад. час — портрети. З часом манера живопису ставала емоційнішою, деякі прийоми нагадують імпресіонізм. У пізніх творах домінує насичена святково-мажорна кольор. гама, переважають відтінки червоного («Дівчина в червоному», 1919; «Дівчина з глечиком», 1927). Виконував також ілюстрації для книжок, період. видань. Картини зберігаються в Нац. музеї «Київська картинна галерея», Харків, Полтав., Дніпропетров. художньому музеях, Третяковській галереї (м. Москва) та ін.

Архипов Абра́м Юхимович. «Дівчина в червоному», 1919

Лит.: Живова О. А. Абрам Ефимович Архипов. Москва, 1959; Баршева И. Н. Абрам Ефимович Архипов. Ленинград, 1974; Ненааркова И. С. Солнечные полотна Абрама Архипова. Москва, 1982; Шукин А. Н. Кто есть кто в русской истории. 2000 известных россиян. Москва, 2011; Герман М. Ю. Импрессионизм: основоположники и последователи. Санкт-Петербург, 2017.

Архипова, Ірина Костянтинівна (рос. Архипова, Ирина Константиновна; уроджена Ветошкіна; 02.01.1925, м. Москва, тепер РФ — 11.02.2010, там само) — співачка (мецо-сопрано), нар. артистка СРСР (з 1966), нар. артистка Киргизької Республіки (з 1993), нар. артистка Республіки Башкортостан (з 1994). Нар. у сім'ї інженера-будівельника. Закінчила Моск. архіт. ін-т (1948) і Моск. консерваторію (1953) по класу Л. Савранського. З 1948 працювала архітектором в архіт. проект. майстерні «Военпроект». 1954–1956 — солістка Свердлов. театру опери та балету імені А. Луначарського (тепер Єкатеринбурзький держ. академ. театр опери і балету). 1955 перемогла на міжнар. конкурсі вокалістів на V Всесвіт. фестивалі молоді та студентів у м. Варшаві. З 1956 — солістка *Великого театру*. У 1960–1990-х співала на сценах провідних театрів світу: «Ла Скала» (м. Мілан), «Сан-Карло» (м. Неаполь), «Гранд-Опера» (м. Париж), «Колон» (м. Буенос-Айрес), а також у концерт. залах: «Карнегі-холі» (м. Нью-Йорк), «Альберт-холі» (м. Лондон) та ін. Виступала з концертами на всіх провідних сценах кол. СРСР, здійснювала вел. зарубіжні турне (країни Європи, а також Японія, США тощо). Гастролювала, зокрема, і в Україні. Виступала на сцені до 2002. Викладала в Моск. консерваторії (з 1976), професор (з 1982). Президент Міжнар. союзу муз. діячів (з 1991). Була головою журі Міжнар. конкурсу вокалістів ім. М. Глінки (з 1968), Міжнар. конкурсу ім. П. Чайковського (з 1974; у розділі вокал), членом журі низки міжнар. конкурсів. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання (1962–1966), нар. депутат СРСР (1989–1992). У 1993 організовано Фонд А., що допомагає молодим виконавцям, займається орг-цією фестивалів. Для підтримки молодих талантів заснувала також конкурс і фестиваль «Ірина Архипова представляє...». У голосі А. поєднувалися сердечність інтонації, широта розспіву з рафінованою вокалізацією й технікою *бельканто*. Виконувала всі партії для мецо-сопрано, які були в репертуарі Великого театру. Серед партій: Кармен («Кармен» Ж. Бізе), Марфа, Марина Мнішек («Хованщина», «Борис Годунов» М. Мусоргського), Полина, Графиня («Пікова дама» П. Чайковського), Шарлотта («Вертер» Ж. Массне), Азучена, Еболі («Трубадур», «Дон Карлос» Дж. Верді), Любава («Садко» М. Римського-Корсакова), Ніловна («Маги» Т. Хренникова, перше виконання), Елен («Війна і мир» С. Прокоф'єва) та ін. Вела постійну концерт. діяльність, співаючи оперні твори з ансамблем скрипалів Великого театру чи з симф. оркестром, а також романси, пісні тощо. Виконувала духовну музику, проводила органні вечори. У концерт. репертуарі понад 1 тис. творів. Записала 54 сольні грамплатівки, здійснила 12 записів виступів у вокально-симф. творах. Знялася в документ. фільмі «Пісні Росії» (1963), телефільмах «Ірина Архипова. Вибране» (1974) та «Присвята Ірині Архиповій» (1980). Автор книг: «Музи мої» (1992), «Музика життя» (1997),

«Бренд на ім'я “Я”» (2005). Лауреат Ленін. премії (1978), Держ. премії РФ (1996). Герой Соціалістичної Праці (1984). Нагороджена орденами Леніна (1971, 1976, 1985), Трудового Червоного Прапора (1980), «За заслуги перед Вітчизною» 2-го ступеня (1999), Андрія Первозваного (2005), медалями, ін. відзнаками. Мала титул «Людина століття» (Міжнар. біогр. центр, м. Кембридж, Велика Британія, 1993). Отримала Всесвітній приз мист-в «Діамантова ліра» і титул «Богиня мистецтв» (1996). Селекціонер М. Кузнецов 2001 вивів сорт гладіолусів «Велика Архипова».

Тв.: Музи мої. Москва, 1992; Музыка жизни. Москва, 1997.

Лит.: Попов И. Е. И. Архипова: Творческий портрет. Москва, 1981; Ореханова Г. А. Богиня искусств И. Архипова. Москва, 2003; Маршкова Т. И. Большой театр. Золотые голоса. Москва, 2011.

Архипова Ірина Костянтинівна

Архистратиг, архистратиг (грец. ἀρχιστράτηγος — верховний воєначальник) — 1) Титул головнокомандувача в *Стародавній Греції*.

2) У *християнстві* — найменування *архангела Михаїла* (у Біблії — «вождь Господнього війська»). За біблійним переказом, очолив *ангелів* у боротьбі проти *диявола* й сил темряви: Михаїл та небесне воїнство під його началом «вчинили зо змієм війну» і скинули його разом із грішними

Архистратиг Михаїл. Бронза, скульптор Анатолій Куш, Майдан Незалежності, м. Київ

ангелами додолу. Образ воїна, у якому Михаїл явився *Ісусу Навину* (провіднику євр. народу, наступнику *Моїсея*), богослови пов'язують не лише із сюжетом «війни на небі», а і знаком обраному народові на прийдешнє завоювання *Землі обіцяної*. Оголений меч потрактовано як меч правосуддя й відплати, символ бажання й готовності небес. воїнства заступитися за народ Божий. Ін. поширений образ Михаїла як А. в *іконографії* — верхи, зі списом у руках. Православна церква відзначає свято, відоме як Собор А. Михаїла та ін. Небесних сил безтілесних, 21.11 (08.11. за *юліанським календарем*). Встановлене на Лаодикійському соборі в 4 ст. В укр. православ'ї культ А. Михаїла бере витoki з часів *Київської Русі*. У княжі часи образ А. часто зображали на військ. *хоругвах*, воїни перед боєм просили в нього підтримки й заступництва. Вважається покровителем м. Києва і «Небесним

оборонцем» України. До дня церк. свята в Україні приурочено низку військ. реформ, зокрема 21.11.2017 перейменовано десантні війська на десантно-штурмові (берети воїнів-десантників містять зображення куполу парашута, крил і вогняного меча А. Михаїла).

Лит.: Іванчо І. Ікона і літургія / Пер. з угор. Львів, 2009; Архистратиг Михаил и непобедимое воинство небесное. 4-е изд. Москва, 2017.

Архіболія (від грец. ἀρχή — початок, походження та βόλη — кидання) — відхилення в будові органів на ранніх стадіях ембріонального розвитку, які не спричиняють помітних змін ознак дорослого організму.

Лит.: Луцик О. Д., Чайковский Ю. Б., Барінов Е. Ф. та ін. Гістологія. Цитологія. Ембріологія. Вінниця, 2018.

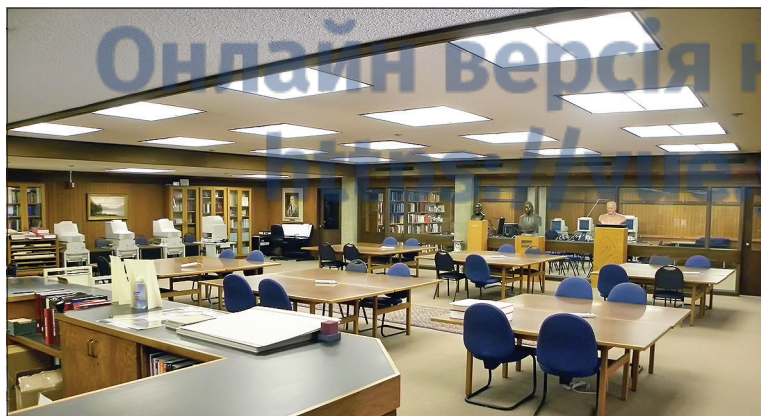
Архів (лат. archivum, від грец. ἀρχεῖον — адміністративна установа, відомство, урядова будівля, з ἀρχή — початок, походження, влада, правління) — спеціалізована установа, місія якої полягає в зберіганні архівних документів та організації користування ними з метою забезпечення потреб суспільства у ретроспективній документній інформації. У «Словнику архівної термінології» («Dictionary of Archival Terminology», 1984) зафіксовано значення терміна «А.» : 1) закінчені діловодством документи, які зберігаються (після або без жодного відбору) відповідальними за їх створення, їх правонаступниками для

Архів. Читальний зал у Національному архіві Фінляндії

власного використання або відповідними архівами з огляду на архівну цінність цих документів; 2) інституція (установа), відповідальна за збирання, зберігання та використання документів; 3) будівля або частина будівлі, у якій архіви зберігаються та є доступними для використання. Перші «праархіви» відомі від часу зароджен-

Архів. Читальний зал архіву Гуверівського інституту (США)

ня писемності на межі на межі 4–3 тис. до н. е. Про це свідчать виявлені вченими глиняні клинопис. таблички з офіційними текстами і літературними творами, які зберігалися у спец. сховищах у давній Месопотамії, шумер. храмовий А. у м. Лагаші доби III династії Ура; Амарнський А. египет. фараона Аменготепа IV, знайдений наприкін. 19 ст. у кол. м. Амарні (дипломат. листування фараонів Аменготепа III та його сина Аменготепа IV; сер. 2 тис. до н. е.); А. хеттського царя Суппілліуми (бл. 1380–1334 до н. е.) в Каппадокії, виявлений на поч. 20 ст. неподалік м. Анкари (20 тис. табличок, зокрема уривки «Епосу про Гільгамеша»). У Стародав. Греції документи зберігали в храмах. Зокрема, існувало сховище у святилищі Аполлона в м. Дельфах (див. Дельф археологічні пам'ятки). У Метрооні — храмі матері богів Реї (Кібели) в м. Афінах (I-ша пол. 4 ст. до н. е.) було зосереджено всі держ. акти. У Стародав. Римі місцями зберігання офіц. документів слугували храми Юпітера Капітолійського та Юнони, богині вірності Фідес на пагорбі Капітолій (згорів 88 н. е.) та ін. У храмі Сатурна, неподалік приміщення Сенату, документи зберігалися в скарбниці разом із матер. цінностями, тому сховище отримало назву «ерарій» (лат. aerarium — скарбниця). У 2 ст. н. е. ця назва закріпилася за А. при Сенаті й певний час вживалася як аналог сучас. поняття «А.». Ерарій у розумінні римлян був установою, де зберігалися держ. акти та ін. офіц. документи і яка надавала можливість вивчати, копіювати й оприлюднювати їх. До ерарію надходили документи Сенату (протоколи засідань, проекти законів із коментарями, записи рішень, затверджені декрети тощо), до нього вмістили перенесені з храму богині Фідес оригінали угод Риму з іноз. д-вами. Крім того, туди передавали документи ін. установ та посад. осіб (цензор. списки, матеріали щодо виборів магистратів і вотування законів, звіти посадових осіб про управління сенат. провінціями тощо). Отже, ерарій був найважл. офіційним А. держ. влади Рим. республіки за доби її розквіту. Зі збільшенням складу документів А. виникла необхідність у новому спец. обладнаному приміщенні. Його було споруджено в 78 до н. е., отримало назву «табулярій» (лат. tabularium, від tabula — дощечка для письма, документ). Ця установа існувала до 5 ст. н. е. У Стародав. Єгипті на позначення держ. А. використовували термін «бібліотека». Гол. сховищем була Адріанова б-ка в м. Александрії, що функціонувала при храмі Адріана. Сюди передавали на зберігання найважливіші документи держ. значення. Установа поєднувала функції б-ки й А. Такі сховища існували в містах Карнаку, Луксорі, Фівах. Виникнення терміна «А.» відносять до 1 ст. до н. е. Згодом він витіснив ін. терміни на позначення зібрань документів («документосховище», «актосховище», «ерарій», «табулярій», «скриніум», «бібліотека»). На теренах Європи слово «А.» поступово поширилося в 15–17 ст. В Україні писані документи офіц. і приват. характеру набули поширення вже в період Русі. Їх зберігали в скарбницях при князів. дворах, бояр. садибах, монастирях і церквах. Власне поняття «А.» з'явилося за часів Гетьманщини 17 ст. і пов'язане з орг-цією першого козац. А. з військ. ген. писарем на чолі для зберігання документів уряду ген. підскарбія, Ген. військ. суду та ін. центр. держ. установ, дипломат. листування й

іноз. документів. З 1920–1930-х в укр. архівознавстві сформувалося розуміння поняття «А.» як місця зберігання документів ділов. характеру, укомплектованих у певному порядку, для наук. чи практ. використання, або установи, місця, будинку, пристосованого для збереження архів. матеріалів.

2) Сукупність писемних, кіно-, фото-, фонодокументів, наук.-тех. документації або ін. документ. пам'яток, утв. унаслідок діяльності установ, об'єднань і окр. громадян. А. як зібрання документ. пам'яток є джерелом наук. досліджень, використовуються для практ. потреб держ. управління, нар. господарства і громадян.

Лит.: Церетели Г. В. Архивы классической древности (Греция и Рим) // История архивного дела классической древности, в Западной Европе и на мусульманском Востоке. Санкт-Петербург, 1920; Крип'якевич І. До історії українського Державного Архіву в XVII в. // Записки Наук. тов-ва ім. Шевченка. 1924. Т. 134–135; Романовський В. О. Нариси з архівознавства. Харків, 1927; Бржостовская Н. В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах. Москва, 1971; Polski słownik archiwalny / Pod red. W. Maciejewskiej. Warszawa, 1974; Dictionary of Archival Terminology / Ed. by P. Walne. München, 1984; Delmas B. Dictionnaire des archives. De l'archivage aux systèmes d'information. Paris, 1991; Архівістика: термінологічний словник / Авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селіверстова. Київ, 1998; Delmas B. Archival Science Facing the Information Society // Archival Science. 2001. Vol. 1. № 1; Старостін Є. Архів // Українська архівна енциклопедія / Ред. кол.: І. Б. Матяш, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008; Leher F. von. Archivlehre: Grundzüge der Geschichte, Aufgaben und Einrichtung unsere Archive. Whitefish, 2010; Левченко Л. Л. Формування архівної галузі в державі Ізраїль // Архіви України. 2015. Вип. 1.

І. Б. Матяш

Архів дипломатичний — див. Дипломатичний архів.

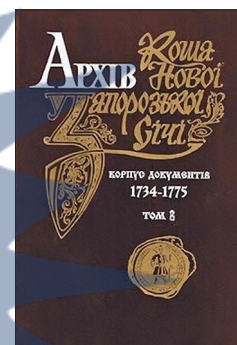
«Архів Коша Нової Запорозької Січі» — єдине комплексне зібрання джерел з історії запороз. козацтва, яке сформувалося внаслідок діяльності Коша Війська Запороз. Низового в добу Нової (Підпільненської) Січі (1734–1775). Як свідчать заголовки окр. справ, впорядкування колекції розпочалося на поч. 1740-х. Після знищення Запорозької Січі архів було передано у відання коменданта Новосічен. ретраншементу, а з ліквідацією останнього 1777 переправлено до фортеці Св. Єлисавети. 1784 архів перевезено до м. Катеринослава (тепер м. Дніпро), 1839–1845 — до м. Одеси. Саме на основі документів цього фонду А. Скальковський підготував і тричі видав свою працю «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького» («История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского»; 1841, 1846, 1885–1886). У 1931 архів перевезено до м. Харкова, 1941 евакуйовано до м. Златоуста (тепер у Челябінській обл., РФ). Після закінчення Другої світової війни колекцію передано до Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, де вона зберігається дотепер як окр. фонд. Ліквідація Запороз. Січі й неодноразові переміщення її архіву призвели до порушення його цілісності. Після знищення Січі за наказом новорос. ген.-губ. Г. Потьомкіна звідти вилучено його листування з кошовим отаманом П. Калнишевським (нині зберігається в особовому фонді Г. Потьомкіна в Рос. держ. військ.-іст. архі-

ві в м. Москві, РФ). Низку документів подарував архіву Імператор. академії наук у м. Санкт-Петербурзі син А. Скальковського, частина втрачена або зіпсована внаслідок несприятливих умов зберігання в м. Катеринославі. Першу спробу видання архіву в 1920-х–1930-х здійснила Археогр. комісія Центр. архів. управління УСРР. Реалізація задуму обмежилася випуском анотованого опису архіву. Повторна спроба опублікувати архів у 1960-х також була невдалою. Після 1991 Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України розпочав практ. роботу з його публікації (станом на 2020 видано 5 томів). Колекція містить документи різних типів: директивно-розпорядчі (накази, ордери, інструкції, універсали), виконавчі (донесення, рапорти, уклони, прохання, чолобитні, відповіді — «ответы»), засвідчувальні (атестати, паспорти, подорожні, свідоцтва, білети, інструменти, розписки, підписки, відписки, квитанції, довідки, заповіти, ухвали, вічні пам'ятки, печатки), обліково-статистичні (переписи, описи, реєстри, журнали), інформаційно-публікаторська (променорії, пропозиції, вимоги, повідомлення, бачення, оголошення, свідчення, меморіали, екстракти, епістолярій, цидули). Документи фонду переважно представлені внутр. документацією. Однак чимало джерел є гетьман., рос., польсь. і кримськотатар. походження. Тематично архів розкриває процес колонізації запорожцями Пд. України, їхню церк. політику, особливості військ. ладу, функціонування органів влади, козацький устрій тощо. Багато документів подають біографії низовиків (особливо старшини): походження, родинне коло, кар'єра. Документи важливі для дослідження топоніміки регіону, пояснюють динаміку зростання чисельності міст і сіл, особливості господарювання. Чимало джерел присвячено участі запорожців у гайдамацькому русі, їх протистоянню колоніальним апетитам Рос. імперії. Значна кількість джерельної інформації стосується міжнар. і військ. діяльності Запорозжя: участь у рос.-тур. війнах (1736–1739; 1768–1774) прикордон. конфліктах, дипломат. відносини із сусідами. Матеріали є важливим джерелом не лише з історії Запороз. Січі, а й України загалом, а також Росії, Польщі, Крим. ханства, Молдови, Туреччини.

Лит.: Апанович О. М. Архів Коша Запорозької Січі // Архіви України. 1989. № 6; Архів Коша Нової Запорозької Січі: опис справ 1713–1776. 2-ге вид., допов. і випр. Київ, 1994; Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734–1775 : у 8 т. Київ, 1998–2019; Гісцова Л. З. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Абросимова С. В., Бездрабко В. В., Болдирев В. В. та ін. Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002; Мицик Ю. А. Архів Коша Нової Запорозької Січі // Українське козацтво: мала енциклопедія. Київ; Запоріжжя, 2006; Шевченко С. Архів Коша Нової Запорозької Січі і Центральна Україна // Наук. записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Сер.: Іст. науки. 2014. Вип. 19.

І. Л. Синяк

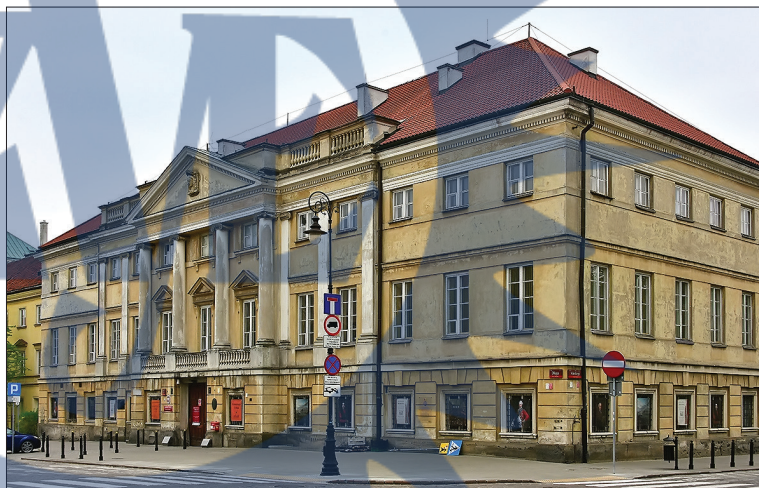
Архів нових актів, АНА (польськ. Archiwum Akt Nowych, AAN) — один із трьох централ. пол. архівів. Розташ. у м. Варшаві. Створений 1919 як Військ. архів для збирання і зберігання документів нім. та австро-угор. центр. і місц. органів влади, що функціонували на окупованих польськ. тер. у роки Першої світової війни. Мав

«Архів Коша Нової Запорозької Січі»

кілька назв: «Архів німецьких і австрійських окупаційних документів», «Архів післяокупаційних документів». 1930 на базі Військ. архіву створено АНА, який разом із документами окупац. нім. та австро-угор. влади повинен був зберігати документи центр. органів влади та установ *Другої Речі Посполитої* (перші партії почали надходити до Військ. архіву ще до 1930). Перед початком *Другої світової війни* фонд архіву налічував понад 8 л. км. документів. Після вступу до м. Варшави нім. військ архіву передали документи польськ. уряд. установ та орг-цій, які припинили діяльність. Частина *архівних документів* (зокрема нім. та австр. окупац. влади, а також канцелярій польськ. установ із сусід. земель, що входили до складу *Другої Речі Посполитої*) вивезено до Німеччини. У період окупації спочатку мав назву «АНА» (нім. Archiv Neuer Akten), згодом «Новий архів» (нім. Neues Archiv). Через наближення до м. Варшави лінії фронту з ініціативи працівників архіву навесні 1944 розпочалося вивезення найцінніших документів на околиці міста. Через брак коштів вдалося врятувати лише невелику частину фондів. 97 % усього *архівного фонду* були повністю знищені під час пожежі 03.11.1944. Після закінчення воєн. дій уцілілі документи були під опікою Гол. архіву давніх актів, звідки їх повернули до відновленого 1948 АНА, фонд якого мав складатися зі вцілілих документів періоду *Другої Речі Посполитої*, а також окупац. влади періоду *Другої світової війни*, польськ. органів держ. влади і центр. установ, що діяли після 1945. У 1990-х до архіву передано документи фондів уряд. установ, громад. орг-цій, наук. та культ.-освіт. інституцій Польської нар. республіки, ліквідованих унаслідок політ. змін після виборів 1989: Центр. архіву Мін-ва внутр. справ, Центр. архіву ЦК ПОРП, Гол. управління контролю преси, видавч. та видовищ, Академії сусп. наук та ін. До 2004 в архіві діяло 8 відділів: опрацювання фонду, комплектування зростаючого фонду, зберігання та консервації фонду, використання та відтворення фонду, інформації та популяризації, аудіовідео-документації, Архів періоду незалежності та Архів Полонії. 2004 два останні об'єднано в один спільний відділ та створено 2 нових відділи — архів. консервації та зберігання цифр. документів. В АНА зберігається 2 667 архів. фондів і колекцій, що нараховують бл. 34 тис. л. м. полиць *архівосховищ*. Передовсім це документи вищих органів влади, держ. контролю, адміністрації, судочинства, центр. органів самоврядування, центр. держ. та громад. органів, господар. адміністрації, центр. фінансово-кредит. установ та органів соц. забезпечення, центр. парт. органів, а також політ., профспілк., культ., спорт. орг-цій, політ. і громад. діячів, представників культури та освіти Польщі. Найдавніші з них належать до 1916, хоча деякі фонди походять з 19 ст. (зокрема документи партій та громад. орг-цій, руху за незалежність), навіть 15 ст. (родинні документи). Цінні джерела для дослідження історії польськ.-укр. відносин та діяльності нац. меншин в Польщі в 1918–1939 наявні в документах відомства закордон. справ та польськ. дипломат. і консул. служби (переважно у фондах Нац. польськ. комітету в м. Парижі (1917–1939), делегації Польської Республіки в *Лізі Націй* у м. Женеви (1920–1940), Мін-ва закордон. справ (1918–1939), посольств Республіки Польща в містах Берліні

(1926–1945) та Лондоні (1919–1945), Ген. консульства в м. Харкові (1922–1927). Ці документи стосуються внутр. політ., екон., сусп. становища в Україні, польськ.-укр. полеміки на сесії Ліги Націй про належність земель Сх. Галичини, становища укр. нац. меншини в Польщі (чисельність, розселення, освіта, екон., політ., військ. організації, зокрема діяльність *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*), діяльності укр. еміграції в Польщі та ін. державах. Документи цієї проблематики наявні також у фондах Цивільної канцелярії Глави держави за 1917–1939 (внутр. становище в Україні, життя укр. меншини в Польщі), Гол. штабу Війська польського за 1919–1939 (політ. ситуація, діяльність нац. військ. одиниць, робота військ. пром-сті в Україні), Мін-ва внутр. справ за 1918–1939 (звіти старост і воевод про діяльність нац. організацій, огляди укр. преси в Польщі). Інформація про діяльність Православ. церкви в Польщі міститься у фонді Мін-ва віросповідань і нар. освіти (1917–1939). Дописи,

Архів нових актів

меморандуми, нотатки, що змальовують внутр. ситуацію в Україні та становище укр. меншини в Польщі, є в особових фондах багатьох політ. діячів періоду *Другої Речі Посполитої*. Екон. діяльність укр. нац. меншини відображена в документах фонду Громад. ради (1921–1948). Становище окупованих у період *Другої світової війни* пол. земель (зокрема положення укр. населення, нац. конфлікти на сх. окраїнах Польщі, діяльність *Української повстанської армії*) репрезентують документи фондів *Армії Крайової* (1939–1945) та Нац. представництва уряду Республіки Польщі (1940–1945). Близькими за тематикою є документи фондів Мін-ва інформації та документації еміграц. уряду Польщі в м. Лондоні (1940–1945), Спілки польськ. патріотів у СРСР (1943–1946). Джерела з історії пол.-укр. взаємин у повоєнній Польщі — серед документів про відносини з СРСР. Документи щодо політ. аспекту цих відносин зберігаються переважно у фондах Польськ. комітету нац. визволення в м. Любліні (1944), Канцелярії Сейму (1947–1972), закордонних відділів ЦК ПОРП (1948–1990). Екон. відносини висвітлені в документах фондів Центр. управління планування (1945–1949), Держ. комісії господар. планування (1949–1956), Мін-ва зовн. торгівлі (1945–1975), Комітету міжнар.

економ. співробітництва (1958–1970). У фонді Комітету культ. співробітництва (1950–1970) містяться документи, пов'язані з культ. обмінами та співробітництвом. Становище укр. меншини в Польщі (чисельність, нац. т-ва, спілки, розселення і зокрема переселення на землях, що увійшли до складу Польщі після закінчення Другої світ. війни) розкривають архів. документи фондів Мін-ва цивільної адміністрації (1945–1950), а також Мін-ва повернутих земель (1945–1949). Відомості про освіту українців у Польщі містять документи Мін-ва освіти (1945–1966). Дані з питань здійснення *репатріації* пол. нас. з України і укр. — з Польщі містяться в документах Держ. репатріац. управління (1945–1951), Гол. уповноваженого уряду Республіки Польщі у справах евакуації пол. населення з УРСР (1944–1946) та Гол. представника уряду Республіки Польщі у справах евакуації укр. нас. з Польщі (1944–1946). Джерела з історії пол.-укр. відносин та історії укр. меншини в Польщі, що зберігаються в АНА, охоплюють період від 1918 і дотепер, відображають зазначену проблематику нерівномірно. Найповніше висвітлений період 1918–1939 (за винятком втрат, яких зазнав фонд АНА наприкін. Другої світ. війни) та 1939–1945 (з огляду на специф. умови діяльності конспірат. та еміграц. пол. установ). Ін. ситуація з документами повоєн. періоду: деякі установи та орг-ції, згідно з польськ. правовими нормами, передають до АНА лише частину архівів, тому документів деяких фондоутворювачів бракує для встановлення повної картини всіх іст. процесів.

Лит.: Archiwa państwowe w Polsce: Przewodnik po zasobach / Pod red. A. Biernat, A. Laszuk. Warszawa, 1998; Archiwum Akt Nowych. Dzieje. Zasób. Organizacja / Pod red. Wł. Janowskiego. Warszawa, 2003; Dąbrowski A. Działalność Archiwum Akt Nowych // Kronika Warszawy. 2004. T. 4 (124); Kołodziej E. Archiwum Akt Nowych: Informator o zasobie archiwalnym. Warszawa, 2005; Українська архівна енциклопедія / Ред. кол.: І. Б. Матяш, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008.

А. Г. Домбровський

«Архів Радянської України» — іст.-архівознавч. журнал, друкований орган Центр. архівної управи УСРР. Видавався у м. Харкові (1932–1933). Створений шляхом об'єднання наук.-популяр. журн. «Радянський архів» та інформац. видання «Бюлетень Центральної архівної управи УСРР», що друкувалося 1925–1931. Усього вийшло 8 чисел у 5 книгах накладом 3000–3600 прим. Відп. редактор — С. Семко, відп. секретар — О. Данилюк. До автор. колективу видання входили: Д. Багалій, О. Багалій-Татаринова, О. Барабашов, В. Барвінський, П. Білик, А. Бондаревський, М. Бужинський, О. Оглоблин, І. Премислер, К. Шіян та ін. Журнал мав постійні рубрики: «Наукова публікація документів»; «Сторінка історика-архівіста»; «Теорія і практика архівного будівництва»; «Про Союз»; «Стан архівного будівництва на місцях (хроніка)»; «Критика та бібліографія». Публікації стосувалися проблем забезпечення збереженості та експертизи цінності архів. документів, історії архів. справи, питань використання архів. інформації, фіз.-хім. проблем зберігання архів. документів, їх класифікації та обліку тощо. У зміст. структурі журналу важливою була археограф. частина. У кожному числі публікувалися добірки архів. документів (частини підготовленого або такого,

що готувався, збірника документів з історії громадян. війни, фабрик і заводів тощо). Подавалися огляди архів. фондів, відгуки та рецензії на фак. видання. Журнал регулярно публікував найважливіші постанови і розпорядження з питань архів. справи. Видання журналу припинено через невідповідність вимогам марксист.-ленін. методології.

Лит.: Сергієнко Г. Я. Показчик до журналу «Радянський архів» // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР «Архіви України». 1958. № 2 (32); Матяш І. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. Київ, 1999; Матяш І. Часопис «Архів Радянської України» у світлі бібліометричних даних // Вісник Книжкової палати. 1999. № 4.

І. Б. Матяш

«Архів слов'янської філології» (нім. «Archiv für slavische Philologie») — перший у Європі спеціаліз. наук. журнал зі *славістики* нім. мовою. Засн. 1875 з ініціативи В. Ягича за підтримки Мін-ва освіти Пруссії. Виходив друком у видавництві «Книгарня Вайдмана» (м. Берлін) упродовж 1876–1929. За час існування журналу видано 42 томи. Ред. «А. с. ф.» були В. Ягич (1876–1920, т. 1–37) та Е. Бернекер (1923–1929, т. 38–42). Через публікацію перекладів, анотацій, крит. і бібліограф. статей журнал створював узагальнену демонстрацію лінгвіст. досліджень у слов'ян. мовах. Матеріали публікацій стосувалися передусім фонет., грамат. і синтакс. особливостей сучас. слов'ян. мов, їхнього іст. розвитку, вивчення давніх слов'ян. літ. пам'яток, фольклору та міфології. Серед авторів «А. с. ф.» — провідні філологи-славісти того часу, зокрема й укр. дослідники й літератори: І. Верхратський, О. Колесса, О. Потебня, Р. Смаль-Стоцький, С. Смаль-Стоцький, І. Франко, О. Брок, К. Ганкевич, О. Маковей.

Дж.: Archiv für Slavische Philologie : in 42 bd. Berlin, 1876–1929.

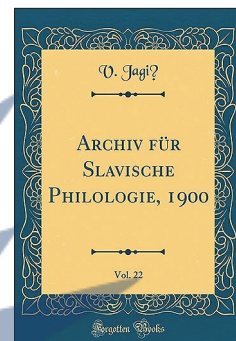
Лит.: Маньківська Т. Проблема лінгвоукраїністики в науковій спадщині Ватрослава Ягича. Тернопіль, 2007; Лукин О. В. А. А. Шахматов, В. Ягич и «Archiv für Slavische Philologie» // Вопросы языкознания. 2015. № 1.

Дж.: Archiv für slavische Philologie : in 42 bd. Berlin, 1876–1929.

Є. О. Редько

Архіваріус (лат. archivarius, від лат. archivum — адміністративна установа, відомство, урядова будівля) — співробітник архіву; співробітник або керівник архівного відділу органу влади, установи, підприємства чи орг-ції. До посадових обов'язків А. належить зберігання фондів А., систематизація нових надходження архівних документів, забезпечення доступу до документів, підготовка архівних довідок тощо. Термін широко вживався до кін. 20 ст. У сучас. мовленні співробітників архівних установ, які мають наук. архівну підготовку, називають архівістами; термін «А.» використовується на позначення співробітників архівних відділів органів влади, підприємств, установ і орг-цій.

Архіви України — установи в Україні, що зберігають документальні матеріали. Перші архіви на тер. сучас. України виникли в період формування держави на Русі, формувалися в польськ.-лит. добу (Литовська метрика, Коронна метри-

«Архів слов'янської філології»

ка). Як організоване структурне ціле *архівна система* виникла в 16 ст., коли були започатковані архіви при земських, городських і підкоморних судах та магістратах. У 17 ст. архіви як спец. форми орг-ції зберігання *документів* на Правобережній Україні існували при військ. і адм.-судових установах, на Лівобережжі — при гетьман. і рос. урядових структурах, зокрема ген. військ. канцелярії, ген. військ. суді, сотенних, полкових судах. Наприкін. 18 ст., після впровадження нового адм.-тер. поділу, архіви передані намісниц. правлінням, а після їх ліквідації — губерн. та повітовим установам. У сер. 19 ст. у Рос. імперії, зокрема на тер. України, створені губерн. вчені архівні комісії, які своєю діяльністю щодо збирання й упорядкування *архівних документів* заклали початок іст. архівам, зокрема Київ. центр. архіву давніх актів при Київ. ун-ті (1852) та Харк. іст. архіву (1880). У зах. регіонах України продовжували існувати крайові та городські архіви городських і земських актів, передусім Крайовий архів городських і земських актів у м. Львові (після злиття з кол. архівом Галицького намісництва — земський архів у м. Львові) та земський

створені обласні іст. архіви, у містах і районах — міські та районні. 1939–1940 архіви західноукр. земель, приєднаних до УРСР, влилися до держ. архів. системи. Під час війни документи *архівних установ* були евакуйовані до сх. регіонів. У післявоєн. час формування архівної мережі відбувалося за функціональною ознакою відповідно до адм.-тер. поділу. Компартія України мала свою мережу архівних установ — партійний архів Ін-ту історії партії при ЦК КПУ та архіви обл. комітетів партії. Відповідно до постанови президії Верховної Ради України від 27.08.1991, 11 млн справ *архівного фонду* КПУ передано у відання Гол. архівного управління при РМ України. Сучас. структурну мережу держ. архівів України становлять 12 центр. держ. архів. установ, 8 спец. установ страхового фонду документації, 2 НДІ, 24 держ. архіви областей, держ. архів м. Києва, 13 галуз. держ. архівів, 466 архів. відділів райдержадміністрацій, 138 архів. відділів міських рад, 1715 труд. архівів. У них зосереджено понад 55 млн справ. Станом на 2020 частина архів. установ України розташ. на тимчасово окупованій тер. АР Крим, Донец. і Луган. областей. Низка архів. установ (підрозділів) з правом постійного зберігання документів перебуває у складі окр. міністерств і відомств. Серед них — галузеві держ. архіви СБУ, Мін-ва оборони, МВС, МЗС та ін. НАН України як самоврядна орг-ція має власний архів. фонд. Його документи зосереджені в ін-тах архівознавства і рукопису *Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*, Львів. наук. б-ці імені В. Стефаника, а також архів. підрозділах ін-тів: літератури, історії України, археології, мистецтвознавства, фольклористики та етнології. Багаті архів. фонди мають Харк. та Одеська держ. наук. б-ки. У грудні 1994 ВР України ухвалила перший вітчизн. закон «Про Національний архівний фонд та архівні установи», який регулює сусп. відносини в архів. галузі. Держ. архівна служба має друк. орган — наук.-практ. журн. «Архіви України». Укр. НДІ архів. справи та документознавства випускає період. видання «Студії з архівної справи і документознавства» та «Пам'ять століть». З березня 1991 діє проф. громад. об'єднання — Спілка архівістів України. 1998 встановлене проф. свято — День працівників архів. установ, яке відзначається щорічно 24 грудня. Галузева відзнака — премія імені В. Веретенникова. Держ. архівна служба України від 1956 є членом *Міжнародної ради архівів*.

Лит.: Державні архіви Української РСР. Короткий довідник. Київ, 1972; Мітюков О. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. Київ, 1975; Щедрина Д. Источники опыта борьбы и созидания. Киев, 1987; Государственные архивы Украинской ССР. Киев, 1988; Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 15. Ст. 86; Калакура Я. С., Боряк Г. В., Дубровина Л. А. та ін. Архівознавство. Київ, 1998; Лозицкий В. Історія міжнародного архівного співробітництва (1898–1998). Київ, 1999; Матяш І. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. Київ, 1999; Абросимова С. В., Бездрапко В. В., Болдирев В. В. та ін. Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002; Хрестоматія з архівознавства / Упоряд. Г. В. Боряк. Київ, 2003; Чирук Є. Г. Журнал «Архіви України» (1947–2015) як джерело інформації про життя і діяльність Михайла Павлика // Мол. вчений. 2016. № 8.

Р. Я. Пиріг

Архіви України.
Центральний державний
історичний архів України,
м. Львів

архів давніх актових книг Львів. магістрату, Крайовий архів Буковини та ін. Сучас. орг-ція архів. системи України бере початок від утворення восени 1917 у складі Ген. секретарства освіт. справ бібліотечно-архів. відділу — прообразу органа управління *архівною справою*. Від 1919 вона розвивалася централізовано під керівництвом Гол. архів. управління Нар. комісаріату освіти УСРР, створеного на базі Архівно-бібліотеч. секції Всеукр. комітету пам'яток мист-ва та старовини. У різні роки держ. орган управління архів. справою підпорядковувався: *Всеукраїнському центральному виконавчому комітету рад* (1923–1938); НКВС (МВС; 1938–1960); Раді Міністрів УРСР (1960–1991); *Кабінету Міністрів України* (1991–1999). У грудні 1999 Гол. архівне управління перетворено в Держ. комітет архівів України. З грудня 2010 — *Державна архівна служба України*. 1920–1925 створені центр. архіви: у м. Харкові — Центр. архів революції, Центр. іст. архів, Центр. архів праці; у м. Києві — Центр. іст. архів і Центр. архів давніх актів. У 1925–1932 внаслідок низки адм.-тер. реформ

Архівна комісія Міністерства народної освіти УНР

— міжвідомчий науково-дорадчий пам'яткоохоронний орган у складі Міністерства нар. освіти *Української Народної Республіки*. Навесні 1919 вчені Кам'янець-Подільського держ. укр. ун-ту (тепер Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) П. Клименко, О. Неселоваський, П. Клепатський, Ю. Сицинський, Л. Б'ялковський та ін. сформували комісію, яка добровільно взяла на себе функцію захисту місц. архівосховищ та їхніх фондів, яким загрожувало знищення в умовах бойових дій і динам. зміни військ.-політ. режимів. Наказом МНО УНР від 30.08.1919 комісію офіційно затверджено в м. Кам'янці-Подільському; діяла впродовж кількох місяців. До складу увійшли 16 членів, голова — П. Клименко. Серед гол. завдань органу — централізов. керівництво охороною архівів, музеїв, збірок і мист. колекцій; експертиза документів; підготовка інструкцій з охорони пам'яток старовини і мист-ва. Осн. функції: виявлення документів і музейних предметів у держ. установах та приват. колекціях; реєстрація культ. цінностей, що перебували за межами д-ви, та розроблення заходів щодо їх повернення; експертиза документів, що втратили наук. і практ. цінність. Важливою акцією була підготовка на поч. вересня 1919 проекту закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», згідно з яким архіт., археол., архівні, бібліот., музейні та ін. іст.-культ. скарби укр. народу оголошувалися держ. власністю, а Гол. управління мист-в і нац. культури (ГУМНК) одержувало контроль над приват., громад. і держ. збірками культ.-іст. пам'яток в Україні. Комісія започаткувала друк. орган — часопис із питань мистецтвознавства, пам'яткознавства, архівознавства «Українська старовина»; надрук. один випуск (м. Кам'янець-Подільський; 01.11.1919).

Лит: Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. Київ, 2000; Завальнюк О. М. Участь вчених у виробленні політики УНР 1919–1920 років щодо збереження об'єктів культурно-історичного простору // Нац. та іст. пам'ять. 2013. Вип. 8.

І. Б. Матяш

Архівна освіта в Україні — процес підготовки кваліфікованого фахівця для архівних установ України, що включає базову підготовку у ЗВО, набуття профес. досвіду в процесі виробничої діяльності, післядипломну освіту. Задум створити багатопрофільний архівно-бібліотечно-музейний заклад виник на XI археол. з'їзді (м. Київ; 1899). Фахова підготовка архівістів розпочалася в археол. ін-тах у містах Києві (1918–1924) і Одесі (1921–1924). Упродовж 1920–1930 апробовано різні форми освіти, зокрема: іст.-архівознавчі гуртки; короткотермінові курси для різн. категорій працівників архівів тощо. У вищій школі започаткування такої освіти відбувалося шляхом запровадження архівознав. дисциплін на іст. від-нях Ін-тів нар. освіти (ІНО). Уперше таку спробу здійснили 1924–1925 Київський, Одеський та Полтавський ІНО. Розвитку архівної освіти сприяли Д. Багалій, В. Веретенников, О. Водолаженко, О. Грушевський, М. Довнар-Запольський, О. Оглобин та ін. На поч. 1930-х створено архівознавчі відділення в окр. ЗВО (Київ. і Харк. ІНО), при Наук.-дослід. каф. історії укр. культури акад. Д. Багалія та при Київ. центр. іст. архіві організовано архів. аспірантуру.

1932 Одеський іст. архів уперше в Україні провів фахову практику студентів-істориків. Від сер. 1930-х через централізацію архівної освіти в м. Москві осн. центром підготовки архів. кадрів для укр. архів. установ став Іст.-архів. ін-т. У 1939–1940 навч. році в Київ. держ. ун-ті розпочалася підготовка істориків-архівознавців, перервана Другою світ. війною. Від 1944 до сер. 1990-х єдиним центром підготовки архівістів в Україні був Київ. держ. ун-т імені Т. Шевченка. Сформовані традиції збереглися з відновленням незалежності України. Підготовку кадрів для архів. установ здійснюють на іст. ф-тах ун-тів і бібліотечно-інформаційних ф-тах ін-тів культури. Архівістів готують Київський національний

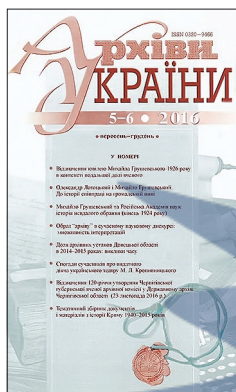
Архівна освіта в Україні

університет імені Тараса Шевченка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Львівський національний університет імені Івана Франка, Запорізький національний університет, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала, Київський національний університет культури і мистецтв, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника та ін. Загальне ознайомлення з основами архівної справи одержують студенти окремих педагогічних ун-тів і ін-тів (Чернігівського, Київського, Тернопільського), учасники шкільних архівознавчих гуртків (в містах Івано-Франківськ, Тернопіль). Наукову підготовку архівознавців здійснюють через аспірантуру Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Від 1920-х в Україні створено комплекс навч. д-ри з архівознавства: «Нариси з архівознавства» (м. Харків; 1927); «Архівознавство. Елементарний підручник» (м. Харків; 1932); «Архівознавство» (1998, 2002); «Архівістика: термінологічний словник» (1998); «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002); «Хрестоматія з архівознавства» (2003; усі — м. Київ) тощо.

Лит.: Матяш І. З історії фахової архівної освіти в Україні (1918–1927 рр.) // Студії з арх. справи та документознав.. 1998. Т. 3; Матяш І., Калакура Я., Лозицький В., Селіверстова К. Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України // Студії з арх. справи та документознав. 1998. Т. 3; Матяш І. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. Київ, 2000; Палієнко М. Історичні традиції та сучасні тенденції розвитку європейської і американської моделей архівної освіти //

Арх. України. 2015. № 5–6; Бездрабко В. Архівна освіта в Україні: стан і перспективи // Сум. іст.-арх. журн. 2018. № 31.

І. Б. Матяш

Архівна періодика в Україні. Видання «Архіви України»

Архівна періодика в Україні — сукупність спеціальних (спеціально-галузевих) періодичних (зокрема продовжуваних) видань, що виходили чи виходять в Україні та присвячені питанням теорії архівознавства, історії архівів і архів. справи, практичним аспектам діяльності архівних установ; засіб масової комунікації (галузевого рівня) у сфері архів. справи. У розвитку А. п. в Україні виразноюється чотири осн. періоди: 1918–1931, 1933–1938, 1947–1991, від 1991. Характерною ознакою А. п. в Україні 1918–1931 є відповідність напрямів і змісту період. видань проф. запитам і потребам працівників архів. установ. Розпочато створення окр. укр. архів. видання (журн. «Пам'ятки») та формування власне концепції А. п. в Україні на традиціях видань губернь. ученими комісіями (Полтав., Чернігів., Катеринослав.) «Праця» («Трудов»), а також орієнтацією на зміст і форму рос. галуз. журн. «Архівна справа» («Архивное дело») та «Червоний архів» («Красный архив»). Популяризацією документ. джерел, пам'яток укр. історії та культури займалися «Українсько-руський архів» (1906–1925), «Український архів» (1926–1930) та «Український археографічний збірник» (1926–1930), «Збірник праць Жидівської (Єврейської) історично-археографічної комісії», хоча ці видання не були власне архівознавчими, вони мали передусім джерелознавче та / або археограф. спрямування. Створення центр. період. друк. органу архів. системи України почалося в сер. 1920-х із виходом журн. «Архівна справа» (1925–1931), інформ. вид. «Бюлетень Укрцентрархіву» (1925–1931). Здійснено також перші спроби видання довідково-інформ. бюлетенів з актуальних питань архів. буд-ва на місцях: «Червоний архівіст» (м. Київ; 1924–1925), «Архівний працівник» («Архивный работник», м. Луганськ; 1926–1927). Для періоду 1933–1938 характерна повна ідеологізація періодики. Припинено видання часописів «Радянський архів» (1931; вийшло 6 номерів) та «Архів Радянської України» (1932–1933; вийшло 8 номерів), двох архів. щорічників «Архівознавчий науково-інформаційний збірник» (1937) та «Архівознавчий збірник» (1938). Знищено найкращі кадри архівознавців, які створювали концепцію А. п. в Україні та втілювали її в життя. Архів. система була підпорядкована НКВС, парт. контроль посилювався у формуванні тематики й редколегій журналів (зокрема галузевих). Період 1947–1991 пов'язаний з існуванням єдиного центр. галуз. видання, що в різні періоди виходило під різн. назвами: а) 1947–1960 — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР»; б) 1961–1965 — «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР»; в) 1965–1990 — наук.-інформ. бюлетень Архівного управління (з 1974 — Гол. архів. управління) при Раді міністрів УРСР «Архіви України»; г) з 1991 — наук.-практ. журн. «Архіви України». Контент часопису: нормативні акти архів. справи; статті, присвячені теор. та прикладним проблемам архів. справи; обмін досвідом; метод. поради; проблеми архів. освіти та ін. Період між 1960 — поч. 1970-х позначений сис-

темат. публікацією матеріалів наук. конференцій, присвячених проблемам архівознавства та спец. іст. дисциплін (1965, 1968, 1972), і зб. «Історичні джерела та їх використання» (1964, 1966, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972). На поч. 1970-х Донецький облвиконком організував вид. темат. архівознавчого бюлетеня (1971–1973), присвяченого наук. та метод. питанням у галузі архівн. справи. У 1980-х подібний інформ.-метод. бюлетень започаткований архівн. відділом Кримського облвиконкому. Це сприяло розв'язанню наук.-метод. проблем і поширенню нормативно-метод. документів для забезпечення ними всіх район. і міських архівів. Від 1991 почався період відродження традицій А. п. в Україні через відновлення видання знищених журн. та щорічників («Український археографічний щорічник»), реалізації невітлених проєктів («Пам'ятки»), створення поряд з єдиним галуз. наук.-практ. журн. «Архіви України» нових період. видань Спільки архівістів України (з 1993 — інформ. бюлетень «Вісник САУ», з 1999 — наук.-популяр. журн. «Архівіст: Вісник САУ») та ін. 1992 Ін-том укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України поновлено видання «Українського археографічного збірника» під назвою «Український археографічний щорічник». А. п. в Україні новітнього періоду звертається до розробки питань історії архівів та архів. науки, заруб. досвіду у сфері архів. справи, проблем інтеграції архів., бібліотеч. та музейної галузей. Водночас із центр. друк. органами розпочалося видання фак. період. видань на місцях. Місцеві держ. архів. установи стали засновниками (або співзасновниками) часописів: альманах «Константи» (Херсон. обл.; 1992), «Галичина» (Івано-Франків. обл.; 1997) та ін. А. п. в Україні тривалий час була носієм офіц. галуз. інформації, фіксувала теор. здобутки архівознавства, виконувала функції «підручника з архівної справи» та речника вищих органів управління в цій галузі; як синхронне джерело висвітлювала події архів. справи. У сучас. виданнях А. п. суттєво розширено жанр. спектр (статті, кореспонденції, звіти, нариси, огляди, хроніки, оголошення, рецензії, некрологи тощо), змінено принципи добору інформації для публікації тощо.

Лит.: Варшавчик М. Я. Преса періодична // Джерелознавство історії України: Довідник. Київ, 1998; Матяш І. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. Київ, 1999; Ковтун М. Особливості розвитку української архівної періодики на початку 1990-х рр. // Архіви України. 2009. № 1–2 (263); Левченко Л. Л. Архівна періодика США: «голос професії» // Архіви України. 2012. № 6 (282); Дубровіна Л., Киридон А., Матяш І. Архіви, бібліотеки, музеї — джерельна основа національної пам'яті, культурної спадщини України // Бібл. вісн. 2017. № 1.

І. Б. Матяш

Архівна справа — галузь сусп. життя, що охоплює теорію і практику збирання, систематизації, зберігання й використання архів. матеріалів будь-якого характеру (рукописні документи, аудіовізуальні документи на фіз. або електронних носіях, музейні предмети, які з тих або ін. причин опинилися у складі архівних фондів, друк. видання тощо). Наук. дисципліна, що досліджує питання А. с., — *архівознавство* — належить до спеціальних історичних дисциплін. Фахівці з

А. с. (архівісти) у спеціально створених архівних установах (див. *Архів*) або в архівних відділах ін. установ, підприємств і орг-цій забезпечують опис, облік і збереження документів, призначених для тривалого збереження, виокремлюють справи, що мають іст.-культ. цінність, забезпечують умови для використання архів. матеріалів у чит. залах архів. установ або у формі надання архів. довідок. Також вони виготовляють копії особливо цінних або пошкоджених документів (фотокопії, мікрофільми, мікрофіші, електронні копії). Останні використовуються як страх. фонд на випадок природних чи техногенних катастрофізмів або видаються користувачам замість оригіналів, що перебувають у незадов. стані. Правовою базою А. с. в Україні є Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» від 24.12.1993.

Дж.: Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24.12.1993 // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 15. Ст. 86.

Лит.: Нариси історії архівної справи в Україні / За ред. І. Б. Матіяш та К. І. Климової. Київ, 2002; Кисельова Л. Визначення європейських стандартів у сфері архівної справи і діловодства // Держ. управління та місц. самоврядування. 2012. Вип. 4 (15). Довжук І. В. Нормативно-правові засади регулювання архівної справи в Україні доби незалежності // Соціум. Документ. Комунікація. Сер.: Іст. науки. 2017. Вип. 3.

«Архівна справа» — журнал, присвячений історії архівів та архів. справи, практ. аспектам діяльності архів. установ; друк. орган *Центрального архівного управління УСРР* (ЦАУ). Виходив у м. Харкові впродовж 1925–1931. Видавався укр. мовою. Усього побачило світ 21 число (у 17 книгах) накладом від 750 до 1 400 прим. Задум створення наук. галуз. журналу у сфері архів. справи належав акад. Д. Багалію. 06–10.12.1924 у м. Харкові на Всеукр. архів. нараді схвалено план наук.-видавн. діяльності та склад редколегії Укрцентрархіву. Восени 1925 у м. Харкові вийшло 1-ше число спец. наук. видання «А. с.»; наклад — 750 прим. Редколегія орієнтувалася на високий наук. рівень матеріалів і можливість дискусій. Очікуваного резонансу випуск не мав через пріоритет практичних, зловбоден. проблем над теор., перспектив. для архів. буд-ва; різке розмежування наук. сил серед співробітників центр. і місц. архів. установ; відчутно низький рівень архів. освіти більшості працівників архівів; неприйнятна вартість примірників. Під час обговорення 1-го числа «А. с.» висловлено пропозиції розширити тематику, змінити структуру. Від 1927 (кн. 2–3) журн. «А. с.» — період. наук.-популяр. видання, що висвітлювало роль архівів в іст. дослідженнях, тісний взаємозв'язок архів. і наук. установ тощо, адресувався широкому читац. колам. 1931 «А. с.» виходив під назвою «Радянський архів», впроваджуючи «марксово-ленінську» методологію в архів. справу. Редколегію очолював зав. ЦАУ, політ. редактор М. Рубач, наук. редактор — Д. Багалій, відповід. секретар — Є. Іванов; до складу редколегії за час існування журналу входили В. Веретенников, М. Гливенко, Ф. Герасименко, М. Рубач, С. Семко-Козачук, О. Сенченко, С. Тетін, Р. Шпунт. Автор. колектив репрезентували: О. Барабашов, В. Барвінський, О. Водолажченко, Я. Жданович, В. Максаков, В. Міяковський, В. Нікітін, О. Оглоблін, В. Романовський, К. Харлампович, П. Федо-

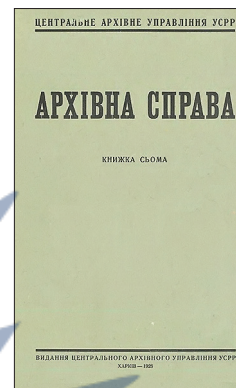
ренко, І. Шабатін, М. Яновський та ін. Публікації присвячувалися питанням теорії та методики архів. науки, архів. життя в СРСР і за кордоном; систематично подавалися відомості про діяльність центр. та місц. архів. управлінь, бібліогр. інформація та інформація консультатив. характеру. Значення для розвитку укр. архів. періодики як «підручника з архівної справи» мало встановлення наук. і творч. контактів з архівістами ін. республік і держав шляхом публікації матеріалів і обміну виданнями. Статті було замовлено В. Максакову (Росія), М. Мелешко (Білорусь), Ш. Чхетії (Грузія), запрошено як «постійного співробітника» Я. Ждановича. Крім автор. публікацій, із РСФРР надходив «Бюлетень Центрархіву» («Бюллетень Центрархива»), журн. «Архівна справа» («Архивное дело»), з Грузії — «Грузинський архів» («საქართველოს არქივი»). Згодом налагоджено обмін період. виданнями з Управлінням держ. архівів Польської Республіки: «Архівна справа» — «Археон» («Archeion»). Це уможливило повноцінну підготовку рецензій та оглядів л-ри з питань архів. справи, сприяло ознайомленню з досвідом і досягненнями іноз. колег. Журнал «А. с.» посів важливе місце в системі навч.-метод. забезпечення підготовки кадрів для архів. установ України в умовах відсутності підручників та навч. посібників. Розгорнуті на сторінках наук.-популяр. видань дискусії з проблем темат. описування архів. матеріалів, нормування праці архівістів, організації користування архів. інформацією вплинули на розвиток теорії і практики архів. справи в Україні.

Бібліогр.: Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобібліогр. довідник. Київ, 2007.

Лит.: Сергієнко Г. Я. Покажчик до журналу «Архівна справа» // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УСРР «Архіви України». 1958. № 1 (31); Матіяш І. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. Київ, 1999;

І. Б. Матіяш

Архівна україніка — архівні документи, які перебувають за кордоном, а також документи іноз. походження, що стосуються історії та культури України. Належить до іст.-культ. спадщини України, є потенційним складником *Національного архівного фонду України*. Згідно з Законом України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» (2001, зі змінами; ст. 5), держава сприяє поверненню А. у., що зберігається в зарубіж. країнах, до України в оригіналах або копіях. 1918 у м. Києві створено Національну бібліотеку Української Держави (тепер *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського*). В оприлюдненій в жовтні 1918 у м. Києві концепції Нац. біб-ки одним із завдань визначалася організація укр. відділу *Ucrainica*. Такий відділ діяв у Всенародній біб-ці України при ВУАН, де зосереджувалися видання різними мовами про історію України, укр. матеріальну й духовну культуру, нар. мист-во, мову й відповідні бібліогр. покажчики. У 1930-х, через ідеологізацію архівної справи та бібліотечної справи, поняття «А. у.» на тривалий час було викреслене з наук. обігу. Почасти переосмислене, повернуто наприкін. 1980-х — на поч. 1990-х у зв'язку з дослідженням джерел до історії державотворення та формування нац. традицій у різних країнах. Наук. засади виявлення, реєстрації та запрова-

«Архівна справа»

Архівна українка.
Обкладинка довідника
«Архівна українка в Канаді»

дження до наук. обігу архів. інформації, наявної в документах А. у., було визначено Держ. програмою «Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності» (1992), зокрема її підпрограмою «Архівна та рукописна українка: нац. зведена система документальної інформації» (1991–1996). Спроби створити комплекс довідників про укр. документи, що зберігаються в зарубіж. архівосховищах, здійснювали Ін-т укр. археографії (тепер Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України) у співпраці з Ін-том рукопису Центр. наук. б-ки АН УРСР (тепер НБУВ), а також Гол. архівне управління при Кабінеті Міністрів України (тепер Держ. архівна служба України). Склад і зміст А. у. відображає Концепція створення та функціонування Нац. реєстру «Архівна українка» (2007). А. у. становлять 3 групи: а) автентична українка; б) історична українка (до 1991); в) модерна українка (після 1991). У складі першої групи можна розглядати такі комплекси: а) документи, утворені в Україні й вивезені емігрантами (переважно міжвоєн. і повоєнн. періодів); б) документи, утворені в Україні й переміщені (унаслідок централізації архівних фондів за рад. доби чи незаконно) за її межі; в) документи, утворені українцями в еміграції (пов'язані з нац. самоідентифікацією); г) документи, утворені в країні локалізації укр. громади, які містять інформацію про українців, укр. народ, Україну; г) особові фонди неукр. походження, що містять відомості про іст. події, що відбувалися на тер. України, укр. спільноту в країні її локалізації; д) документи, утворені в Україні зарубіж. держ. і недерж. установами та орг-ціями, які містять інформацію про Україну та українців. Окр. документи і фонди А. р., що надійшли в Україну шляхом дарування, зберігаються в центр. та регіон. держ. архівах, архів. підрозділах наук. установ, музеїв та б-к відповідно до вибору авторів документів або фондоутворювачів. 2007 для централіз. держ. зберігання А. у., повернутої в Україну, було створено спеціаліз. установу — *Центральний державний архів зарубіжної українки*.

Літ.: Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна українка». Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. Київ, 1995; Матяш І. Архівна та рукописна українка: зміст та обсяг поняття, проблема інкорпорації до Національного архівного фонду України (на прикладі архівів Канади) // Бібліотекознав. Документознав. Інформологія. 2007. № 1; Матяш І. Галузева програма «Архівна українка» // Студії з арх. справи та документознав. 2008. Т. 16; Архівна українка в Канаді / Упоряд.: І. Матяш, Р. Романовський, М. Ковтун та ін. Київ, 2010; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин, 2011; Кулініч М. Ю. Діяльність державної архівної служби України та наукових інституцій у сфері реституції і повернення архівної українки // Наук. праці іст. факультету Запоріж. нац. ун-ту. 2014. Вип. 39.

І. Б. Матяш

Архівне законодавство — сукупність нормативно-правових актів, які регулюють сусп. відносини, пов'язані з орг-цією зберігання архівних документів, використання їхньої інформації, ін. осн. питаннями діяльності архівних установ. У правовій доктрині розглядається як самостій-

на галузь зак-ва (іноді разом із зак-вом про діловодство) або як частина зак-ва про культуру чи інформацію. Окр. норми архівного права містяться також у приписах та ін-тах господар., адм., кримінал. та ін. галузей зак-ва. Першими у світі актами А. з. прийнято вважати Декрет Нац. конвенту про орг-цію Нац. архіву Франції від 12 березня II року (02.11.1793) і Декрет про організацію архіву, заснованого при нац. представництві, від 7 месидора II року (25.06.1794). У Декларції про державний суверенітет України (1990) визначено: нац., культ. та іст. цінності на тер. Української РСР є виключно власністю народу Республіки. Надалі засадами розбудови архівної справи та А. з. в незалежній Україні стали: а) єдність Нац. архівного фонду (НАФ), у який інтегрувалися компартійні архівні документи, документи кол. спецслужб і підприємств військ.-пром. комплексу СРСР на укр. теренах; б) деполітизація архів. справи — розуміння архів. документів насамперед як культур. цінності та інформ. ресурсів усього сусп-ва; в) пріоритетність функції збереження архів. документів; г) демократизація доступу до архівів на основі загальносвіт. і європ. підходів з одночасним захистом нац. інтересів, прав та свобод людини; г) забезпечення балансу інтересів власників (розпорядників) і споживачів архів. інформації. Новий підхід до архів. справи закріпили Укази Президії ВР України «Про передачу архівів Компартії України в підпорядкування Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України» (27.08.1991) і «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки» (09.09.1991). Основа А. з. України — Закон «Про Національний архівний фонд і архівні установи» (24.12.1993, нова редакція — 13.02.2020), який регулює відносини, пов'язані з формуванням, обліком, зберіганням і використанням НАФ. Особливості доступу до архів. інформації репресив. органів СРСР визначаються Законом України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (09.04.2015). Частиною укр. А. з. є міжнар. договори, зокрема «Угода про правонаступництво щодо державних архівів колишнього СРСР» (06.07.1992). Осн. положення: принципи цілісності і неподільності фондів; збереження як єдиного цілого всіх документів центр. архівів кол. СРСР; недоторканність усіх архівів країн СНД. Від поч. 2000-х відбувається гармонізація нац. законодавства з положеннями Рекомендації № R (2000) 13 Комітету міністрів Ради Європи країнам-членам щодо європ. політики доступу до архівів (13.07.2003) та Резолюції (2003/С 113/02) Ради ЄС щодо архівів у державах-учасниках (06.05.2003). Міжнар. співробітництво щодо А. з. здійснюється під егідою ЮНЕСКО та Міжнародної ради архівів (МРА), її Комітету з правових питань. МРА розроблено Кодекс етики і Заг. принципи архів. законодавства, які від часу прийняття 1996 постійно вдосконалюються. Членами МРА від 1956 є укр. архівісти.

Дж.: Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України № 3814-ХІІ від 24.12.1993 // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 15. Ст. 86; Резолюція Ради Європейського Союзу від 6 травня 2003 р. стосовно архівів у державах-учасниках (2003/С 113/02) // Архіви України. 2004. № 3 (254); Рекомендація № R (2000) 13 Ко-

мітету міністрів Ради Європи країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів // Архіви України. 2004. № 3 (254); Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України № 316-VIII від 09.04.2015 // Відомості Верховної Ради. 2015. № 26. Ст. 218.

Лит.: Москоченко Н. Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932) // Студії з арх. справи та документознав. 2004. Т. 11; Україна в міжнародно-правовій охороні культурних цінностей та проблеми спільної архівної спадщини: матеріали до бібліографії / Уклад. Л. П. Одинока. Київ, 2006; Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Упоряд. Є. Ю. Захаров. Харків, 2010; Archival Legislation of Ukraine: 1991–2011. Kyiv, 2012; Юринець Ю. Л. Адаптація законодавства України у сфері регулювання архівної справи до принципів і норм європейського права // Правова інформатика. 2014. № 3.

І. Б. Усенко

Архівне право — 1) Комплексна галузь права, сукупність правових норм, які регулюють сусп. відносини, пов'язані з орг-цією зберігання архів. документів, використання їхньої інформації, ін. осн. питаннями діяльності архівних установ. Осн. норми А. п. містяться в *архівному законодавстві*, а також у приписах та ін-тах ін. галузей законодавства (про доступ до публ. інформації, охорону держ. та ін. охоронюваної законом таємниці, захист персонал. даних і автор. прав, охорону культ. цінностей, держ. службу і службу в органах місц. самоврядування тощо). У країнах *права прецедентного* норми А. п. містяться також в суд. та адміністративних *прецедентах*. Важливе значення мають відповідні принципи і положення міжнар. права, зокрема норми міжнар. договорів про поділ архівів, укладених після *Першої світової війни* та розпаду СРСР, Чехословаччини і Югославії, також міжнар. договорів і документів міжнар. орг-цій (ЮНЕСКО, Міжнар. ради архівів), які закріплюють сучас. співробітництво в галузі архів. справи. У 21 ст. дедалі зростає, зокрема для України, значення європ. законодавства (рекомендацій органів Ради Європи та Європейського Союзу). У сучас. А. п. пріоритетне значення мають питання забезпечення збереженості архів. документів і доступу до архів. інформації, зокрема до архівів спецслужб і репресив. органів колишніх режимів.

2) Галузь наук. знань і відповідна навч. дисципліна. В Україні вивчення А. п. входить у систему підготовки майбутніх архівістів. Наук. дослідження А. п. перебувають у зародковому стані.

Лит.: Україна в міжнародно-правовій охороні культурних цінностей та проблеми спільної архівної спадщини: матеріали до бібліографії / Уклад. Л. П. Одинока. Київ, 2006; Доступ до архівних документів: законодавство і практика / Упоряд. Є. Ю. Захаров. Харків, 2010; Юринець Ю. Л. Адаптація законодавства України у сфері регулювання архівної справи до принципів і норм європейського права // Правова інформатика. 2014. № 3; Кузовова Н. Інформатизація архівної справи в Україні (1991–2014 pp.): історичні та правові аспекти // *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2; Довжук І. В. Нормативно-правові засади регулювання архівної справи в Україні доби незалежності // Соціум. Документ. Комунікація. Сер.: Іст. науки. 2017. Вип. 3.

І. Б. Усенко

Архівний документ — документ (будь-якого виду, з будь-яким матеріальним носієм інформації, створений в будь-якому місці в будь-який

час, будь-якої форми власності на нього), що припинив виконувати свої функції, заради яких був створений фіз. чи юридичними особами під час їх діяльності, але через його іст., наук., культ. цінність і значущість зберігається в *архіві* або підлягає архів. зберіганню. В *архівному законодавстві* розглядається як об'єкт рухомого майна. В укр. *архівознавстві* поняття «А. д.» не тотожне поняттю «документ Національного архівного фонду» (А. д., культ. цінність якого визнана відповідною експертизою та який підлягає держ.

Архівний документ. Акт Берестейської церковної унії

обліку і зберіганню). В архів. науці дискусійним є питання про момент набуття документом якості А. д. Вважають, «життя» документа, відповідно до його ролі й цінності, поділяється на стадії, на кожній із яких є зв'язок між його зумовленою користю і цінністю, формами й місцем зберігання. Такий поділ ґрунтується на особливостях функціонування ділових систем і принципах організації *архівної справи* в різних країнах. Поняття «життєвий цикл» документа запровадив до наук. обігу 1940 Ф. Брукс (1906–1977; США). Розвинуте в працях: «Відбір документів» (1982), «Дослідження життєвого циклу документа» (1987) вченого М. Вазкуеса (1932–2013; Аргентина); «Принципи і проблеми архівознавства» (1984) архівознавця Е. Лодоліні (нар. 1922; Італія); «Життєвий цикл документа» (1995) вченого М. Сакуяма (нар. 1933; Японія) та ін. Згідно з найпошир. поглядом, життєвий цикл документа має 3 стадії: а) документ, серед осн. функцій якого — управлінська, функція регулятора відносин у сусп-ві й державі (бл. 5 р.); б) документ, що припинив виконання функцій, заради яких його було створено, проте ще не використовується як іст. джерело (бл. 10 р.); в) документ — іст. джерело, мнемонічна функція якого зумовлює вічне зберігання. При цьому життєвий цикл документа розгортається на двох етапах: до експертизи цінності; після експертизи цінності. Забезпечення збереженості документ. спадщини передбачає розгляд інформації А. д. у комплексі з матеріал. основою, орг-цією заходів щодо зберігання документів для підтримання фізико-хім. характеристик їхніх носіїв та інформації, запобігання втратам документів.

Лит.: Otle P. Manuel de la Documentation Administrative: Principes Generaux. Bruxelles, 1923; Perotin Y. L'administration et les «Trois Ages» des Archives // Seine-et-Paris. 1961. № 20; Левченко Л. Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. Миколаїв, 2013; Матяш І. «Лідер архівного світу»: Теодор Рузвельт Шелленберг та його внесок у розвиток архівної науки у

США // Вісник Львів. ун-ту. Сер.: Книгознавство, бібліотекознавство та інформ. технол. 2014. Вип. 8; Січова О. В. Особливості класифікації архівних документів науководо-слідних інститутів НАН України // Архіви України. 2016. № 2; Майстренко А. А., Романовський Р. В. Оцифрування архівних документів у зарубіжних країнах: інформаційно-аналітичний огляд // Архіви України. 2018. № 1; Борко Т. М., Тупакова І. Д. Проблеми збереження архівних документів у системі державних архівів України // Гілея. 2019. Вип. 141 (1).

І. Б. Матяш

Архівний фонд — 1) Сукупність архівних документів, пов'язаних між собою історично або логічно, утворених у процесі діяльності установи, організації, підприємства чи окр. осіб (родини, роду). Архів. фонд, який уперше надійшов до архіву, вносять до списку фондів, на нього складають аркуш фонду (обліковий документ, що фіксує зміни у назві, кількості та складі документів), картку фонду, започатковують справу фонду. В архіві частина документу фонду, яка за висновками експертизи цінності підлягає внесенню до Національного архівного фонду, може бути організована (з урахуванням права власності й волевиявлення власників) як архів. фонд Нац. архів. фонду або його автономна частина (підфонд). Документи Нац. архів. фонду є культ. цінностями та підлягають постійному зберіганню. Архів. фонди, фондоутворювачами яких є юрид. особи, становлять групу архів. фондів офіц. походження, а фондоутворювачами яких є фіз. особи — особового походження. Кожна група своєю чергою поділяється на окр. архів. фонди установ або осіб, об'єднані архів. фонди та архів. колекції. До архів. фондів установ належать фонди офіц. походження, утворені одним фондоутворювачем. Особові архів. фонди мають особове походження й складаються з документів, утворених і зібраних одним фондоутворювачем (фіз. особою), та долучених до них документів, пов'язаних з життям, творчістю й шануванням пам'яті цієї особи. Архів. фонд офіц. чи особового походження, створений як сукупність архів. фондів кількох фондоутворювачів, між якими простежуються іст. або логічні зв'язки, однорідність функцій, підпорядкування, спільність об'єкту і часу діяльності, місця розташування, правонаступність тощо, а для фіз. осіб — родинні, профес., творчі зв'язки, участь в одних подіях тощо, наз. об'єднаним архів. фондом. Різновидами об'єднаного архів. фонду особового походження є родинні й родові архівні фонди. Частина об'єднаного архів. фонду, що має одного фондоутворювача, є підфондом у складі об'єднаного архів. фонду. Сукупність окр. архів. документів різного походження (належ. до різних архів. документ. фондів), об'єднаних за тематич., хронол., автор., номінальною, об'єктною, геогр. чи ін. ознакою або їх поєднанням, наз. архів. колекцією. Деякі групи аудіовіз., електрон. та наук.-тех. документів обліковують за нефондовою системою організації.

2) Осн. підрозділ класифікації архів. документів на рівні незалежного цілого, що має одного фондоутворювача.

3) Осн. облікова одиниця для документів із паперовими носіями.

Дж.: Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України № 3814-ХІІ від 24.12.1993 // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 15. Ст. 86.

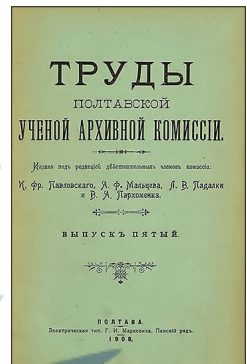
Лит.: Архівознавство / За заг. ред. Я. Калакури, І. Матяш. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2002; Боряк Г. В., Володіна О. П., Драгомірова Л. О. та ін. Основні правила роботи державних архівів. Київ, 2004; Правила роботи архівних установ України / Упоряд.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись та ін. Київ, 2013.

Г. В. Бойко

Архівні комісії губерньські вчені — наук. організації, завданням яких було створення іст. архівів у губернь. центрах і відбір серед не потрібних для поточного діловодства документів, які підлягали списанню і знищенню, матеріалів, що мали іст. значення. Діяли на підставі «Положення про губернь. іст. архіви та вчені архівні комісії» від 13.04.1884. За орг. формою наближалися до наук. товариств. Упродовж 1884–1916 їх було створено в 41 губ. та обл., зокрема на тер. України — Тавр. (з 1887), Черніг. (з 1896), Херсон. (з 1898), Катеринослав. та Полтав. (обидві з 1903). Дві комісії, розташовані на тер. України — Київ. (з 1914; 1918 об'єднана з Київською археографічною комісією) і Харків. (з 1915) — не встигли розгорнути роботу через Першу світову війну і початок Української революції 1917–1921. Склад комісій формували на добров. засадах із чиновників, інтелігенції, духівництва. Їхніми кураторами були губернатори. Метод. керівництво здійснював Петербурзький археол. ін-т, із січня 1912 комісії підпорядковано Особливій комісії зі збереження місц. архів. матеріалів Російського історичного товариства. Члени комісій формували архіви з окр. справ і документів місц. установ (губернь. правлінь, окружних судів тощо). До архівів також надходили фонди розформованих установ 18–19 ст. (провінц. канцелярій, магістратів тощо), документи монаст. і дворян. архівів. Комісії створювали краєзнавчі музеї та б-ки, публ. архів. документи та наук. студії на основі матеріалів місц. архівів. В Україні виходили такі період. або продовжувані друк. органи А. к. г. в.: «Вісті Тавр. вченої архів. комісії» («Известия Тавр. ученой архив. комиссии», м. Сімферополь, 1887–1920); «Праці Черніг. губернь. архів. комісії» («Труды Черниг. губернь. архив. комиссии», м. Чернігів, 1897–1918); «Праці Полтав. ученої архів. комісії» («Труды Полтав. ученой архив. комиссии», м. Полтава, 1905–1917); «Літопис Катеринослав. вченої архів. комісії» [«Летопись Екатеринослав. ученой архив. комиссии», м. Катеринослав (тепер — м. Дніпро), 1904–1915]. Документи з тер. сучасної України опрацьовували також комісії, створені в неукр. губерніях, частина тер. яких тепер входить до складу України: Бессараб. губернь. вчена архів. комісія (м. Кишинів, тепер Молдова) серед ін. опрацьовувала документи пд. частини Бессараб. губ., що тепер є частиною Одес. обл.; Курська губернь. вчена архів. комісія (м. Курськ, тепер РФ) збирала документи зокрема з тер. Путивл. пов. (тепер у складі Сум. обл., Україна). Діяльність А. к. г. в. сприяла збереженню документів і матеріалів про діяльність місц. органів управління та самоврядування.

Лит.: Войцехівська І., Семергей О. Губерньські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) // Київ. старовина. 1995. № 6. С. 105–112; Симоненко І. Губерньські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. Київ, 2003.

Т. Б. Слюдикова

Архівні комісії губерньські вчені. Архівні комісії губерньські вчені. Обкладинка видання «Труды Полтавской ученой архивной комиссии»

Архівні кореспонденти — форма громад. сприяння збереженню архів. спадщини та волонтер. допомоги архівам у 1920–1930-х. Запроваджена з ініціативи директора Харківського іст. архіву Є. Іванова згідно з рішенням Першого всеукр. з'їзду архів. робітників (08–13.05.1926). Потреба в ін-ті А. к. зумовлювалася браком повноцін. кадр. забезпечення держ. архів. установ, плінністю кадрів в архівах, відсутністю матеріал. забезпечення для відряджень для виявлення залишених без догляду архівних документів. Встановити і зберегти їх можливо було лише спільними зусиллями держ. установ і громадськості. В умовах повної ідеологізації ін-т А. к. припинив існування. Мережа А. к. організовувалася на засадах добровільності й безоплатності роботи відповідно до «Інструкції архівним кореспондентам» (1927). Координував діяльність *Укрцентрархів*, який забезпечував А. к. виданнями та ін. наук.-метод. л-рою з архівознавства. Центрами роботи з А. к. були окружні архівні управління. Розрізняли дві групи А. к. — тимчасову й постійну — з відп. правами і повноваженнями. На перших покладалася розвідувальна та інформ. робота, постійним А. к. надавалося право охорони архів. документів у районі їхньої діяльності. До архкорівської роботи залучали вчителів сіл. шкіл, бібліотекарів, працівників музеїв, краєзнавців, студентів вищих шкіл, робкорів і сількорів, а також усіх, хто цікавився архів. справою або джерелозн. дослідженнями. Повноваження А. к. засвідчували посвідки, видані окрархами. Списки А. к. друкувалися в «Бюлетені Укрцентрархіву», а їхні звіти вміщувалися в журн. «*Архівна справа*» й опубліковувалися відп. гонораром. Такі публікації показували важливість архкорівського руху, сприяли обміну досвідом А. к., виявленню найакт. осередків. Набуваючи практ. навичок архів. роботи, А. к. створювали потенц. кадр. резерв для архів. установ УСРР, мали рівні права з працівниками архівів на отримання вищої спец. освіти та вступу до аспірантури. А. к. виконували такі осн. завдання: інформували відповідні окрархи про відомі їм занедбані *архівні фонди*; архів. документи, яким загрожує загибель; документи, яких немає на обліку в окрархах; займалися популяризацією наук.-іст. та практ. значення архівів. Редакція документа «Настанови до організації мережі архівних кореспондентів і їхньої роботи» (1931) висувала вимогу наближення архів. установ до найширших пролетар. мас, надання конкр. допомоги в орг-ції архівів колгоспів, радгоспів, заводів, гуртків сприяння архів. справі; використання архів. інформації в пресі, через екскурсії та виставки, здобуття архів. освіти. Такі зміни значно політизували діяльність архкорів, визначали метою їхньої діяльності цілеспрямоване виявлення наказів, протоколів, вироків, документів про стачки, угод із капіталістами й поміщиками, листи з фронтів імперіаліст. війни, газети, брошури. А. к. залучалися до виконання проєктів 1930-х: реконструкції історії фабрик і заводів, також історії громад. війни. Їхня діяльність мала сприяти широкому запровадженню нових форм використання архів. інформації, виконувати роль громад. контролю за утилізацією архів. документів. А. к. мали право проводити усне опитування й письмове анкетування працівників архів. підрозділів підприємств, установ, орг-цій щодо виконання вимог

архівного законодавства; брати участь у засіданнях експерт. комісій; роз'яснювати наук.-іст. і практ. значення архівів. Завдяки діяльності А. к. відомості про діяльність окремих архівів з'являлися в місц. періодиці: газетах: «Робітник» (Волинь), «Червоний степ» (м. Одеса), «Червоний край» (м. Вінниця), «Красный горняк» (м. Кривий Ріг), «Большовик Полтавщины» (м. Полтава), «Червона Лубенщина» (м. Лубни), «Зоря» (м. Дніпропетровськ; тепер м. Дніпро), «Правда Прилуччини» (м. Прилуки); журн. «Шквал» (Одеса), «Безбожник» (м. Прилуки) та ін. Функції А. к. були широкими й водночас заідеологізованими, підпорядкованими завданням марксистсько-ленін. методології.

Літ.: Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. Київ, 2000.

І. Б. Матяш

Архівно-бібліотечна секція Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини — перший радянський держ. орган управління архівною справою в Україні. Створена в січні 1919 у м. Харкові з метою централізації архів. справи, орг-ції обліку і раціон. комплектування архівів; збирання відомостей про документи укр. походження в заруб. архівах; здійснення контролю за відбором документів на постійне зберігання; популяризації архів. справи, орг-ції підготовки кадрів для архів. установ.

Правовою підставою для роботи А.-б. с. у м. Києві став Декрет «Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти» від 03.04.1919. На А.-б. с. покладалася відповідальність за реєстрацію, збирання, упорядкування, наук. опрацювання архів. документів, а також завідування всіма архівами (держ., наук., приват., революційними), орг-цію підготовки кадрів для установ, розроблення положень, правил, інструкцій з архів. справи. Упродовж 02–03.1919 секцію очолював В. О. Барвінський, після переїзду рад. уряду в м. Київ (з квітня 1919) — В. Модзалевський. Структур. підрозділи: реєстрац.-охорон. й контр. (для огляду, охорони, ремонту, буд-ва архів. приміщень, зав. — О. Соловйов); опис. (для описування, каталогізації, укладання бібліографії, орг-ції б-ки, опрацювання архів. документів, зав. — В. Міяковський); інструкц. (для складання інструкцій і правил з архів. справи, координації діяльності місцевих установ, зав. — М. Аргамаков); популяризац. (для популяризації архів. видань, архів. справи, підготовки матеріалів до друку, влаштування лекцій, курсів, виставок, зав. — В. Модзалевський). З ініціативи В. Модзалевського А.-б. с. підготувала проєкт загальнодерж. архів. реформи, особливістю якого була ідея створення єдиного держ. архів. фонду (з секційним поділом), орг-ції центр. Всеукр. гол. архіву — осн. сховища для частини сукупного архів. фонду, загальноукр. характеру та навч. закладів для підготовки архівістів у столиці та університет. містах. Адм. органами в галузі архів. справи мали стати Центр. архів. управління в м. Києві та губерн. архів. управління на місцях. Робота секції під керівництвом В. Модзалевського зосереджувалася на розробленні низки проєктів законодав. положень: «Проєкту положення про Всеукраїнський Головний Архів», «Проєкту штатів Всеукраїнського Головного архіву», «Положення про заснування Губернських Архівів» та проєктів

їхніх штатів, інструкцій про впорядкування й описування архів. документів та ін. При ВДА мав заснуватися Гол. архів. ін-т для підготовки архівістів і копіювальників давніх актів; при губерн. заг. архівах в університет. містах — обл. архів. ін-ти. Однак перспективне дослідження кадрових потреб архівів не проводилося, фінансування на втілення цієї ідеї не було. Перші накази по А.-б. с. зобов'язували всі держ., громад. установи, а також приват. осіб зареєструвати впродовж двох тижнів у секції свої архіви. За А.-б. с. закріплювалося право надавати доступ до архів. інформації. Розроблено інструкції щодо користування приват. осіб архів. матеріалами. Розпочалася робота над складанням переліку документів усіх відомств із зазначенням термінів зберігання (від 10 до 50 р.) і умов передавання їх на держ. зберігання. На практиці покладено початок створенню держ. архів. фонду: складено інвентар. описи, розпочато наук. описування справ Цензур. комітету, при А.-б. с. засновувався Літ.-іст. архів для зберігання документів особового походження. Позит. результати для збереження архів. документів ліквідованих киян. установ мало заснування Укр. гол. архіву (червень — липень 1919).

Літ.: Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. Київ, 2000; Архівознавство / За заг. ред. Я. Калакури, І. Матяш. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2002; Московченко Н. Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932 рр.) // Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 11; Матяш І. Архівно-бібліотечна секція Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини // Українська архівна енциклопедія / Ред. кол.: І. Б. Матяш, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008.

І. Б. Матяш

Архівно-книжно-бібліотечний відділ Головного управління у справах мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти Української держави — державний орган управління у сфері архів. та бібліотеч. справи в Україні. Створений на базі Бібліотеч.-архів. відділу Мін-ва нар. освіти УНР у травні 1918 з осн. структур. підрозділами — архів. та бібліотеч. секціями, з червня 1918 підпорядкований Гол. управлінню в справах мист-в та нац. культури Мін-ва нар. освіти Укр. д-ви. Голова — В. Модзалевський. Принципи діяльності: аполітичність, позапартійність, орієнтованість на нац. ідею. Осн. зміст роботи: підготовка та проведення загальнодерж. архів. реформи, мета якої полягала в забезпеченні збереженості *архівних документів* шляхом їхньої концентрації в центр. архівосховищах та створення самостійн. держ. органу управління у сфері *архівної справи*. Розроблений із цією метою проект передбачав запровадження держ. власності на архів. документи, централізацію архів. справи, створення Нац. архіву в Україні з підпорядкованими йому архівами та архів. комісіями на місцях, центр. археогр. комісією та спеціаліз. ЗВО при ньому. Губерн. архів. комісіям у містах Чернігові, Полтаві, Катеринославі (тепер м. Дніпро), Києві, Сімферополі планувалося надати статус держ. установ з збільшенням штату. У вересні 1918 було створено Міжвідомчу комісію для проведення архів. реформи в складі Д. Багалія, В. Іконникова, І. Каманіна, А. Кримського, О. Левицького, В. Завитневича, В. Модзалевського. Під час

підготовки реформи співробітники відділу розробили проект Нац. архіву, Волин. архів. комісії у м. Острозі (з архівом при ній), «Положення про Архів Південно-Західного фронту». З метою забезпечення наук. праці відділу необхідною л-рою було розпочато створення спеціаліз. 6-ки осн. видань з *архівознавства* та бібліотекознавства. Діяльність відділу припинено у грудні 1918.

Літ.: Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. Київ, 2000; Абросимова С. В., Бездрапко В. В., Болдирев В. В. та ін. Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002.

І. Б. Матяш

Архівознавство, архівна наука — комплексна наука про *архіви* та *архівні документи*, що розробляє теор., правові та метод. питання *архівної справи*, досліджує типо-видовий склад та інформ. потенціал архів. спадщини, історію архівів, питання доступу до архів. інформації тощо. Архів. наука розвивалася від суто практ. допоміжної іст. дисципліни до комплексної системи знань, що має сформовану терміносистему, спец. методи досліджень, численні зв'язки з ін. науками. У розвитку А. виокремлюють кілька етапів. Початковий — «пропедевтичний» («до-наук.») етап. Вважають, що архів. науку заснував Я. фон Раммінген, автор перших письм. настанов щодо орг-ції архіву «Про реєстратуру, її будову та управління...» (1571). У 1540-х на підставі обстеження архіву держ. апарату та вивчення рукописів 16 ст., зокрема його батька — архіваріуса Віттенберзького архіву, Я. фон Раммінген розробив правила орг-ції реєстратури (також структури та управління архівом) для міської ради м. Аугсбургу. В останній чверті 18 ст. — перші спроби маркування проблем А. Архівіст М. Баттенеї (Франція) у пр. «Французький архівіст, або Надійний метод упорядкування архівів» (1775) виклав методіку дешифрування старих текстів, сформулював засади їх зберігання в архівах, наголосив на необхідності спец. освіти архівістів. Архіваріус Ф. Шпісс (Німеччина) у нарисі «Про архів» (1777) подав елементарні принципи класифікації документів за походженням та вперше порушив питання про доступ до архів. інформації для наук. використання. Термін «архівна наука» (нім. Archivwissenschaft) запропонував архіваріус Домського собору м. Вюрцбурга Й. А. Егг у праці «Теоретичні ідеї архівознавства» (1804), де було обґрунтовано появу нової дисципліни, спрямованої на розроблення наук. засад упорядкування та зберігання документ. зібрань, вивчення та удосконалення методів архів. роботи. Поворотним моментом у розвитку архівознав. думки стало запровадження принципу публічності архівів унаслідок *Французької революції 1789–1799*, залучення до практ. і наук. обігу поняття «фонд». Етап 19 ст. — поч. 20 ст. — формування осн. принципів і понять А. У 1820-х започатковано архів. освіту — створено спец. заклади для підготовки архівістів (Школа хартиї у м. Парижі, Марбурзька архів. школа, школи палеографії в містах Мілані та Венеції, школа дипломатії в м. Мадриді, Ін-т досліджень австр. історії у м. Відні). Остаточ. визнання науки про архіви, розвитку її методол. засад, з'ясуванню періодизації А. сприяли праці: «Наука про архіви» (1895) Ш. В. Лангуа; «Настанови з класифікації

та описування архівів» (1898) С. Мюллера, Й. Фейта, Р. Фруїна. Етап завершився Першим міжнар. конгресом бібліотекарів та архівістів (29–31.08.1910, м. Брюссель), який засвідчив прагнення архівістів до міжнар. співпраці, визнав принципи походження єдиним наук. принципом класифікації архів. документів і побудови довідкового апарату архівів. Міжвоєн. період — етап актив. розвитку А. У 1920-х поняття «архівістика» (польськ. *archiwistyka*) у значенні наук. дисципліни зафіксовано в польськ. енциклопедії допоміжних наук історії та л-ри, укладеній істориком, архівістом, джерелознавцем і філологом, одним з організаторів Люблін. ун-ту, директором Держ. архіву в м. Любліні С. Пташицьким (1853–1933). У 1-й пол. 1920-х у США розпочалося формування спец. напряму А. — досліджень екон. архівів. Згодом він оформився в бізнес-А. — субдисципліну архів. науки, яка розробляє принципи і методи орг-ції архівів приват. компаній, забезпечує збереженість архів. інформації про розвиток економіки. Цьому прислужилася амер. школа істориків бізнесу, зокрема, створене 1924 при Гарвард. ун-ті Т-во істориків бізнесу. Розширенню змісту архівістики сприяло положення провід. архівіста Італії Е. Казанови (1867–1951) про невіддільність історії архівів від історії А. та архівного права. Поступово науку про архіви усвідомлювали як самост., комплексну систему знань, спрямовану на вироблення оптим. форм і методів обліку, класифікації, зберігання документів і використання архів. інформації. Історик, архівіст та архівознавець, директор А.рхіву давніх актів у м. Варшаві (1921–1939) К. В. Конарський до завдань архівістики як науки про архіви відносив дослідження архівів, архів. фондів, розроблення засад оцінювання архів. документів та забезпечення їх збереженості, наук.-довідкового апарату архівів, а також питання орг-ції діловодства, зокрема, формування док. комплексів в установах. Наступ. період — 2-га пол. 20 ст. Після Другої світової війни поновлено міжнар. співпрацю архівістів: створено Міжнародну раду архівів (МРА), започатковано Міжнар. конгреси архівів та Міжнар. конференції Круглого столу архівів, засновано журн. «Архівум» («Archivum»; 1951) для міжнар. комунікації архівістів. Гол. значення набула архівознавча лексикографія. Робота над «Міжнародним словником архівної термінології» («Dictionary of Archival Terminology») розпочалася 1948. Видання побачило світ 1984. Підготовлено словники нац. рівнів у різних країнах. У 1960-х започатковано підготовку підручників, вийшли друком метод. рекомендації, статті в архівознав. періодиці, теор. монографії. Сформувалися умови для інституц. розвитку А. 1966 у м. Москві розпочав роботу Всесоюз. (нині Всерос.) наук.-досл. ін-т документознавства та архів. справи. Майже водночас засн. Бюро наук. досліджень Ген. дирекції держ. архівів Польщі. У 1970-ті на розвиток архівознав. думки вплинули: ідеї Т. Куна про соціокульт. зумовленість наук. пізнання; уявлення про «дослідницькі програми» як рушійні сили розвитку науки І. Лакатоса; поняття «дискурс» та «дискурсні практики» М. Фуко, його нове розуміння документа як простору, відкр. для освоєння та ін. Сучасний етап — розвиток А. в умовах формування інформ. сусп-ва (нові підходи до обліку та удосконалення архів. інформації, орг-ції зберігання

та забезпечення збереженості електронних документів тощо). В епіцентрі дискусій — проблеми методології А., зміст дефініцій понятійно-категорійного апарату, взаємозв'язки з ін. дисциплінами тощо. Відповідні наук. дискусії розгорталися на сторінках журн. «Американ архівіст» («American Archivist»), «Архіварія» («Archivaria») та ін. Розширення завдань А. в нових умовах супроводжувала поява нових форм міжнар. співпраці: Міжнар. конференції країн Центр. і Сх. Європи (Республіка Польща; 1995–2005), Міжнар. ін-т архів. науки в м. Мариборі (Словенія, 1994; Італія, 2005). З'явилися нові проекти, пов'язані з розпрацюванням наук. підходів до заг. архів. спадщини та обґрунтування переміщення архів. фондів. До об'єктів дослідження в А. належать архів. документ та системи документів, держ. політика в галузі архів. справи, діяльність архів. установ (наук. центрів, навч. закладів, громад. орг-цій, наук. шкіл) та ін. Предметна область А. охоплює тенденції та закономірності розвитку архівістики, формування взаємозв'язку «архіви — суспільство», функціонування архів. інформації в мікропросторі (інформ. потреби людини) та макропросторі (інформ. потреби сусп-ва), етику архів. діяльності. Методол. основу А. становлять фундамент. принципи об'єктивності, всебічності, історизму, а також загальнонаук. та конкретно-наук. принципи та методи. Серед останніх: а) пертинент-принцип — передбачає об'єднання архів. документів у групи відповідно до предмет. та ін. ознак; є основою предметно-логічної класифікації за штуч. формально-логічними, заздалегідь розробленими схемами; б) провеніент-принцип, або принцип походження — полягає у вимозі відповідності структури і змісту архів. фонду структурі та змісту діяльності фондоутворювача, забороні розпорошення документів з його складу, відмежування одного фонду від ін.; в) принцип тер. походження — передбачає повагу до зв'язків архів. фондів із тер., на якій вони утворені; рекомендовано в резолюції Ген. конференції ЮНЕСКО (м. Найробі; 1976) до обов'язкового врахування; г) принцип публічності архівів — передбачає відкритість архів. інформації для зацікавлених користувачів; д) принцип об'єктивності та аполітичності архівів — вимагають беззастережності та незаангажованості, абстрагування від політ. та ідеол. спрямованості; проголошені істориком-архівістом В. Модзалевським, декларовані архівознавцем Т. Р. Шелленбергом (1903–1970; США) та ін.; 5) принцип адекватності інформації описуваному об'єкту — передбачає точне відтворення об'єкта опису в статті через відповідні інформ. характеристики; 6) принцип багатofункціональності описування — орієнтує на відтворення інформ. характеристик, визначених при первинному описуванні, в облікових документах архіву та архів. довідниках. Каналом наук. комунікації в А. є архів. періодика, серед сучас. архівознавчих журналів: польськ. «Архейон» («Archeion»), нім. «Дер Архивар» («Der Archivar»), болг. «Архивен преглед», амер. «Американ архівіст» («American Archivist»), брит. «Архівс» («Archives»), франц. «Бюльтен дез Архів де Франс» («Bulletin des Archives de France»), видання МРА «Комма» («Comma») та ін. У 1-й пол. 20 ст. в Україні теор. питання розпрацьовували історики-архівознавці В. Веретеников та В. Романовський (1890–1971).

У СРСР тривалий час відбувалася тотальна ідеологізація архів. справи. У 1930-х це зумовило неподоланні інформ. бар'єри, що негативно позначилося на розвитку архівознавчої думки. У незалежній Україні відбулася інституційна розбудова архів. науки: створено галузевий *Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства*. Крім журн. «Архіви України», почали виходити наук. щорічник «Студії з архів. справи та документознавства», «Пам'ятки».

Лит.: Oegg J. A. Ideeneiner Theorie der Archivwissenschaft. Zur Leitung der Praxis bey der Errichtung u. Bearbeitung der Archive und Registraturen. Gotha, 1804; Langlois Ch.-V. La science des archives // Revue internationale des Archives, des Bibliothèques et des Musées. 1895. № 1; Ptaszycki S. Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej. Lublin, 1921; Casanova E. Archivistica. Siena, 1928; Dictionary of Archival Terminology / Ed. by P. Walne. München, 1984; Калакура Я. Архивознавство: наука чи система наукових знань? // Студії з арх. справи та документознав. 1996. Т. 1; Абросимова С. В., Бездрапко В. В., Болдирев В. В. та ін. Нариси історії архівної справи в Україні. Київ, 2002; Архивознавство / За заг. ред. Я. Калакури, І. Матіяш. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 2002; Хрестоматія з архивознавства / Упоряд. Г. В. Боряк. Київ, 2003; Українська архівна енциклопедія / Ред. кол.: І. Б. Матіяш, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008; Матіяш І. Архивознавство як наука: витоки та вектори формування змісту // Студії з арх. справи та документознав. 2009. Т. 17; Lehrer F. von. Archivlehre: Grundzuge der Geschichte, Aufgaben und Einrichtung unsere Archive. Whitefish, 2010; Бездрапко В. В. Історія науки про документ, або Відкриття відомого. Київ, 2011; Кулешов С. Г. Загальне документознавство. Київ, 2012; Калакура Я. Українське архивознавство: критерії національного // Студії з арх. справи та документознав. 2015. Т. 22–23.

І. Б. Матіяш

Архівологія, архівне джерелознавство — наук. галузь знань на стику *джерелознавства історичного та архивознавства*, що досліджує процеси документування, виявляє і розпрацьовує найважливіші комплекси джерел з історії *архівів та архівної справи* (описи, каталоги, путівники, справи, фонди, колекції, архіви, проекти архів. законів тощо). Співробітники Міжнар. бібліогр. ін-ту 1895–1905 займалися проблемами документування в різних галузях люд. знань, розуміючи «документування» як орг-цію використань всього комплексу письмових чи граф. джерел, представлених різними документами, переважно друк. текстами. До оформлення А. як наук. дисципліни долучився проф. париз. Школи хартій Ж.-М. Жирі, який обґрунтував формування теор. дисципліни, що вивчала би письмові документи всіх країн і народів. Термін «А.» для позначення архів. науки в 1960-х використав учений І. Перотен (Франція). Виокремлення цієї дисципліни як субдисципліни архивознавства обґрунтували в 1980–1990-х проф. Моск. іст.-архів. ін-ту: С. Шмідт (1922–2013), В. Кабанов (1934–2002) та Є. Старостін (1935–2011). А. перебуває на стадії формування, має тісні взаємозв'язки з джерелознавством, *бібліотекознавством, музеєзнавством, краєзнавством* та ін. іст. дисциплінами.

Лит.: Старостин Е. В., Чудиновских В. А. Архивы и архивное дело в зарубежных странах. Свердловск, 1991; Старостин Е. В. Как рождался термин «архивное источниковедение» // Документ. Архив. История. Современ-

ность. 2000. Вып. 2; Старостин Е. В. Архивология // Украинська архівна енциклопедія / Ред. кол.: І. Б. Матіяш, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008; Матіяш І. Б. Спроби розширення змісту понять «архівна наука» на початку XXI ст. // Архивознавство: теоретичні засади. Київ, 2018.

І. Б. Матіяш

Архівольт (італ. archivolt, від лат. arcus volutus — дуга-облямування) — дугоподібне зовн. облямування *арки* у вигляді профільованої рельєф. тяги, яка іноді орнаментується або оформлюється клинчастими каменями. А. виділяє

Архівольт portalу на фасаді баптистерія Св. Іоанна, м. Піза (Італія)

арку й підкреслює її форму. Є осн. мотивом декору арки. Виконується в матеріалі арки, стіни (з каменя, цегли) або з *тиньку* (штукатурки). Широко використовується в європ. *архітектурі* з часів *Стародавнього Риму*, в Україні — з 11 ст. (*Софійський собор у Києві*).

Лит.: Архівольт // Мистецтво України : у 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Пламеницька О. Архівольт // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Пламеницька О. А. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. І. Архівольт // Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Архівосховище — спеціально відведене та обладнане приміщення, призначене для зберігання *архівних документів*, яке є одним з осн. приміщень *архіву*. Вимоги до розташування, обладнання та режимів зберігання в А. визначені галуз. нормат. *документами* та спрямовані на створення оптим. умов для забезпечення збереженості архів. документів із різн. носіями інформації, запобігання їх викраденню, фіз. знищенню, ушкодженню різного характеру, спричиненим дією і природ. деструктив. чинників, і наслідками надзвич. ситуацій. Для цього А. оснащується охороною та пожеж. сигналізацією, системами кондиціювання та вентиляції повітря, що автоматично відключаються в разі виникнення небезпеки, засобами пожежогащення. В А. створюються спец. світловий, температурно-вологісний, санітарно-гігієніч. режим, що постійно контролюються. Обладнання А. та засоби зберігання виготовляються з матеріалів, які не створюють дод. небезпеки для збереженості документів. Електротех. обладнання А. має відповідати умовам підвищеної безпеки. Встановлюється спец. режим доступу. В А. забороняється прокладати транзитом труби водопостачання й каналізації, технол. чи побутове відведення води, використовувати несправні опалювальні системи та вентиляц. установки, проводити будь-які внутрішньобудівельні чи

Архівосховище

ремонтні роботи, вчиняти ін. дії, що порушують режим зберігання та можуть спричинити небезпеку для збереженості архів. документів.

Лит.: Українська архівна енциклопедія / Ред. кол.: І. Б. Матяш, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна та ін. Київ, 2008; Правила роботи архівних установ України / Упоряд.: Л. А. Кисельова, Ю. А. Прилепішева, Т. П. Прись та ін. Київ, 2013; Борко Т. М., Тупакова І. Д. Проблеми збереження архівних документів у системі державних архівів України // Гілея. 2019. Вип. 141 (1).

Л. В. Андрієвська

Архидиякон (від *архі...* та *диякон*) — в ієрархії християнського духовенства — старший диякон (серед *ченців* — старший ієродиякон). Сан А. дають за особисті заслуги перед Церквою або за довголітню бездоганну службу. А часто має монаший сан. Інститут архидияконства введено на межі 1–2 ст. Уперше А. був названий *Степан Первомученик* — згідно з *Новим Заветом*, старший серед 7 дияконів, поставлених ще *апостолами*, на смерть побитий камінням у м. *Єрусалимі*. В епоху *Середньовіччя* А. фактично був вищий за *пресвітера*, оскільки від 5 ст. виконував низку важл. функцій: керував підготовкою *кліру* та *благодійністю*, наглядав за ін. дияконами, розв'язував проблеми церков. судочинства тощо. В 11–13 ст. у Зх. церкві сан А. був найвпливовішим. На *Триденському соборі* (16 ст.) влада А. була суттєво обмежена на користь *єпископа*. У Сх. церкві А. не був таким впливовим через невел. розмір *єпархій*, де *ієрархи* не були перевантажені справами. У *Вселенському православ'ї*, насамперед у деяких помісних Церквах, А. служить при *патріархові* та зветься патріаршим А. (єдиний з А., що належить до *білого духовенства*). У *протестантизмі* сан А. наявний при гол. церквах у мегаполісах.

Лит.: Неселовский А. Чины хиротесий и хиротонии. Каменец-Подольский, 1906; Bradshaw P. F. Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West. New York, 1990; Цыпин В. А., прот. Иерархия. Хиротония // Церковное право. Москва, 1994; Лебедев А. П. Духовенство древней Вселенской церкви: от времен апостольских до X века / Под науч. ред. М. А. Морозова. 3-е изд. испр. Санкт-Петербург, 2006; Клемент А. Дж. Помічники пастиря / Пер. з англ. В. Горпинчука. Київ, 2014.

Л. М. Мельник

Архієпископ (від *архі...* та *єпископ*) — у християнському духовенстві — головний, старший, керівний єпископ. Сан А. сформувався у 2–3 ст. в середовищі *єпископату*, не є окр. ієрархіч. щаблем. А. виконує функцію наглядача за ін. єпископами. Традиційно вважається, що всі єпископи рівні між собою, але в загальнохрист. кодекси «Апостольські правила» (1–3 ст.) підкреслено

провідну роль А. Першим А. став єпископ *Александрійської православної церкви*; з 4 ст. титул А. закріплюється за *ієрархами*, які очолювали *помісні Церкви*. У *Вселенському православ'ї* він був закріплений за *предстоятелями Православних автокефальних церков*, які не мали сану *патріарха*. А. також титулували єпископів тих областей, які виходили з-під юрисдикції *митрополита* і переводились у підпорядкування патріарха. Натомість сан А. став особистою відзнакою певного *архієрея*, який не пов'язаний із повноваженнями звич. єпископів. Титул А. традиційно мають патріархи Константинопольської, Сербської, Румунської і Грузинської православних церков. У *протестантизмі* титул А. закріплений за очільниками церков окр. країн. У *Київській митрополії* вперше сан А. отримав від Константинопол. патріархату Новгород. єпископ *Ніфонт*, який очолив голосування проти митрополита-русича *Климента Смолятича* на соборі 12 ст.

Лит.: Заозерский Н. А. О церковной власти: (Основоположения, характер и способы применения церковной власти в различных формах устройства церкви по учению православно-канонического права). Сергиев Посад, 1894; Дионисий Ареопagit. О церковной иерархии. Послания. (Издание с параллельными текстами) / Пер. с греч. Санкт-Петербург, 2001; Лебедев А. П. Духовенство древней Вселенской церкви: от времен апостольских до X века / Под науч. ред. М. А. Морозова. 3-е изд., испр. Санкт-Петербург, 2006.

Є. А. Харьковиченко

Архієпископ Кентерберійський (англ. Archbishop of Canterbury) — *примас* (предстоятель) Церкви Англії, архієрей *діоцеза* Кентербері та Кентерберійської провінції, духов. лідер Англіканської співдружності. Початок християнізації *англосаксів* та фундацію перших церков. осередків у Кентському королівстві пов'язують з ім'ям *Августина Кентерберійського*. Він, за дорученням *Папи Римського Григорія I Великого*, очолював місію в землях Англії, заснував єпархію у м. Кентербері (тепер регіон Південно-Східна Англія, Велика Британія); після висвячення в *єпископи* (597) вважається першим А. К. Серед тих, хто обіймав посаду А. К., чимало знаних богословів,

Архієпископ Кентерберійський
Джастін Портал Велбі
відвідує провінції
Англіканської співдружності

філософів, політиків (зокрема *Ансельм Кентерберійський*). До 16 ст. А. К. були підпорядковані *Святому престолу* і отримували *паллій* переважно від римських пап. *Реформація* в Англії зумовила злиття протестант. руху з монаршою

владю та розрив стосунків Церкви з Римом. Встановлення королів. влади над Церквою Англії відбулося за архієпископства Т. Кранмера (1489–1556, інтронізований 1553). Останнім католицьким А. К. на короткий час став Реджинальд Поул (1500–1558, інтронізований 1556). Після остаточ. перемоги *англіканства* призначення на посаду А. К. фактично залежало від англ. корони. Від часів Реформації А. К. вважався першим лордом Англ. королівства (поступався за статусом лише монарху і членом королів.

Архієпископ Кентерберійський.
Кентерберійський собор, місце знаходження архієпископської кафедри

родини). Осн. сфери повноважень: єпископ діоцеза Кентербері (тепер охоплює сх. частину графства Кент); архієпископ Кентерберійської провінції (хоча Церква Англії включає 2 архієпархії — Кентерберійську та Йоркську — А. К. має верховенство також і над Йоркською); пріма-мас Церкви Англії (верхов. правитель якої — брит. монарх) і співголова її Ген. синоду, «перший серед рівних» у нац. *єпископаті*; духов. лідер Англікан. співдружності, з 1867 скликає *Ламбетські конференції* та головує на них; старший член *Лордів палати* парламенту Великої Британії (до складу якої входять 26 єпископів). Відіграє центр. роль у церемоніях загальнонац. значення (напр., *коронації*), є важливою посадою в публ. політиці. Місце перебування А. К. — м. Лондон. Архієп. кафедра розташ. у Кентербер. соборі, офіц. резиденція — у Ламбетському палаці. Станом на 2020 має під юрисдикцією 30 єпархій. З березня 2013 архієп. кафедру обіймає Дж. П. Велбі (нар. 1956).

Лит.: Lamb J. W. The Archbishopric of Canterbury: From Its Foundation to the Norman Conquest. London, 1971; Maughan S. S. Mighty England Do Good: Culture, Faith, Empire, and World in the Foreign Missions of the Church of England, 1850–1915. Studies in the History of Christian Missions. Grand Rapids, 2014; Buchanan C. Historical Dictionary of Anglicanism. 2nd ed. Lanham, 2015; Picton H. A Short History of the Church of England. From the Reformation to the Present Day. Newcastle upon Tyne, 2015.

Архієрєй (грец. ἀρχιερεύς — первосвященник, старший священник) — у *християнстві* — священник третього ступеня церков. ієрархії, вищого за дияконський та пресвітерський. А. керує церков.

справами в *єпархії*. Інколи «А.» вживається як синонім до поняття «*єпископ*». Ісус Христос, А. «за чином *Мелхиседековим*», передає *благодать апостолам* шляхом *хіротонії* перших А., і через них — усьому *кліру* («апостольська спадковість»). У *православ'ї* штат А. формується виключно з чорного духовенства (див. *Чернецтво*). У своїй єпархії А. керує життям усіх *храмів* та *монастирів*, хіротонізує пресвітерів, дияконів та *іподияконів*. Священик може вершити *богослужіння* лише з *благословення* свого правлячого А.; його ім'я згадують за богослужінням у всій єпархії. *Помісний собор* А. обирає *патріарха*. У *католицизмі* особл. статус надається Римському А. — *Папі Римському* — як наміснику Ісуса Христа й очільнику Церкви. У *протестантизмі* поняття «апостольська спадковість» скасовано, хоча подекуди зберігається повнота архієрейської духовної влади (лютерани, англікани).

Лит.: Лінч Дж. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ, 1994; Лебедев А. П. Духовенство древней Вселенской церкви: от времен апостольских до X века / Под науч. ред. М. А. Морозова. 3-е изд. испр. Санкт-Петербург, 2006.

Є. А. Харьковицenco

Архієрєйський собор — вищий орган ієрархіч. управління в помісній Православній церкві; з'їзд *духовенства*, у якому беруть участь лише вищі чини — *архієрєї* (*єпископи*, *архієпископи*, *митрополити*, *патріарх*). Згідно з канонами, в А. с. не передбачена участь *пресвітерів*, *дияконів* і *мирян*; якщо вони присутні, — не мають канонічно встановлених повноважень. На окр. засідання собору можуть бути запрошені (без права вирішального голосу) *богослови*, вищі політ. діячі, спостерігачі, гості. Обов'язок скликати А. с. та головувати на них покладений на предстоятеля помісної Церкви — патріарха, митрополита (або місцеблюстителя престолу). За підготовку А. с., особливо в численних патріархатах, відповідає перев. *Священний синод*. Періодичність скликання А. с. у помісних Церквах відрізняється, але не рідше, ніж щодва роки. За потреби може бути скликаний позачерговий А. с. (напр., позачерговий А. с. *Української православної церкви Київського патріархату* 11.03.2014 категорично засудив анексію Криму та схвалив діяльність патріарха, Священного синоду і Вищої церковної ради, спрямовану на утв. єдиної помісної Правосл. церкви в Україні). Гол. завдання А. с.: а) обстоювати чистоту правосл. віровчення і норм христ. моралі; б) ухвалювати статут Церкви, вносити до нього зміни й доповнення; затверджувати зміни, уточнення, доповнення в церк. законодавство; в) забезпечувати створення чи структур. реорганізацію церк. установ (відкриття нових єпископ. кафедр, створення та ліквідацію *екзархатів* і *єпархій*, синодальних установ, дух. закладів освіти тощо); г) канонізувати святих (див. *Канонізація*); г) визначати характер відносин із держ. органами та ін. помісними Церквами; д) розглядати принципово важливі богослов. канонічні, богослужбові, пастирські питання внутр. і зовн. діяльності помісної Церкви; е) визначати процедуру всіх церк. судів, розглядати справи про канонічні порушення єпископів, скарги на архієрєїв; є) затверджувати внутр. порядок володіння і розпорядження церк. майном; ж) обирати пост. членів Свящ. синоду та ін. виборних церк. органів, оці-

нювати діяльність Свящ. синоду тощо. Як перша інстанція А. с. правоспроможний розглядати догматичні й канонічні відступи в діяльності глави Церкви — патріарха або митрополита. Собору підзвітний Священний синод, який передає йому всі справи для ухвалення остаточ. рішень. Рішення А. с. набувають чинності відразу після їх ухвалення, але право остаточ. затвердження належить Помісному собору.

Лит.: Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ, 2004; Українська Православна Церква. Київський Патріархат. Архієрейський Собор. Київ, 2007; Смирнов А. Почаївський церковний собор 18–23 серпня 1941 року // Наук. записки Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Іст. науки. 2015. Вип. 24; Вакін В. Соборні діяння дев'яностих років XVI ст. як орган вищого церковного управління Київської митрополії // Волин. благовісник. 2016. № 4.

Є. А. Харьковецько

Архікарп, архікарпій (від грец. ἀρχή — початок, походження і καρπός — плід) — жіночий статевий орган багатьох *аскомицетів*. Зазвичай складається з 2 частин: нижньої розширеної — аскогона, що дає початок аскоген. гіфам із сумками; верхньої циліндричної — трихогії, через яку статеві клітини, що дозріли в *антеридії*, проникають в аскогон. Трихогія складається з однієї або кількох клітин. Своєю чергою аскогон містить одну або кілька клітин, розташованих одна за одною (тоді одна з них запліднюється та формує аскогонний гіф). Нижче — ніжка, утворена переважно кількома клітинами. Чол. та жін. статеві органи здебільшого розташовані досить близько, формуючи заг. клубок. У деяких видів А. має вигляд багатоклітин. гіфа, спіральню закрученого знизу.

Лит.: Белякова Г. А. Ботаніка : в 4 т. Москва, 2006. Т. 1: Водорості та гриби; Костіков І. Ю., Джаган В. В. Ботаніка. Водорості та гриби. Київ, 2006; Леонтьев Д. В., Акулов О. Ю. Загальна мікологія. Харків, 2007; Мусаев Ф. А., Захарова О. А., Морозова Н. И. Гриби. Класс Аскомицеты. Рязань, 2014.

Л. Д. Орлова

Архікортекс (від *archi...* та лат. cortex — кора, шаралупа), архіпаліум, стара кора — філогенетично давня частина кори великих півкуль головного мозку хребетних; давня частина плаща кінцевого мозку в нижчих хордових. Кора вел. півкуль поділяється на шари: найнижчий — *палео-*

кортекс, або давня кора; середній — А., або стара кора; верхній — *неокортекс*, або нова кора. А. виникає у філогенезі пізніше за палеокортекс, але раніше ніж неокортекс. Розташ. на медіальній поверхні півкуль навколо *мозолистого тіла* і ниж. рогу бічного шлуночка. А. людини і вищих ссавців складається з 2–3-клітин. шару, повністю відокремленого від нижчих підкіркових ядер. У людини й вищих ссавців А. і палеокортекс (т. з. архіпалеокортекс) утворюють вищі центри регуляції вегетативних функцій, контролюють емоц. стан орг-му й увагу, беруть участь у реалізації вроджених рефлексів і всіх видів кіркової діяльності. А. і палеокортекс входять до складу *лімбічної системи*.

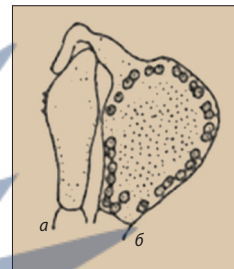
Лит.: Воронин Л. Г. Курс лекцій по физиологии высшей нервной деятельности. Москва, 1965; Беритов И. С. Структура и функция коры большого мозга. Москва, 1969; Свиридов О. И. Анатомия людини / За ред. И. И. Бобрика. Київ, 2000; Козлов В. И., Цехмистренко Т. А. Анатомия нервной системы. Москва, 2014.

Я. О. Мелжжеріна

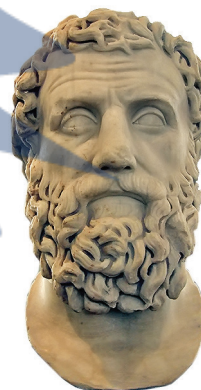
Архілох (грец. Ἀρχιλοχος; бл. 689 до н. е., о. Парос, тепер Греція — бл. 640 до н. е., о. Наксос, тепер Греція) — поет, один із основоположників ямбічного вірша. Писав давньогрец. мовою. Позашлюбний син аристократа й рабині, відповідно, не міг успадкувати батьків. майно. Бідність і злидні змусили А. стати воїном-найманцем. Багато мандрував, знач. частину життя провів у колонії паросців на о. Тасос. Брав участь у військ. сутичках та походах на острови Фасос і Евбея. Побував у *Фракії*. Загинув у битві. Сусп.-політ. події епохи та життєвий досвід вплинули на тематику й пафос творів А. Збереглися 120 фрагментів *рукописів* із творами А. — переважно сатир. *ямби*, а також *епіграми*, *елегії*, *гімни*, *байки* тощо. Ліричний герой у творах А. — людина без рідного краю, яка не прагне багатства, але знає ціну люд. щастя й життя, прагне бути душевно врівноваженою. Твори насичені емоціями, часто адресовані конкретним іст. особам. Автор інтимної *лірики*. Історія власного нещасл. кохання до дочки заможного паросця стала поштовхом до одного з перших у світовій л-рі відтворень суперечливої природи кохання, яку пізніше поет *Катулл* окреслив у формулі «ненавиджу і люблю» (лат. «Odi et amo»). А. реформував традиції *елліністичної літератури*, одним із перших створив образ поета-воїна. Реалістично тлумачив героїзм бійців, висміював деякі усталені військ. канони. Його поезія мала вплив на творчість *Алкея*, *Анакреонта*, *Сапфо*, *Піндара*, *Софокла*, *Еврипіда*, *Каллімаха*. У рим. л-рі на твори А. орієнтувалися *Катулл*, *Луцій*, *Горацій*. Укр. мовою його поезії перекладали А. Білецький, Г. Кочур, В. Маслюк, А. Содомора. Творчість А. греки вважали вершиною еллін. лірики, прирівнювали до творчості *Гомера*. На о. Паросі було збудовано святилище, від якого збереглися уламки, де зафіксовано факти біографії та уривки творів А.; знайдено напис, що засвідчує культ А.-героя.

Тв.: Архілох // Кочур Г. Трете відлуння. Поетичні переклади. Київ, 2008; Хліб на списі. Фрагменти віршів / Пер. з давньогрец. А. Содомори. Львів, 2014.

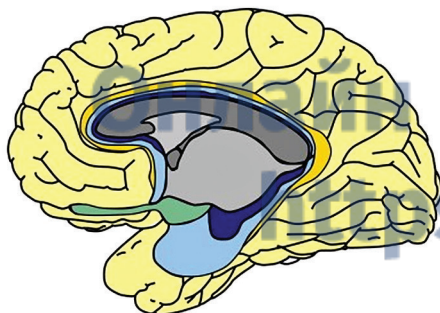
Лит.: Ярхо В. Н., Полонская К. П. Античная лирика. Москва, 1967; Архілох, поет и гражданин // Боннар А. Греческая цивилизация : в 3 т. / Пер. с англ. Москва, 1995. Т. 1; Архілох // Пашенко В. І., Пашенко Н. І. Антична література. Київ, 2008; Зварич В. З. Архілох // Лексикон анти-

Архікарп. Статевий процес і розвиток асків у аскомицетів: антеридій — а і архікарп — б

Архілох. Скульптурний портрет. Римська копія 2 ст. грецького оригіналу 4 ст. до н. е.

- палеокортекс
- архікортекс
- періархікортекс
- неокортекс
- проізокортекс

Архікортекс. Шари великих півкуль головного мозку

чної словесності / За ред. М. І. Борецького, В. З. Зварича. Дрогобич, 2014; Ковбасенко Ю. І. Архілох // Антична література. 4-те вид., випр. і допов. Київ, 2015; Life and Biographical Tradition // Swift L. Archilochus: The Poems: Introduction, Text, Translation, and Commentary. Oxford, 2019.

Ю. І. Ковбасенко

Архімандрит (грец. ἀρχιμανδρίτης, букв. — старший над паствою) — у ранньому християнстві — посада настоятеля, очільника монастиря; у православ'ї — сан настоятеля монастиря (монастирів), почесний титул ректорів духовних закладів освіти, очільників лавр, глав духовних місій. Титул «А.» з'явився в 4 ст. в Антіохійській православній церкві. У 5 ст. поширився по всіх грекомовних єпархіях Сходу; означав обраного єпископом з-поміж ігуменів опікуна кількох монастирів, розташованих у єпархії. Від 6 ст. А. наз. очільника декількох об'єднаних монастирів або ігумена вел. монастиря, тобто ченця, який обіймає церк.-адм. посади, фактично — можливого кандидата в єпископи. Саме в такому значенні титул перейшов до християнізованих слов'ян. Тепер А. — почесний титул, який не пов'язаний з управлінням монастирем та надається представникам чорного духовенства на знак поваги чи подяки за служіння Церкві. Перша згадка на тер. України — бл. 1174. Серед найвідоміших А. — монах Полікарп (сан 1174–1182); Николор Тур (1593–1599); Єлисей (Плетенецький); Захарія (Копистенський); Петро (Могила); Інокентій (Гізель).

Літ.: Лінч Дж. Середньовічна церква / Пер. з англ. Київ, 1994; Дионисий Ареопagit. О церковной иерархии. Послания / Пер. с греч. Г. М. Прохоров. Санкт-Петербург, 2001; Лебедев А. П. Духовенство древней Вселенской церкви: от времен апостольских до X века. 3-е изд. испр. Санкт-Петербург, 2006; Сухова Н. Ю. Система научно-богословской аттестации в России в XIX — начале XX века. 2-е изд., испр. Москва, 2012.

Є. А. Харьковченко

Архімед (грец. Ἀρχιμήδης; бл. 287 до н. е., м. Сиракузи, тепер обл. Сицилія, Італія — 212 до н. е., там само) — математик, фізик, астроном, винахідник. Син астронома й математика Фідія. Навчався в м. Александрії. Підтримував контакти, обмінювався наук. інформацією з александр. математиками, зокрема Єратосфеном, Кононом Самоським (бл. 280 — бл. 220 до н. е.) та ін. Пізніше повернувся до м. Сиракуз, де займався математикою і винахідництвом під захистом правителя Гієрона II (див. Гієрони). За часи другої Пунічної війни (див. Пунічні війни) очолював оборону рідного міста як військ. інженер. Був убитий під час штурму. Осн. відкриття А. здійснив у геометрії та гідростатиці. Серед його праць, що дійшли в оригіналі або в лат. та араб. перекладах, — трактат «Про рівновагу плоских фігур», від якого залишилося 2 кн. У них А. визначив центри тяжіння або барицентри багатьох фігур, встановив закон рівноваги важелів. У трактаті «Про плаваючі тіла» заклав основи гідростатики, продемонструвавши принцип, тепер названий на його честь. Робота містить пропозиції щодо питомих ваги, низку теорем про умови рівноваги тіл, занурених у воду (див. Архімеда закон). Дослідження з планіметрії викладені в працях «Вимірювання кола» та «Про спіраль». Перша починається з міркувань щодо регул.

багатокутників, вписаних у коло й описаних по колу. Фігури перетворюються шляхом подвоєння кількох сторін шестикутника до 96-ти для уточнення значення співвідношення між довжиною кола й діаметром. Так А. знайшов найближче значення π числа. Другий трактат описує численні властивості кривої (див. Архімеда спіраль). У відомій праці «Про сферу і циліндр» А., застосувавши метод вичерпування, зміг визначити площу сферич. поверхні, сформулював і довів теорему про співвідношення між об'ємом сфери та вписаного в неї циліндра. У трактаті «Псамміт» окреслено метод найменування вел. чисел (на прикладі піщинок, необхідних для заповнення всієї небесної сфери); А. вдалося уникнути труднощів, пов'язаних із проблемою нумерації, притаманної давньогрец. системі числення. Мав відмінні від Аристарха Самоського міркування щодо розміру Всесвіту; обчислив кутовий діаметр/розмір Сонця. Трактат «Послання до Єратосфена про метод» описує процес відкриття в математиці; фрагмент твору знайдено 1906 у збереженому палімпсесті 10–13 ст. Цей текст розкриває, як А., використовуючи метод вичерпування, на етапі дослідження вважав за краще вдаватися до інтуїт. міркувань змішаного матем. і мех. характеру. Серед приписуваних А. винаходів — шнек для підйому води, призначеної для зрошення; складна система важелів; лебідки для вантажів; лебідки для спуску вел. кораблів, а також модель планетарію. Дослідження А. позначалися на розвитку науки як в античності, коли строгість його доведень вважалася взірцем, так і в епоху Відродження, коли його твори вплинули на засновників експеримент. науки. У працях А. закладено основу сучас. числення нескінченно малих величин. Його іменем названі Архімеда теорема, Архімеда аксіома, Архімедів гвинт, А. кола, Архімеда закон, А. парадокс, Архімеда спіраль. На честь А. названо астероїд, кратер на Місяці та ін.

Архімед. «Замислений Архімед», худ. Доменіко Фетті, 1620. Галерея старих майстрів у м. Дрездені (ФРН)

Лит.: Кузьмичев В. Е. Законы и формулы физики. Киев, 1989; Kantert P. J. Manual for Archimedean Screw Pump. München, 2008; Kantert P. J. Praxishandbuch Schneckenpumpe. München, 2008; Rossi C., Russo F. Ancient Engineers' Inventions: Precursors of the Present. 2nd ed. Cham, 2017.

В. І. Бойчук

Архіпел'аг (грец. ἀρχιπέλαγος, букв. — головне море, від ἀρχι — перший, головний і πέλαγος — море) — група *островів*, що розташовані на невеликій відстані один від одного, мають єдине походження (генезис) і, відповідно, схожі геологічні та фізико-географічні риси. Власне назву «А.» у 13 ст. використовували венеціанці для визначення сукупності островів *Егейського моря*. А. може складатися з різних за величиною островів. Розрізняють А. материкові (напр., *Канадський Арктичний архіпел'аг*, *Нова Земля*), коралові (*Маршаллові острови*), вулканічні (*Гавайські острови*). Найбільшим у світі вважають А. у *Архіпел'аговому морі* (частині *Балтійського моря*), до якого входять 257 островів площею понад 1 км², а також менші острови, *шихери*, скелі. Великими за пл. є *Канадський арктичний архіпел'аг*, *Шпіцберген*, *Японські острови*, *Філіппіни*. Іноді А. — це острівний ланцюг, витягнутий уздовж узбережжя материка, що є затопленою частиною гір. країни (напр., *Чилійський А.* поблизу Пд. Америки, *Далматинські о-ви* уздовж узбережжя Балкан). Група вузьких піщано-черепашкових островів у Каркінітській зат. формує єдиний в Україні А. *Лебедині острови*.

Лит.: Большая географическая энциклопедия. Москва, 2007; Archipelagos: Types, Characteristics and Conservation / Ed. by M. Perez, J. Mills. New York, 2018.

С. П. Дорошкевич

Архіпел'агове море (фін. Saaristomeri, швед. Skärgårdshavet) — частина *Балтійського моря* між *Ботнічною затокою* і *Фінською затокою* в межах фінських територіальних вод. Включає найбільший у світі *архіпел'аг* за кількістю *островів*, які своєю чергою розділені між *Аландськими островами* (автономія) і *Південно-Західною Фінляндією*. Заг. пл. регіону — 8,3 тис. км², з яких бл. 2 тис. — суходіл. Серед. глибина — 23 м. А. м. утворює подібну до трикутника тер. з містами *Марієгамн*, *Усікаупункі* та *Ганко* в його верши-

Архіпел'агове море.
Внутрішня група островів

нах. За різн. оцінками, заг. кількість островів, які об'єднує А. м., становить від 20 тис. до 50 тис. Зокрема, нараховують 257 островів пл. понад 1 км², бл. 17,7 тис. островів пл. від 0,005 км². Їх формування пов'язано з проявом гляціоізоастазії після останнього льодовикового періоду. Процес підняття земної поверхні спостерігається досі: виникають нові *шихери* й острови, розширюються чи зливаються старі. Архіпел'аг умовно ділиться на внутр. і зовн. частини, при цьому остання складається переважно з менших, незаселених островів. Більші за розмірами острови з'єднані мостами, мають поромне сполучення. Заг. кількість постійного нас. — бл. 60 тис. осіб. Мешканці здебільшого займаються риболовлю і вир-вом рибної продукції. Зокрема, регіон відомий райдужною фореллю і салакою. А. м. є місцем перетину багатьох мор. шляхів, вважається важливим турист. районом Фінляндії. Осн. порти: *Турку* (материк), *Марієгамн* (Аландські о-ви). А. м. характеризується значним біорізноманіттям. Для збереження місцевої флори й фауни засн. Нац. парк «Саарістомері» (1983; пл. — 500 км²), який від 1994 є біосферним заповідником ЮНЕСКО. Його тер. є місцем проживання 25 видів ссавців і місцем гніздування 132 видів птахів.

Лит.: Финляндия. Страна островов водоемов. [Б. м.], 2011; Drew P. 100 Places to Go Before They Disappear. New York, 2011.

О. Б. Багмет

Архіпел'ажна держава, держава-архіпел'аг — держава, тер. якої охоплює один або кілька *архіпел'агів* і мор. водні простори між ними, що тісно пов'язані між собою та становлять геогр., екон. й політ. ціле, або вважаються єдиними історично. Серед прикладів А. д. — *Антигуа і Барбуда*, *Індонезія*, *Філіппіни* тощо. А. д. формують держ. тер. шляхом об'єднання прямими вихідними (базовими) лініями найбільш виступні в морі точки найвіддаленіших островів і рифів архіпел'агу, які висихають, за умови, що гол. острови опиняються в межах утвореного із таких ліній периметру. Довжина ліній, що формують тер. А. д., не перевищує 100 мор. миль (в окр. випадках — до 125 мор. миль). Відповідно до Конвенції ООН із морського права (1982), співвідношення між площами вод. поверхні й суходолу, зокрема *атолів*, має становити від 1:1 до 9:1. Під час встановлення вихідних ліній не має бути жодних помітних відхилень від заг. конфігурації архіпел'агу. У межах А. д. можуть бути також ін. острови. Мор. води, що з'єднують острови та їхні частини, мають власну міжнар. правову специфіку та визначаються як *архіпел'ажні води*.

Дж.: Морское право. Официальный текст Конвенции ООН по морскому праву с приложениями и предметным указателем. Нью-Йорк, 1984.

Лит.: Шинкаревич Г. Г. Государства на архипелагах: международно-правовой режим. Москва, 1977; Шипцов А. А., Анцелевич Г. А., Высоцкий А. Ф. и др. Современное международное морское право и практика его применения Украиной. Киев, 1995; Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право. Харків, 2008; Джунусова Дж. Н. Международное морское право. Астрахань, 2012; Краснікова О. Генезис та кодифікація інституту архіпел'ажних вод у міжнародному морському праві // Юрид. наук. електронний журн. 2015. № 2.

В. Й. Лажнік

Архіпела́жний прохі́д, архіпела́жний пролі́т — реалізація права судноплавного, повітряного проходу через *архіпела́жні води*, прилегли тер. води, повітряний простір *архіпела́жних держав*. Здійснюється для безперерв. швидкого транзиту з однієї частини відкр. моря або виключної екон. зони до ін. Відповідне право передбачено ст. 53 Конвенції ООН із морського права (1982). Для здійснення мирного проходу іноз. мор. суден держава-архіпелаг може встановлювати мор. коридори в архіпела́жних водах 50 мор. миль завширшки та *повітряні коридори* над ними для прольоту. Якщо такі коридори не встановлено, право А. п. може бути реалізоване мор. шляхами, які зазвичай використовують для міжнар. судноплавства. Судна іноз. д-в мають право мирного проходу через архіпела́жні води в межах мор. коридору, що аналогічно до права мирного проходу через територіальне море. Архіпела́жні д-ви мають не допускати дискримінації іноз. суден і перешкоджати здійсненню права мирного проходу; повинні відповідно повідомляти про будь-яку небезпеку для судноплавства або прольоту. У випадку загрози нац. безпеці архіпела́жна д-ва може тимчасово зупинити прохід суден чи проліт повітр. апаратів у певних районах архіпела́жних вод.

Лит.: Морское право. Официальный текст Конвенции ООН по морскому праву с приложениями и предметным указателем. Нью-Йорк, 1984; Щипцов А. А., Анцелевич Г. А., Висоцкий А. Ф. и др. Современное международное морское право и практика его применения Украиной. Киев, 1995; Ржевська В. С. Архіпела́жний прохід // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / Гол. ред. Л. В. Губерський. Київ, 2004. Т. 1; Джунусова Дж. Н. Международное морское право. Астрахань, 2012; Кузнецов С. О., Сергійчик В. О. Морське право. Одеса, 2015.

В. Й. Лажнік

Архіпела́жні во́ди — морські вод. простори, що розміщені між островами та з'єднують сухопутні тер. *архіпела́жних держав*. Правовий статус і принцип відмежування А. в. закріплені в статтях 47–49 Конвенції ООН із морського права (1982). А. в. архіпела́жних д-в відокремлюють від ін. частин моря прямими вихідними лініями, які з'єднують найбільш виступні в морі точки найвіддаленіших островів та *рифів архіпела́гу*, що висихають. З'єднуючись, лінії окреслюють район, який включає гол. острови архіпела́гу й вод. простори між ними. Співвідношення між площами вод. поверхні й суходолу, зокрема *атолів*, має становити від 1:1 до 9:1. Відповідно, не кожна д-ва, що складається з островів (напр., *Японія*), може бути архіпела́жною д-вою та мати А. в. Режим А. в. не застосовують також до архіпела́гів, що входять до складу прибережних д-в. Довж. вихідних ліній не повинна перевищувати 100 мор. миль, проте деякі з них можуть бути 125 мор. миль завдовжки (до 3 % від їх заг. кількості). Під час встановлення вихідних ліній не має бути жодних помітних відхилень від заг. конфігурації архіпела́гу. У межах своїх А. в. архіпела́жна д-ва може проводити замкнені лінії для делімітації внутр. вод. Від периметра вихідних ліній у бік відкритого моря встановлюють смугу територіального моря певної ширини. Так, ширину територіального моря, прилеглої зони, виключної екон. зони і континент. шельфу вимірюють від вихідних ліній, проведених відповідно до Конвенції ООН (ст. 47). Архіпела́жна д-ва

зобов'язана публікувати мор. карти із позначенням вихідних ліній архіпела́гу відповідного масштабу для можливості точного їх встановлення або переліки геогр. координат. Копії карт або координати передають на зберігання Ген. секретарю ООН. На А. в., повітр. простір над ними, а також на дно, надра й ресурси поширюється повний *суверенітет* архіпела́жної д-ви (ст. 49). Цивільні й військ. судна іноз. д-в мають право *архіпела́жного проходу*. Попри встановлений Конвенцією ООН статус А. в., зберігаються чинні угоди і традиц. права щодо рибальства і прокладених підводних кабелів.

Лит.: Джунусова Дж. Н. Международное морское право. Астрахань, 2012; Долгополов А. М., Хоменко А. І. Правове регулювання міжнародних морських перевезень // Наук. вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Сер.: Право. 2014. Вип. 197 (3); Краснікова О. Генезис та кодифікація інституту архіпела́жних вод у міжнародному морському праві // Юрид. наук. електронний журн. 2015. № 2; Толкаченко О. В. Природоохоронні аспекти в Конвенції ООН з морського права 1982 року // Правова держава. 2016. № 22.

В. Й. Лажнік

Архіріле́я чо́рна (*Archirillea inopinata*) — реліктовий вид комах, монотип. роду архірілея, родини Евритоміди, ряду *перетинчастокрилі*. Занесений до *Червоної книги України*. Природоохоронний статус — *рідкісний*. Тіло самиці видовжено-циліндричне, 2,5–4 мм завдовжки, чорне. Самець менших розмірів — 2–3 мм, чорного кольору, відрізняється коротшим черевцем. Крила незабарвлені. Вусики з 8-члениковим джгутиком і 3-члениковою булавою. Груді слабокоопуклі. Черевце циліндричне, у самиці дещо довше за голову і груди разом, у самця — коротше. Яйцеклад короткий, не виступає за вершину черевця самиці. Дає одну генерацію на рік. А. ч. — зовн. *паразит* яєць стеблових цвіркунів, рідше коників, деяких цикад, стебел трав'яних рослин: материнки, *деревію*, головачки. Літ *имаго* — у липні — серпні. Самиця відкладає яйця в стебла рослин, де містяться кладки цвіркунів, коників, цикад. Личинки висмоктують уміст яєць, знищуючи майже всю кладку хазяїна. Зимують дорослі личинки. Поширення: лісостеп. і степова зони України, Пд. берег Криму. Оселища: ксерофітні степові угруповання переважно на схилах сухих балок у Лісостепу, Степу на Пд. України (Херсон. обл.), де спостерігається вис. чисельність осн. хазяїна А. ч. — стеблових цвіркуна-екантуса. Чисельність незначна (поодинокі особини), зокрема через руйнування *біотопів* унаслідок витоптування свійськими тваринами, надмір. випасання і рекреац. навантаження.

Лит.: Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І. А. Акимова. Київ, 2009.

М. Д. Зерова

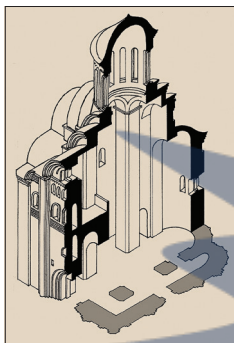
Архірілея чорна

Архі́т Таре́нтський (грец. Αρχιτέρας ὁ Ταραντινός; бл. 428–440, м. Тарент, тепер м. Таранто, Італія — 347–360 до н. е., там само) — філософ (представник *піфагореїзму*), математик, астроном, винахідник, механік, інженер, теоретик музики, воєначальник. Про життя А. Т. даних збереглося небагато. За свідченням *Діогена Лаєрського*, він врятував *Платона* від страти Діонісієм II, написавши останньому листа з проханням звільнити філософа. За свідченнями «*Суди*», був вчителем *Емпедокла*. Неодноразово

обирався стратегом, успішно вів військ. кампанії. Слава про А. Т., згідно з Цицероном, розійшлася далеко за межі міста. Тілесні втіхи А. Т. називав найгіршим дарунком природи, протиставляючи їм розум як найцінніший дар природи. Застосував теорію пропорцій у музиці. Вважав, що висота звучання пов'язана зі швидкістю руху повітря. Визнавав правильність матем. підходу до пізнання: математики правильно судять про властивості всіх речей і розуміють природу *Всесвіту*. Міркував над доказами його нескінченності. За свідченнями письменника й філолога Авла Геллія, який посилається на *Фаворіна*, А. Т. винайшов мех. літальний апарат, схожий на голуба.

Літ.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Пер. с древнегреч. Москва, 1995; Huffman C. A. Archytas of Tarentum: Pythagorean, Philosopher and Mathematician King. Cambridge, 2005; Узбек К. М. Фрагменти побудови античної науки, філософії і культури. Донецьк, 2010; A History of Pythagoreanism / Ed. by C. Huffman. Cambridge; New York, 2017.

В. А. Бугров

Архітектоніка. Архітектоніка П'ятницької церкви в м. Чернівці

Архітектоніка [від грец. ἀρχιτεκτονική (τέχνη) — будівельне мистецтво] — 1) В *архітектурі* — головний (основний) принцип композиційної побудови твору мистецтва. Виявляється у членуванні й ритм. побудові архіт. форми, співвідношенні маси і простору, пропорціях, симетрії та асиметрії, ритмічній побудові архітектурної форми контрастному та нюансному співвідношенні частин і цілого. А. визначається заг. системою взаємозв'язків між окремими частинами композиції художнього цілого.

Літ.: Архітектоніка // Мистецтво України : у 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Мардер А. П. Архітектоніка // Мардер А. П., Єврейнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Тимофієнко В. І. Архітектоніка // Архітектура і монументальне мистецтво. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

2) У літературознавстві — будова художнього твору як єдиного цілого; інтегральний взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємозумовленість осн. складників твору. Поняття запозичено з математики, механіки, теорії та практики архітектури. А. відрізняється від *композиції*, зосередженої на внутр. структурі, виявляючи спосіб зв'язку частин, сюжет. ліній, деталей твору. Термінологізували поняття «А.» у 1920-х представники рос. формальної шк. В. Виноградов, О. Скафтимов (1890–1968), В. Жирмунський, цю традицію поглиблював О. Квятковський (1888–1968). Зокрема, вони спіралися на вчення О. Потебні про внутр. форму. В укр. літературознавстві термін «А.» поширювався завдяки В. Коряку, Т. Денисовій (1934–2015), І. Качуровському. До А. належить членування твору на осн. компоненти (розділ, пролог, епілог, книга, том, дія, акт, сцена, ява, пісня); поєднання кількох творів в один (цикл, диптих, тетралогія); зіставлення різних сюжет. ліній в окремих частинах, часто фіксоване в заголовку [«Хліб і сіль» (1959) М. Стельмаха]; поєднання різнорідних елементів (наратив і мораль *байки*); чергування різножанрового, різностильового в тексті (напр., зміна прозового фрагмента поетичним у *дастані*, ліричні відступи в епічних творах, вставні історії, що мають власну фабульну основу й безпосередньо із сюжетом не пов'язані); тверді стро-

фічні форми в поезії (*газель, рубай, сонет, вінок сонетів, рондо, рондель, тріолет, терцина, октава, децима* тощо); автор. підкреслення, *передмова, післямова, коментарі, епіграф, репліки, ремарки, монтаж, колаж, афішки*.

Літ.: Лотман Ю. М. Структура художественного текста. Москва, 1970; Волков А. Архітектоніка // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці, 2001; Качуровський І. Генерика і архітектоніка : в 2 т. Київ, 2005–2008; Бердник О. С. Літературознавча інтерпретація понять «композиція» і «архітектоніка» // Вісник Донец. нац. ун-ту. Сер. Б. Гуманіт. науки. 2009. Вип. 1; Колеснікова А. Ю. Архітектонічні особливості циклу «Кримські акварелі» Олеся Лупія // Літ. в контексті культ. 2014. Вип. 24 (1); Грищенко Я. С. Діалектична єдність композиції та архітектоніки при макрофразуванні версифікаційного тексту // Міжнар. наук. журн. «Інтернаука». 2018. № 6 (1).

Ю. І. Ковалів

3) У широкому розумінні — спосіб взаємозв'язку частин у ціле, базові принципи формотворення і співмірності, найзагальніші властивості її закономірності внутр. будови системи. Термін широко вживається в різних наук. дисциплінах, медицині, пром. дизайні тощо (напр., «А. науки», «А. культури», «А. ідентичності», «А. промислових форм», «А. носової порожнини», «А. костюму» та ін.).

Архітектоніка видання — 1) Осн. принцип побудови видання, що забезпечує співмірність його окр. частин, їхню взаємозумовленість і співвідпорядкованість у заг. конструкції. 2) Система знань про побудову видання як єдиного цілого, наука про інтегральний взаємозв'язок осн. його елементів. Термін «*архітектоніка*» постав насамперед в *архітектурі*, де позначив засадничий конструктивний принцип, буд. мист-во. Згодом був перенесений у терміносистему теорії *видавничої справи*. Залежно від позиції дослідників, термін вважається синонімічним до понять «*композиція*», «структура», «тектоніка видання», або всі вони вважаються нетотож. й різнорівневими. Архітектоніка функціонує як принципова конструктивна основа видання — на рівні осн. його складників, що відрізняє її від композиції як побудови окр. частин, образів, деталей. А. в. виявляється в гармонійному поєднанні осн. та дод. матеріалу в цілісний контент, що відображається в *макеті* видання. Синтезує змістовий, структур. і зображальний аспекти видання через систему *рубрикації*, змістові та конструктивні зв'язки, взаємовідносини тексту й зображень. У книжк. виданні А. в. функціонує як концепт. узгодженість титул. аркуша, змісту, вступ. слова, розділів, додатків тощо. Архітектоніка залежить від виду самого видання за різн. критеріями. Зазвичай складною є архітектоніка *газети, журналу, наук. книги, довідника, простішою* — літ.-худ. або громад.-політ. видання. Архітектоніка також різниться у виданнях, що мають різну знакову природу *інформації* або матер. конструкції. Продумана А. в. є запорукою системності, конструктивності, лог. побудови видання загалом. Завдяки їй видання сприймається як цілісний ансамбль, підпорядкований гол. меті — розкриттю теми.

Літ.: Шевченко В. Е. Композиція та архітектоніка друкованого видання // Вісник Київ. нац. ун-ту. Сер.: Журналістика. 2000. Вип. 8; Шевченко В. Е. Оформлення су-

часного газетного видання. Київ, 2003; Блинова Н. М. Архітектонічні особливості офіційних інтернет-видань // Держава та регіони. Сер. гуманіт. науки. 2014. Вип. 3.

В. Е. Шевченко

Архітектура (лат. architectura, від грец. ἀρχι-τέκτων — будівничий, керівник) — наука і мистецтво побудови споруд, їхніх комплексів, які формують просторове середовище для життя й діяльності людей. Належить до найважл. атрибутів цивілізації. Для кожного народу А. засвідчує вік, походження, ступінь цивілізованості, взаємозв'язки з ін. культурами. А. — точне відображення філософії, релігії та ідеології певних сусп-в. Будь-який архіт. об'єкт є носієм і наслідком певного світогляду. Кожна з вел. релігій світу (християнство, буддизм, індуїзм, іслам, юдаїзм) має власну філософію А. Як мист-во орг-ції життєвого середовища людини А. оперує з простором і масою: для створення першого використовують матеріальні елементи, що вичислюють і організовують архіт. простір, який виникає та існує лише у взаємодії з масою цих елементів. А. — специф. сусп. явище, пов'язане з мист-вом, наукою, технікою, вир-вом, але не тож саме ним. Відмінність А. від будівництва — у присутності в А. мистецького складника. Худ. зміст А. полягає в перетворенні утилітар. (корисної) буд. конструкції на худ. композицію. Гол. засобами створення худ. образу в А. є орг-ція простору, масштаб і масштабність, симетрія і асиметрія, контраст і нюанс, пропорції, ритм, закономірності, тектоніка, а також пластика, фактура, колір поверхонь як зовні, так і в інтер'єрах будівель. Твори А. існують у системі — в ансамблі, що зумовлює організуючу функцію А. щодо ін. мист-в: А. створює середовище, де наявні твори ін. мист-в, уможлиблює синтез мистецтв. Створення естет. цінності є метою творчості в мист-ві, і вона стає естет. діяльністю. Мета творчості в А. — створення матер. архіт. форми, естет. цінності якої — лише одна зі сторін її заг. цінності. А. є водночас частиною засобів вир-ва (пром. А.) і матер. засобів існування людини (цив. А.). Відповідно до функц. призначення будівель і споруд розрізняють А. вироб. (пром.), житл., громад., сакрал. (культову), військ. (оборонну), транспортну тощо. Проектування і створення нас. пунктів та їх систем у 19 ст. виділилися в окр. частину А. — містобудування (урбаністику). Теорія та історія А. (архітектурознавство) виникли в 19 ст. як відгалуження теорії та історії мист-в. Поділ історії А. на періоди базується на загальній періодизації історії. Виділяються такі епохи: доісторична, антична, середньовічна А., А. Нового часу, новітня А. Історія А. є історією розвитку та зміни вел. архітектурних стилів. Формування А. як мист-ва відбулося в мегалітичній архітектурі доби міді (енеоліту) та бронзи (5–2 тис. до н. е.). Мегаліт. споруди найкраще збереглися у 3х. Європі (на тер. сучас. Великої Британії, Франції, о. Мальта). Їхнє функц. призначення, на думку дослідників, було сакральним (реліг. культ, похов. обряди, первісна астрономія тощо). Прадавня монумент. А. бл. Сходу представлена зиккуратами, спорудами й фортифікаційними спорудами в Месопотамії (4–1 тис. до н. е.), пірамідами і храмами Єгипту (3–1 тис. до н. е.); кри-то-мікенська цивілізація (3–2 тис. до н. е.) — палацами, фортифікаційними спорудами, гробни-

цями. В Азії наймасштабнішими спорудами були Велика китайська стіна (4–3 ст. до н. е.), печер. храми та ступи в Індії (3–1 ст. до н. е.); в Америці — храми й палаци майя, інків, астекев. А. Стародавньої Греції та Стародавнього Риму вплинула на формування світ. А. Стали канонічними грец. ордери архітектурні (доричний ордер, іонічний ордер, коринфський ордер) типи храмів (периптер, простиль, амфіпростиль, то-лос). У Стародав. Римі з'явилися нові буд. матеріали, склепінчасті перекриття (Колізей, 1 ст.; Пантеон у Римі, 2 ст.). Серед досягнень антич. А. — ансамбль Афінського Акрополя 5 ст. до н. е. (Парфенон, храм Нікі Аптерос, Пропілеї Акрополя в Афінах, Ерехтейон); Форуми в Римі, храми, театри й амфітеатри, базиліки, мости, акведуки, тріумфальні арки тощо. Візантійська А. 5–15 ст. була продовженням римської: Софійський собор у Константинополі (6 ст.), винайдення типу хрестовокупольного храму, візант. мозаїки — усе вплинуло на формування монумент. А. Давньої Русі та А. іслам. світу (купольні мечеті). Романська А. 3х. Європи 9–11 ст. була частковим відродженням римської під впливом Візантії. Здійснювалося буд-во вел. церков і соборів у Франції, Англії, Іспанії, Італії, Німеччині. Зі спорудженням 1137 церкви абатства Сен-Дені під м. Парижем (Франція) виник

Архітектура. Ансамбль Афінського Акрополя, реконструкція Лео фон Кленце, 1846

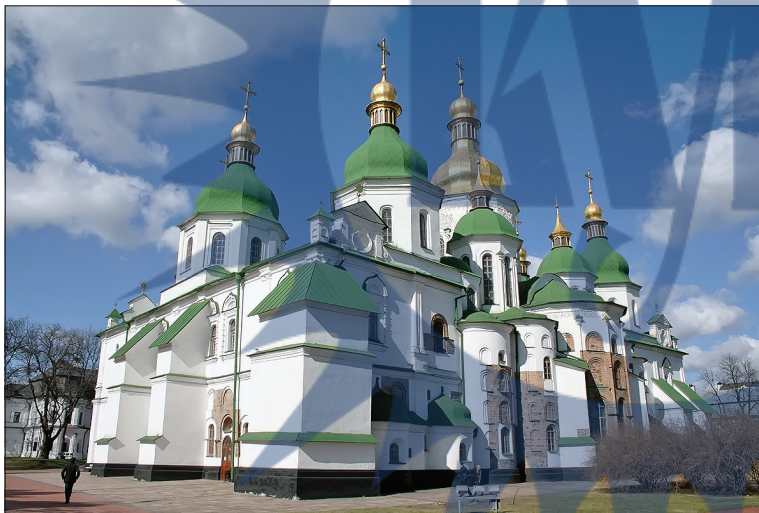
новий світ. стиль — готика, каркас. система замінила моноліт. романську. Основою споруди стали пілони, стрілочасті арки, нервюрні склепін-

Архітектура. Міланський собор, 14–20 ст.

ня, контрфорси й аркбутани, які уможливили створення вел. вікон із вітражами (собори в містах Шартрі, Парижі, Реймсі, Руані, абатство Мон-Сен-Мішель у регіоні Нормандія; усі — Франція). З Франції готика поширилася у Велику Британію, Іспанію, Німеччину, Чехію, Польщу, де утворилися місц. школи готич. А. *Ренесанс* (15–16 ст.) став переворотом А. з поверненням до першоджерел — антич. архітектурної спадщини на основі поєднання гуманізму з натуралізмом. Центр Ренесансу в Італії — м. Флоренція, потім — м. Рим. Замість цех. майстрів-будівельників з'явилися спеціалісти — архітектори, які мали вел. вагу у громад. житті; вони фахово вивчали антич. пам'ятки. Першим представником раннього Ренесансу вважають Ф. Брунеллескі. Він спорудив купол церкви Санта-Марія-дель-Фіоре та ін. будівлі у м. Флоренції. Л.-Б. Альберті опублікував перші архіт. трактати, створив типи ренесанс. палацу й церкви. Завдяки Д. Браманте центр розвитку А. перемістився до м. Рима: він почав будувати собор Святого Петра в Римі, який завершив Мікеланджело Буонарроті. Дж. да Вінчіола — останній архітектор Ренесансу й перший — нового стилю

революції, а також ампір як стиль імперії Наполеона I Бонапарта). У 19 ст. його змінили історизм і еклектика. Стали популярними неоготика та ін. «неостилі»: у Франції стиль «Гранд Опера» (арх. Ж. Л. Ш. Гарньє), у Центр. і Сх. Європі віден. стиль Рінгштрассе. Стиль модерн кін. 19 — поч. 20 ст. (або *сецесія*, *югендстиль*, *Арнуво*) — заперечення історизму, пошук принципово нових архіт. і мист. форм на основі вивчення природи й застосування нових матеріалів і технологій. Новаторство як осн. принцип яскраво виявилось у творчості А. Гауді, О. К. Вагнера, Й. М. Ольбриха, А. К. Ван де Вельде та ін. (Саграда Фамілія в м. Барселоні, Іспанія; будівля Сецесіону в м. Відні, Австрія). Модерн виник як міжнар. рух, що спершу заперечував усе нац. На поч. 20 ст. усвідомлення архітекторами пласт. можливостей залізобетону зумовило пошуки нової пластики й образності в А. Наслідком став експресіонізм в А. Німеччини (Башта Айніштайна у Потсдамі, арх. Е. Мендельсон; Зал Століття, тепер м. Вроцлав, Польща, арх. М. Берг), який наприкін. 1920-х був придушений функціоналізмом, з 1930-х — нацист. А., проте відродився в 1960-х у творчості Г. Шаруна (Будівля Берлінської філармонії, Німеччина) та Й. Утзона (Будівля Сіднейської опери, Австралія). Функціоналізм — напрям, який вважався новаторським, прогресивним і провідним у зх. (європ., згодом амер.) А. у 1920–1960-ті. Гол. була ідея простору як незалеж. субстанції, яка визначає буття А. Це зумовило «дематеріалізацію» А., поширення моди на скляні стіни. У становленні А. функціоналізму провідну роль відіграли чиказ. школа (США) й архітектори Л. Г. Саллівен та Ф. Л. Райт (засн. напряму *органічної архітектури*). Лідерами функціоналізму були В. А. Г. Гропіус, Л. Міс ван дер Роє, Ле Корбюзьє, пізніше А. Г. Г. Аалто, О. Нимейєр, К. Танге. У 1960-х після занепаду модернізму А. більше не вважалася інструментом перетворення сусп.-ва. Замість космополітизації архіт. образу архітектори акцентували на специфічності, а функція вже не визначала архіт. образ. Домінували плюралізм і діалог зі споживачем А. Розвинулися бруталізм [Л. Кан (1901–1974; США)], неопластицизм (П. Рудолф; 1918–1997; США), деконструкціонізм («Будинок, що танцює», м. Прага; арх. Ф. Гері), хай-тек (Р. Піано, Р. Роджерс, Н. Фостер). З 1977 провідним архіт. напрямом став *постмодернізм*, що спирався на історизм і відродив радикал. еклектику [Ч. Дженкс (1939–2019); США, Р. Вентурі, Ч. Мур, Дж. Стерлінг], втрачений зв'язок А. з культурою й традицією. У 21 ст. у сучас. А. жоден стиль не домінує. Архітектори працюють у різних стилях — від постмодернізму (казино в м. Кампоне д'Італія, Італія; 2007; арх. М. Ботта), хай-теку (Вежа свободи в м. Нью-Йорку, США; 2014; арх. Д. Чайлдс) і деконструкціонізму (Нац. музей мист-в 21 ст. у м. Римі, Італія; 2010; арх. З. М. Хадід) до концепт. і експресивних стилів, у яких споруди виглядають як гігант. скульптури, деякі з них — динамічні (Худ. музей у м. Мілуокі, США; 2001; арх. С. Калатрава). Широко застосовуються методи комп'ютерного проектування, що надало нові можливості щодо формотворчості (концерт. зал імені В. Діснея в м. Лос-Анджелесі, США, 2003, арх. Ф. Гері; стадіон у м. Пекіні, Китай, 2008, арх. Ж. Герцог та ін.). У стилістиці біо-тек працює С. Калатрава, серед робіт якого «Кручений» хмарочос у м. Мальме

Архітектура. Софійський собор у м. Києві, 11–17 ст.

бароко (вілла Джулія в Римі, церква Іль Джезу в Римі); його трактат «Правило п'яти ордерів архітектури» (1562) був популярним серед архітекторів до 19 ст. Наприкін. 16 ст. виник стиль бароко, якому властиві складні плани, контрасти об'ємів, пишне пласт. і декор. оздоблення; був поширений в Італії, Німеччині, Австрії, Іспанії, Португалії, країнах Лат. Америки. Осн. напрями: динамічний (ансамблі площі перед собором Св. Петра, церква Сан-Карло — усі в м. Римі; арх. Дж. Берніні та Ф. Борроміні відповідно) та класичний (Версальський палацово-парковий ансамбль, Франція; собор святого Павла в Лондоні, Велика Британія). З 2-ї пол. 18 ст. (після короткочас. поширення стилю рококо) панівним у всіх європ. країнах, в Америці й Австралії став *класицизм*. Він означав відмову від свободи й театральності бароко, строгу канонічність архіт. форм, повернення спершу до римської, а далі — до грец. ордерної А. Основоположник класицизму — А. Палладіо. Джерело архіт. форм — в Італії, центри розвитку — в Англії та Франції (англ. палладіанство, класицизм *Великої французької*

Онлайн-журнал
Архітектура

(Швеція; 2005); вокзал у м. Льєжі (Бельгія; 2009); мости в містах Венеції та Єрусалимі (Італія, Ізраїль відповідно; обидва — 2008), Дубліні (Ірландія; 2009), Калгарі (Канада; 2012). Центри розвитку А. перемістилися на Бл. Схід, до Китаю та ін. країн Азії, для яких характерне буд-во надвисоких хмарочосів у стилістиці неofутуризму: вежа «Бурдж-Халіфа» в м. Дубаї (ОАЕ; 2010; арх. Е. Сміт та фірма «СОМ»; вис. 828 м), Шанхайська вежа (Китай; 2015; арх. А. Генслер та ін.; вис. 632 м). А. України має виразні нац. особливості, зумовлені специфікою довкілля, етносу та історії. З доби енеоліту відомі вел. поселення трипільської культури, деякі з них укріплені, з 7 ст. до н. е. — скіф. городища. У 6–5 ст. до н. е. на Пд. виникли антич. грец. поліси Херсонес, Ольвія, Пантікапей та ін. з регуляр. розплануванням, розвиненою ордерною А. та вираз. регіон. відмінностями. А. Давньої Русі представлена храмами міст Києва [Софійський собор у Києві, Михайлівський Золотоверхий собор (див. Михайлівський Золотоверхий монастир), Успенський собор Києво-Печерської лаври, Десятинна церква в Києві, церква Спаса на Берестові в Києві, Кирилівська церква у Києві, Василівська церква], Переяслава (Михайлівська церква та дзвіниця у Переяславі), Чернігова (Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Борисоглібський собор у Чернігові, Іллінська церква в Чернігові, П'ятницька церква в Чернігові), Володимира-Волинського (Мстиславів храм і Василівська ротонда), Галича (Успенський собор і церква Св. Пантелеймона), князів. палацами, укріпленнями, зокрема мурованими (Золоті Ворота у м. Києві). Тоді утворилися регіон. архіт. школи — Київська, Чернігівська, Переяславська, Волинська, Галицька. На цій основі у 14–15 ст. сформувалася пізньосередньовічна укр. А. (замки в містах Хотині, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Олеську, Мукачеві; Святогірський Успенський монастир у Зимному Волин. обл.; церкви Троїцька в с. Межирічі Рівнен. обл., Святодухів. дерев'яні в м. Рогатині Івано-Франків. обл., у с. Потеличі Львів. обл., вірменська в м. Львові, Покровська в с. Сутківцях Хмельницькій обл.; готичні костели в містах Львові, Дрогобичі, Берегові, Виноградіві, Хусті). Занесена з Італії через Угорщину в 16 ст. ренесанс. стилістика представлена в ансамблі споруд Успен. церкви в м. Львові, костелі святого Лаврентія у Жовкві та Троїцькому костелі в м. Підгайцях, каплицях Кампанів і Боїмів у м. Львові, замках у містах Збараж, Золочеві, с. Підгірцях Львів. обл., житл. будинках на пл. Ринок у м. Львові (кам'яниці Чорна, Бандінеллі, Королівська, або палац Корнякта). Маньєризм поч. 17 ст. як перехід. етап від Ренесансу до бароко репрезентують ансамблі Бернардинського монастиря у Львові та костелу єзуїтів у Львові, колегіуму єзуїтів в Острозі, колегіуму та костелу єзуїтів у Луцьку. До загальноєвроп. стилістики бароко 18 ст. належать ансамблі собору Святого Юра у Львові і Домініканського монастиря у Львові, Почаївської Свято-Успенської лаври, Кременецького колегіуму ансамбль, Андріївська церква в м. Києві. До тієї ж стилістики 17–18 ст., але з виразними нац. рисами — ансамблі Видубицького Михайлівського монастиря, Печер., Софійського, Михайлів. Золотоверхого монастирів у м. Києві, Єлецького Успенського монастиря і Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові, Вознесенського монастиря в Переяславі, Кру-

ницько-Батуринського Миколаївського монастиря в с. Осічі Чернігів. обл., Гамаліївського монастиря в с. Гамаліївці Сумської обл., собори в містах Козельці й Василькові, Харкові й Ізюмі, старий корпус Києво-Могилян. колегії, муровані церкви і дзвіниці (Вел. лаврська дзвіниця в м. Києві) та громад. будівлі (митрополичі палати в Софійському й Печер. монастирях у м. Києві)

Архітектура. Церква Святого Юра в м. Дрогобичі, 17 ст.

тощо. У дерев'яній сакрал. А. 17–18 ст. переважали зрубна конструкція, розпланувально-просторові типи тридільні одно- і триверхові (церква Святого Юра у Дрогобичі) та хрещаті з різною кількістю верхів (зазвичай непарною, від одного до дев'яти; Троїцький собор у Новомосковську). Найхарактерніша особливість, що вирізняє укр. дерев'яні храми серед А. ін. народів, — перекриття гол. церк. приміщення не пласкою стелею, а верхом — баштоподібним зрубом вел. висоти. У ньому чергувалися за висотою 4-, 6- чи 8-гранні призми зі зрізаними пірамідами, кожна з яких завершувалася нижню та була основою для горішньої, значно меншої. Така конструкція дістала назву «залом»; давала змогу споруджувати багатоярус. верхи значної висоти — до 37 м. Поява наприкін. 18 — у 1-й третині 19 ст. стилістики класицизму ознаменувалася переплануванням міст на засадах регулярності, буд-вом нових адм. центрів (Кругла площа у Полтаві), закл.

Архітектура. Будівля Галицького сейму в м. Львові, тепер головний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка, 19 ст.

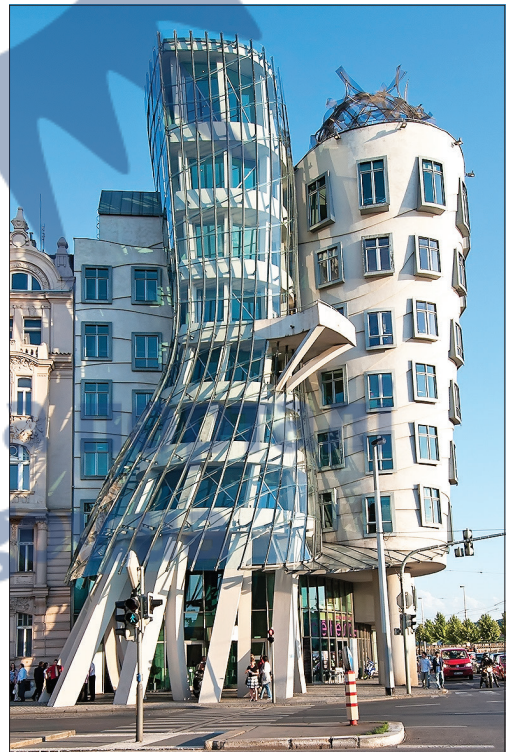

освіти (Київ. ун-т Св. Володимира, тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), палацово-паркових ансамблів [Сокиринці, Качанівка, «Олександрія» (дендропарк) в м. Білій Церкві]. Історизм та еkleктика представлени спорудами Галиц. сейму й Політех. ін-ту в м. Львові, опер. театрів у містах Львові, Києві й Одесі, Митрополичої резиденції в м. Чернівцях, забудовою Примор. бульвару в м. Одесі. На поч. 20 ст. з'явився укр. модерн як відродження форм укр. нар. мист-ва [будинки губернського земства у Полтаві (арх. В. Кричевський); водолікарня в м. Миргороді, 1914–1917, школи Лохвиц. повіту, 1912 (обидві споруди — арх. О. Сластін)].

А. рад. доби має два етапи — міжвоєн. і повоєнний, розділені Другою світовою війною. Поч. першого з них характеризується домінуванням стилістики, яка в СРСР називалася *конструктивізмом* і частково відповідала тогочас. європ. функціоналізму та світовому Ар-деко. Серед зразків — *Дніпрогес* у м. Запоріжжі (1927–1932), пл. Держинського (тепер майдан Свободи) і Держпром у м. Харкові (1926–1928; арх. С. Серафимов, С. Кравець, М. Фельгер). Водночас тривали пошуки укр. нац. стилю: селекц. станція у м. Миронівці Київ. обл. (1923; арх. П. Альошин), комплекс Укр. с.-г. академії в м. Києві (тепер *Національний університет біоресурсів і природокористування України*; 1925–1930; арх. Д. Дяченко). До цієї ж стилістики належить мемор. музей у Шевченківському національному заповіднику в м. Каневі (арх. В. Кричевський, П. Костирко, 1934–1937, 1939). Втілення рад. ідеологем в А. стало незворотним із сер. 1930-х, із запровадженням методу *соцреалізму*, що втілювався в київ. уряд. будівлях, зокрема в будинку ЦК КП(б)У (тепер приміщення Мін-ва закорд. справ України; 1938–1939; арх. Й. Лангбард), а також будинку Верховної Ради УРСР (1936–1939; арх. В. Заболотний). І. Фомін та П. Абросимов є авторами будинку НКВС у м. Києві (тепер Уряду України). Аналогічна стилістика, близька до європ. Ар-деко, панувала на західноукр. землях: корпус Чернівець. ун-ту (1928–1935), будинок Земського уряду (1932–1936; арх. Ф. Крупка) і банк в ансамблі нового адм. центру міста в м. Ужгороді (1935–1939). Руїнації архіт. спадщини міжвоєн. та воєн. доби зумовили на повоєнному етапі (1944–1955) реакцію архіт. співтовариства, що виявилася у відбудові міст Києва, Чернігова та ін. із застосуванням архіт. стилістики укр. неobarоко (збудова вул. Хрещатик у м. Києві). У цьому напрямі, зокрема, працював арх. А. Добровольський. Рад. неокласицизм представлений будівлями театрів у містах Чернігові, Полтаві, Тернополі сер. 1950-х, будівлею Обкому КПРС у м. Харкові (1954; тепер будівля Харк. обл. держ. адміністрації). Характерним було широке застосування ансамблевої забудови міст, йдеться, зокрема, про архіт. ансамблі проспектів Леніна (тепер Соборний проспект) у м. Запоріжжі (1949–1956; арх. Г. Вегман і А. Моторін) і Маркса (тепер проспект Яворницького) у м. Дніпропетровську (1947–1957; арх. Д. Жигачов та ін.; тепер м. Дніпро); центр. площі міст Херсона (1950–1956; арх. Г. Трудлер) і Луцька (1951–1958; арх. Г. Бородин, Р. Метельницький). Фінальним акордом рад. ретроспективізму став ансамбль Виставки досягнень нар. госп-ва в м. Києві (1953–1957), після чого, згідно з постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 04.11.1955 «Про усунення

надмірностей у проектуванні та будівництві», цю стилістику заборонили. А. 2-ї пол. 20 ст. продовжувала осн. ідеол. тенденції рад. доби: містобудівний підхід із приматом урбаністики (вирішення проблем тер. планування і розвитку) над розв'язанням сучас. завдань, унаслідок чого постала єдина для СРСР норматив. А. У 1960–1970-х були перші прояви образності А., орієнтованої на функціоналізм, із використанням індустр. конструкцій і методів буд-ва — Палац спорту в м. Києві (1960; арх. М. Гречина й О. Заваров); вестибюлі Київ. метрополітену «Хрещатик» (арх. А. Добровольський, В. Єлізаров та ін.), «Університет» [арх. Г. Головкин, М. Сиркін (1922–2016) та ін.]; Палац дітей та юнацтва в м. Києві (1965; арх. А. Мілецький і Е. Більський); палац «Україна» (1970; арх. Є. Маринченко та ін.). З'явилися споруди, А. яких визначала певна конструкт. система: кіноконцерт. зал «Україна» в м. Харкові з вантовим покриттям (1963; арх. В. Васильєв та ін.); готель «Тарасова гора» в м. Каневі на основі збір. конструкцій (1961; арх. Н. Чмутіна та ін.). Інтенсифікація транспорт. перевезень сприяла буд-ву транспорт. споруд, серед яких — Міжнар. аеропорт у м. Борисполі (1965; арх. А. Добровольський та ін.). Наприкін. 1970-х ускладнилася просторова композиція житл. районів з урахуванням особливостей рельєфу та містобудів. традицій: житл. райони Сріблястий у м. Львові (1975–1978; арх. З. Підлісний та ін.), Перемога в м. Дніпропетровську (1968–1985; арх. П. Нірінберг та ін.). Разом із зодчими над створенням архіт. середовища нових житл. районів працювали художники-монументалісти (житл. район Виноградар у м. Києві; 1974–1984; арх. Е. Більський, худ. О. Миловзоров та ін.). Водночас індустріалізація буд-ва вичерпала свої можливості, спричинивши безли-

Архітектура. «Будинок, що танцює», м. Прага, 20 ст.

кість і низьку якість більшості нових житл. районів і громад. споруд. Утім, окр. готелі, що в центрах міст, відіграли значну роль у формуванні архіт. середовища: «Київ» у м. Києві (1968–1973; арх. І. Іванов та ін.), «Градецький» у м. Чернігові (1983; арх. В. Штолько та ін.). Шатрове покриття з моноліт. залізобетону, що нагадує обриси традиц. *шапіто*, надало оригінального вигляду циркові в м. Дніпропетровську (1982; арх. П. Нірінберг, С. Зубарев). Оригінальністю позначена А. нового комплексу Київ. ун-ту імені Т. Шевченка (арх. В. Ладний та ін.), будівлі архіт. ф-ту Київ. інженерно-будів. ін-ту (1983; арх. Л. Філенко та ін.; тепер *Київський національний університет будівництва і архітектури*). Індивідуалізовані образи мають кілька музеїв у м. Києві, збудованих на межі 1970–1980-х: музей В. Леніна (1982; арх. В. Гонкало та ін.; тепер «Український дім»), Музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 (1977–1981; арх. В. Єлізаров, скульптори В. Бородай, Ф. Сокоян та ін.; тепер *Національний музей історії України у Другій світовій війні*). За доби незалежності архіт. форми і стилістика стали різноманітнішими, еклектичними й глобалізованими; зі знач. запізненням в Україні з'явилися постмодернізм і хай-тек. Поширилося використання апробованих у світі нових проект. практик, конструкцій, матеріалів і технологій. Найзначнішою містобудів. роботою початк. періоду стало проектування й буд-во м. Славутича (1987–1997; арх. Ф. Боровик та ін.). Характерними для архіт. тенденцій на зламі тисячоліть є київ. громад. будівлі: готель «Хрещатик» (арх. Л. Філенко, діл. комплекс «Зовнішкесервіс» (арх. О. Донець та ін.), офіс. центр «Київ—Донбас» (арх. В. Жежерін та ін.), комплекс «Ексімбанк» (арх. І. Шпара та ін.) тощо. Найпошир. типом громад. споруд стали банки та діл. центри: «Брокбізнесбанк» [1998; арх. Г. Хорхот (1939–2014) та ін.], Торгово-пром. палата (1999; арх. А. Донець та ін.) у м. Києві; будинки «Укрсоцбанк» у м. Хмельницькому (1995–1998; арх. В. Суслов та ін.), банку «Україна» у м. Вінниці (1999; арх. Ю. Плясовиця та ін.). 2001 завершено масштабну реконструкцію Центр. залізнич. вокзалу в м. Києві з буд-вом Пд. терміналу у формах хай-теку (арх. С. Юнаков тощо). Реконструкція майдану Незалежності в м. Києві 2000–2001 стала прикладом комерціалізації громад. простору й радикал. еклектики. З кін. 1980-х відновилося буд-во сакрал. споруд. Нові православ. церкви будують здебільшого у візант. та псевдорос., рідше — у неокласицист. чи укр. стилях. Традиціоналізм представлений у широкому діапазоні: від букв. повторів відомих зразків — церква Св. Бориса і Гліба в м. Борисполі (арх. Л. Скорик), собор у м. Макіївці (арх. Д. Яблонський) до застосування відвертих форм-цитат (каплиця Покрови в м. Чигирині; 1995; арх. С. Кілессо) та контамінації різних стил. форм (церкви, збудовані у 2000-х на тер. Сумської обл. за проектами арх. В. Бикова). У сучас. формах витримані церкви, запроєктовані арх. Р. Жуком (церква Різдва Пресвятої Богородиці в м. Львові; 1995–2000). Церкви, збудовані за проектами арх. Ю. Лосицького, є прикладом творення сучас. сакральної А. на основі розвитку укр. традицій: Андріїв. церква в м. Вишгороді (1994), церква Св. Миколая на воді в м. Києві (2003–2004), каплиця на честь ікони Божої матері «Знамення» у м. Києві (2000–2002).

У 2009 у м. Донецьку збудовано стадіон «Донбас Арена» (арх. Дж. Парріш). Для проведення *Чемпіонату Європи з футболу 2012* у м. Києві реконструйовано стадіон *Національного спортивного комплексу «Олімпійський»* (арх. Ю. Серьогін), у м. Львові збудовано стадіон «Арена Львів» (арх. А. Віммер). Унаслідок *декомунізації* на фасадах та в інтер'єрах усіх будівель вилучається символіка комуніст. режиму (за винятком будівель, визнаних творами мист-ва). Загалом за доби незалежності позитив. явищем є звільнення А. від обов'язкових тип. стандартів, повернення до пошуків худ. образу, поява оригін. стильових рішень, відродження уваги до нац. спадщини.

Лит.: Fletcher B. A History of Architecture on the Comparative Method. London, 1950; Norwich J. J. Great Architecture of the World. New York, 1975; Асеев Ю. С. Стили в архитектуре Украины. Київ, 1989; Мардер А. П., Єврейнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архитектура: короткий словниковий довідник. Київ, 1995; Асеев Ю. С., Вечерський В. В., Годованюк О. М. та ін. Історія української архітектури. Київ, 2003; Вечерський В. В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Вечерський В. В. Курс історії архітектури країн Східної Європи. Київ, 2007; Казаков Г. В. Сучасна світова архітектура. Львів, 2010; Choisy A. Histoire de l'Architecture: en 2 t. Paris, 2016.

В. В. Вечерський

Архітектура комп'ютера — сукупність заг. принципів організації апаратно-програм. компонентів та їхні характеристики, що визначають логічну структуру та функціон. можливості *комп'ютера* в процесі розв'язування завдань відповідних класів. До А. к. належать також структурна схема комп'ютера (відображає склад компонентів комп'ютера та зв'язки між ними); засоби й способи доступу до елементів структур. схеми; організація та розрядність *інтерфейсів* комп'ю-

Обчислювальні та логічні можливості	Апаратні засоби	Програмне забезпечення
Система команд Формати даних Основа числення Швидкодія	Структура комп'ютера Організація пам'яті Організація введення/виведення даних Принципи керування	Операційна система Мови програмування Прикладне програмне забезпечення

Архітектура комп'ютера.
Компоненти

тера; набір і доступність *регістрів*; організація пам'яті й способи її адресації; набір і формат машин. команд *процесора*; способи подання й формати даних, правила обробки *переривань* тощо. Поняття «А. к.» вперше введено на поч. 1960-х під час проектування серії *електронно-обчислювальних машин* (ЕОМ) «Ай-Бі-Ем Систем/360» (IBM System/360 або S/360), серії універс. ЕОМ заг. призначення з різн. швидкодією та конструктив. особливостями. Усі вони були програмно сумісними, що уможливило виконання програми без дод. адаптування до різн. моделей серії. Спеціалісти фірми Ай-Бі-Ем (англ. IBM, аббревіатура від International Business Machines — виробник комп'ютерів і програм. забезпечення) у процесі створення S/360 створили єдину архітектуру для всіх машин серії, але реалізували її всюди по-різному. Для уніфікації і спрощення завдань керування й обслуговування комп'ютера його апарат. та програм. засоби компонують у вигляді *модулів*. А. к. впливає на його обчислюв. й лог. можливості, продуктивність обчислень, застосування програм. забезпечення та операц. систем, принципи керування, режими роботи, особливості структури

(одно-, багатопроцесор.), сферу його застосування тощо. На відміну від А. к., структура комп'ютера є сукупністю його функціон. елементів і зв'язків між ними. Елементами комп'ютера можуть бути його складники — від осн. лог. вузлів (центр. мікропроцесор, оператив. пам'ять, контролери перифер. пристроїв, відеокарта, аудіокарта тощо) до найпростіших схем. Узагальн. структуру комп'ютера можна зобразити у вигляді структур. схем його функціон. елементів із будь-яким рівнем деталізації. В основу архітектури персонального комп'ютера (ПК) покладено класич. однопроцесор. архітектуру фон Нейманна, у якій програми й дані зберігають спільно в пам'яті комп'ютера. Усі функціон. блоки тут зв'язані між собою заг. шиною (систем. магистраллю). На противагу архітектурі фон Нейманна, т. з. гарвард. архітектура допускає розд. зберігання в пам'яті програм і даних. Для створення спеціаліз. високопродуктив. комп'ютерів використовують багатопроцесор. архітектури з паралельною обробкою потоків даних і команд. Згідно з найвідом. класифікацією М. Флінна (нар. 1934; США) багатопроцесор. А. к. поділяють на 4 класи: SISD (англ. Single Instruction Stream / Single Data Stream), SIMD (англ. Single Instruction Stream / Multiple Data Stream), MISD (англ. Multiple Instruction Stream / Single Data Stream), MIMD (англ. Multiple Instruction Stream / Multiple Data Stream). Класифікація базується на понятті потоку, під яким розуміють послідовність елементів, команд або даних, оброблюваних процесором. SISD — одиноч. потік команд і одиноч. потік даних; до цього класу відносять, насамперед, клас. послідов. машини або, інакше, машини фон-нейманівського типу. SIMD — одиноч. потік команд і множин. потік даних; зберігається один потік команд, що включає, на відміну від поперед. класу, вектор. команди. Це дає змогу виконувати одну арифмет. операцію відразу над багатьма даними — елементами вектора. MISD — множин. потік команд і одиноч. потік даних; передбачає наявність багатьох процесорів. MIMD — множин. потік команд і множин. потік даних; цей клас допускає, що в обчислюв. системі є декілька об'єдн. у комплекс пристроїв обробки команд, кожен із яких працює зі своїм потоком команд і даних. А. к. охоплює широке коло проблем, пов'яз. з побудовою комплексу апарат. і програм. засобів, з урахуванням різних чинників (вартість, сфера застосування, функціон. можливості, зручність експлуатування, продуктивність). Тип комп'ютера залежить від обмежень та цілей. А. к. оцінюють за такими критеріями: потужність; продуктивність; вартість; об'єм пам'яті; затримка (інтервал часу від моменту запиту даних до отримання перших бітів). Інколи враховують розмір, масу, надійність, можливість розширення. Інтероперабельність архітектури різн. комп'ютерів забезпечує їхню сумісність із погляду користувача. Продуктивність залежить від багатьох рішень — напр., конвеєр. процесор і такт. частота зменшують затримку, застосування кеш-пам'яті (див. *Кеш*) і використання технології передбачення розгалужень в алгоритмах також пришвидшує оброблення даних.

Дж.: ДСТУ ISO/IEC 2382:2018 Інформаційні технології. Словник. Київ, 2018.

Лит.: Мельник А. О. Архітектура комп'ютера. Луцьк, 2008; Мюллер С. Модернізація і ремонт ПК / Пер. с англ. 21-е изд. Киев, 2013; Dumas J. II. Computer Architec-

ture: Fundamentals and Principles of Computer Design. Boca Raton, 2016; Харрис Д., Харрис С. Цифровая схемотехника и архитектура компьютера / Пер. с англ. Москва, 2017; Hennessy J. L., Patterson D. A. Computer Architecture: A Quantitative Approach. 6th ed. San Francisco, 2019.

А. Я. Гладун

Архіте́ктура ландша́фтна — мистецтво організації ландшафту відповідно до практ. потреб та естет. уявлень людини з перетворенням природ. ландшафту на упорядковане просторове середовище для життя і діяльності людей. Включає збереження й перетворення природ. ландшафтів, зокрема таких їхніх складників, як-от рельєф місцевості, акваторії, рослинний покрив; доповнення їх елементами, створеними люди-

Архітектура ландшафтна.
Центр м. Тернополя. Вид на
Тернопільський став

ною, — інж. спорудами й комунікаціями, будівлями і спорудами, їхніми комплексами, малими архітектурними формами. А. л. формує систем. озеленення нас. пунктів, рекреац. тер. та їхні складники — парки, сади, сквери, бульвари, набережні тощо. На відміну від садово-паркового мистецтва, осн. завданням якого є закладання і розбудова локальних об'єктів (парк, сквер тощо), А. л. спрямована на формування й розвиток зелених зон заг. користування в межах окремих міст (напр., м. Тернопіль), агломерацій міських (м. Київ) і цілих регіонів (Пд. берег Криму).

Лит.: Кузьмич О., Нельківський Ю. Архітектура ландшафтна // Мардер А. П., Свєрєїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Ожегов С. История ландшафтной архитектуры. Москва, 2004; Курбатов В. Я. Всеобщая история ландшафтного искусства. Сады и парки мира. Москва, 2007; Олексійченко Н. О., Гатальська Н. В., Подольхова М. О. та ін. Меморіальні парки Києва. Біла Церква, 2017; Ольховська О. В. Екологічний підхід в сучасній ландшафтній архітектурі // Сучас. пробл. архіт. та містобуд. 2018. Вип. 52.

В. В. Вечерський

Архіте́ктура наро́дна — мистецтво створення просторового середовища, у якому живе й розвивається певний етнос. Задовольняє практ. потреби етносу та втілює в матер. форми найпо-

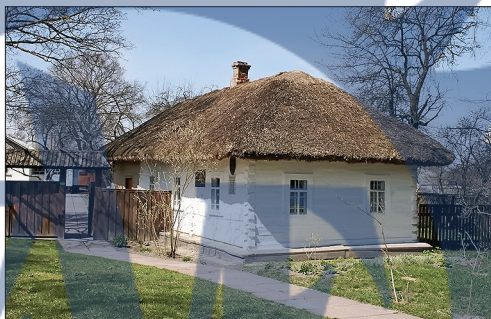

Архітектура народна.
Житлові й господарські
будівлі етно-села Кумровець
(Хорватія)

ширеніші в його середовищі естет. уявлення. В А. н. панують стійкі протягом тривалого іст. часу, етнічно зумовлені традиції організації поселень, зведення *будівель і споруд* усіх функц. типів. Тут індивід. творчість розчиняється в досвіді поколінь нар. майстрів, що виробили найдоцільніші прийоми і форми *архітектури*. В Україні А. н. оперувала не лише дерев'яними, а й кам'яними й саманними конструкціями; в А. н. працювали як самі споживачі (*аматори*), так і *артілі* майстрів вис. фах. рівня; у її розвитку спостерігаються не лише збереження тисячолітніх традицій, а й новаторство; А. н. дала твори як масові, так і визначні взірці еліт. архітектури. З огляду на це під А. н. в Україні розуміють переважно традиц. *архітектурну спадщину* укр. села. Осн. і наймасовішим витвором А. н. в Україні завжди було житло. Нар. житлове буд-во консервативне, зберігає традиції, але водночас сприйнятливий до новацій. Метод створення традиц. нар. житла відрізнявся від сучас. проектування: житл. будинки й госп. споруди будували не за проектами, а за зразками вже наявних будівель і згідно з традиціями, що властиві пев. регіону чи навіть окр. селу. В Україні житл. будинки для пост. мешкання називаються *хатами*, для сезон. — *колибами*, для тимчас. — *куреньми*. Не менш важливими, ніж хати, були госп. споруди, що утворювали комплекс селян. двору — *комора* для зберігання всього найціннішого, *погріб*, *стайня* для коней, *возівня*, де зберіг. вози і *гринджоли* (сани), *хлів* для худоби, *сайд* для свиней, *курник*, нерідко — *колодязь* із «журавлем», а також *клуна*, що ставилася окремо від двору і призначалася для зберігання необмолочен. хліба. Селян. двір поділявся на дві половини — т. з. чистий двір і господарський. Неодмін. приналежністю кож. садиби був сад із городом. Суворі іст. умови спричинили появу на *Поліссі* т. з. *окружного двору*, який у *Карпатах* називали *граждою*. У ньому всі будівлі й споруди згруповані довкола внутр. двору, утворюючи невел. *фортецю* з глухими зовн. стінами й однією *брамою*. Традиц. укр. хата поєднує раціональність задуму з вис. мистецьким рівнем виконання. Найчастіше її робили з одним житл. приміщенням, до якого прилягали допоміжні — *сени*, *комора*; нерідко з двома житл. приміщеннями, з якими поєднувалися в різн. комбінаціях допоміжні й навіть вироб. приміщення. удівля — простий чотирикутник у плані, з чотирихилим *дахом*: такий будинок легше збудувати, ремонтувати й обігрівати. Матеріалом для стін було дерево в різн. варіантах: *зруб* із колод, *брусів* чи *плах* (відрізків дерева, розколотого напіл), *каркас* із комбінов. заповненням (дрібне дерево, *хмиз*, *глина* із солом'яною). Дахи вкривали солом'яною, *очеретом*, *гонтом* чи *бранкою*. Центром кож. житл. приміщення була вел. *вариста піч*. Біля неї був *піл* — дерев'яний настил, на якому спала родина. Уздовж стін стояли *лави*, на покуті під *іконами* — *стіл*, поряд — *розмальована* або *різьблена скриня*. Біля вхідних дверей був *мисник* — полиця для керам. посуду. Під здебільшого мала вишуканий і різноман. *декор*. *Сволок* — гол. балка, на яку спиралася *стеля*, прикрашалася різьбленням, *соллярною* та *христ. символікою*, пам'ят. написами. Унаслідок цього *сволок* є своєрідним іст. паспортом хати. Крім споруд традиц. селян. двору, А. н. включає громад. будівлі: *церква* з *дзвіницею*, *школа*, *сільська*

управа, *корчма*, *гамазей* (вел. *комора* для зберігання громад. запасів зерна). Життя й екон. діяльність були б неможливими без відповідних вироб. споруд: *водяних млинів*, *вітряків*, *тартаків* (лісопилень), *сукновалень*, *олієнь*, *крипорушок*, *кузні*. Млини є витворами нар. інж. думки, що забезпечували потреби старого укр. села в доступній, дешевій та екологічно безпеч. енергії. Найстародавнішими в Україні є вод. млини, *вітряні* відомі з 18 ст. До поч. 20 ст. вод. млини й *вітряки* були в кож. селі й місті, інколи — по кілька десятків в одному нас. пункті. Тепер їх майже не залишилося, подекуди уціліли як *унік. раритети*. Колекції *вітряків* зібрані в *Національному музеї народної архітектури та побу-*

Архітектура народна. Хата в м. Сосниці Чернігівської обл., у якій народився О. Довженко

ту архітектури України в м. Києві та *Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»* у Київ. обл. Найвищі досягнення А. н. пов'язані з церк. буд-вом, яке представлено вел. *соборами* й *маленькими капличками*, *параф. церквами* і *дзвіницями*, *огорожами*, *брамами* й *баштами*. Усі відомі в Україні дерев'яні церкви належать до одного з двох осн. типів — *тридільного* або *хрещатого*. Тридільний храм найпоширеніший, складається з трьох осн. зрубів: *центр.* — *нави*, *сх.* — *вівтаря* і *зх.* — *бабинця*. Такі церкви бувають *одноверх.* і *триверх.* Хрещаті храми зазвичай *центричні*, *п'ятизрубні* або *дев'ятизрубні* (нерідко *трапляється* *проміж. тип* — *семизрубний*). Мають *непарну кількість верхів* (1, 3, 5, 9). У всіх типах дерев. церков об'єднувальним модуль. елементом був *центр. зруб*, верх якого завжди робили *щонайменше* на *один ярус* вищим від *бічних*. Архіт. форми *дзвіниць* походять від *стародав. вартових* і *фортеч. башт*. Серед них відомі 2 осн. конструктивні типи — *каркасний* і *зрубний*. Вибір констр. типу залежав від *техніки дзвоніння*: *розгойдування* всього *дзвону* чи *лише його язика*. Перший варіант пов'язаний зі *знач. динам. навантаженнями*, вимагав *жорсткішої, тобто каркасної, конструкції дзвіниці*. Тому в *зх. регіонах* (*Галичина* і *Волинь*) *переважали* *каркас. дзвіниці*, у решті *регіонів* — *зрубні* чи *зрубно-каркасні* (ниж. *ярус зрубний*, *горішній* — *каркасний*). Розвинені типи дерев. дзвіниць є *багаторус.* та *належать до 3-х композиц. варіантів: четверик* на *четверик*; *восьмерик* на *четверик*; *восьмерик* на *восьмерик*. Вони доповнюють *церк. ансамблі*, є *самост. витворами* вис. архіт. мист-ва. В А. н. *декор* був *різноманітним* і *вишуканим*, але *ґрунтувався* на *суто раціон. засадах*: *прикрашалися* *лише ті частини будівлі, які завжди були на видноті*; застосовували *принцип худ. контрасту* (кольору, форми, матеріалу, фактури), який за *мінімуму застосов. засобів* дає *макс. мистецький*

Архітектура народна. Комора у складі селянського двору в експозиції Національного музею народної архітектури і побуту України (м. Київ)

Архітектура народна. Водяний млин в експозиційній зоні «Карпати» Національного музею народної архітектури і побуту України (м. Київ)

ефект. Регіоналізм є однією з визнач. характеристик А. н. За комплексом визначальних параметрів в Україні розрізняють регіон. та лок. школи в А. н. Є Наддніпрянська шк. (з центром у м. Києві) і близькі до неї шк. Лівобережжя — Сіверська, Полтав., Слобожанська (у якій виділяються лок. школи Лиманська й Охтирська). На Правобережній і в Зх. Україні виділяються такі регіон. школи: Подільська (сх. і зх.), Галицька, Волинська, Поліська, Карпатська (у якій — лок. школи Гуцульська, Бойківська, Буковинська, Лемківська, Закарпатська). Виразні регіон.

Архітектура народна.
Михайлівська церква та дзвіниця у с. Ісаї Турківського р-ну Львівської обл.

риси в А. н. спостерігаються з кін. 17 ст. З давніших часів не збереглося надійних свідчень, до нашого часу також дійшло мало пам'яток архітектури. Аналіз архіт. творів усіх регіон. і лок. шкіл дає змогу стверджувати, що відмінності між ними менш суттєві, ніж риси спільності, що пояснюється єдністю укр. етносу та його архіт.-буд. практики на всій тер. розселення українців. Пам'ятки А. н. є найвразливішою частиною нац. культ. спадщини. Тому укр. і европ. вчені ще з 19 ст. переймалися проблемою збереження для нащадків спадщини А. н. Однією з найпошир. і найефектив. форм такого збереження став т. з. *скансен* — музей просто неба. Першим таким музей створив А. Хацеліус (1833–1901; Швеція) у м. Стокгольмі 1885 й відкрив для публіки 1891. Туди були перевезені й установлені найкращі пам'ятки А. н. Скандинавії. За цим зразком у 1-й пол. 20 ст. створені аналог. музеї просто неба в багатьох европ. країнах. В Україні скансен започаткували в м. Львові 1930. Перший в УРСР Музей нар. архітектури та побуту створили 1964 у м. Переяславі-Хмельницькому (тепер м. Переяслав). В Україні є декілька таких музеїв: у містах Києві, Переяславі, Львові, Чернівцях, Ужгороді та в с. Крилосі поблизу м. Івано-Франківська (у складі Нац. заповідника «Давній Галич»).

Лит.: Гудченко З., Євреїнов Ю., Мардер А. Народна архітектура // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Вечерський В. В. Українська народна дерев'яна архітектура // Сучас. пробл. дослідж., реставрації та збереження культ. спадщини. 2006. Вип. 3 (2); Вечерський В. В. Українська дерев'яна архітектура. Київ, 2013; Кухарчук О. С. Народна дерев'яна архітектура Закарпаття (XVII–XX ст.) // Вісник Черкас. ун-ту. Сер.: Іст. науки. 2015. № 9.

В. В. Вечерський

Архітектура сучасна — напрям в архітектурі 20 ст., в основу якого покладено принцип побудови архіт. форми як результату найповнішої відповідності будинку (споруди) побутовим, вироб. та ін. процесам, що відбуваються в ньому.

Напрямок зародився наприкін. 19 ст. і відомий під різн. назвами — «А. с.», «сучасний рух», «модернізм», «функціоналізм»; в Україні й Росії в 1-й пол. 20 ст. його називали *конструктивізмом*. А. с. започаткували Л. Г. Саллівен, Ф. Л. Райт, Ле Корбюзьє, В. А. Г. Гропіус, Л. Міс Ван дер Роє, Б. Таут (1880–1938; Німеччина), Х. Майєр (1889–1954; Швейцарія), Я. Ауд (1890–1963; Нідерланди). У розвитку А. с. розрізняють 3 періоди: ранній (кін. 19 — поч. 20 ст.) — буд. Робі в м. Чикаго, США (1909; арх. Ф. Л. Райт), ф-ка «Фагус» у м. Альфельді, Німеччина (1911; арх. В. А. Г. Гропіус); зрілий (1920–1930-ті) — вілла Савой у м. Пуассі, Франція (1929; арх. Ле Корбюзьє), будівля *Баухаузу* в м. Дессау, Німеччина (1926; арх. В. А. Г. Гропіус) і пізній (1950–1970-ті) — Сигрем-біндинг в м. Нью-Йорку, США (1954–1958; арх. Л. Міс ван дер Роє), Палац нац. конгресу в м. Бразилія, Бразилія (1960; арх. О. Німейєр).

В А. с. гол. є ідея простору як незалеж. субстанції, яка й визначає буття архітектури. Це зумовило певну «дематеріалізацію» архітектури, поширення моди на скляні стіни. Архітектура вважалася мист-вом простору. Кожна архіт. будівля розглядалася як результат розвитку внутр. чинників, що не залежать від впливів зовні, контексту архіт. середовища. Захоплення просторовістю мінімізувало матер. форми, що замінялися прозорими екранами. Це спричинило естет. мінімалізм, домінування чистої геометр. форми, прямих ліній і кутів. У 1960-х інженер Р. Б. Фуллер (1895–1983; США) відкидав видиму архіт. форму і вважав, що ідеальною архітектурою буде простір, сформований невидимими силов. полями. А. с. заперечувала прикраси, декор, орнамент, розвинувши тезу Л. Г. Саллівена

Архітектура сучасна.
Баухауз у м. Дессау (ФРН), арх. В. Гропіус

Архітектура сучасна.
Будинок Кауфмана (будинок над водоспадом) у штаті Пенсильванія (США), арх. Ф. Л. Райт

Архітектура сучасна. Вілла
Савой у м. Пуассі (Франція),
арх. Ле Корбюзьє

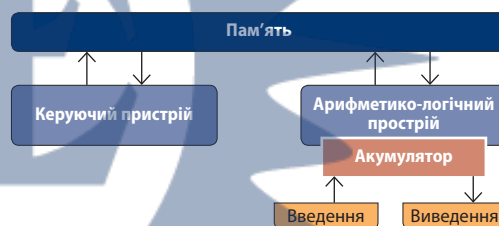
про те, що форма визначається функцією, і поширивши її вплив на естет. засади архітектури. Звідси походить уподібнення архіт. споруди машині. Це посприяло розробленню принципів індустр. домобудування, які від сер. 20 ст. поширилися по всьому світу. Представники А. с. сповідували «архітектуроцентризм», сутність якого сформулював Ф. Л. Райт як визнання за архітектором права й обов'язку вказувати шляхи і способи вирішення завдань сусп. розвитку. Осн. засади А. с. викладені в 5-ти принципах Ле Корбюзьє, 3-х архіт. проблемах Л. Міс ван дер Роє та переконанні В. А. Г. Гропіуса, що худ. форми, які не впливають безпосередньо з функції, є невинуватим акцентуванням свого творчого «Я», тому замість пошуків сенсац. рішень треба опрацьовувати якісні типові рішення, придатні для шир. застосування. На цих засадах 1919 в Німеччині була заснована й діяла (спершу в м. Веймарі, потім у м. Дессау) худ.-пром. і архіт. вища шк. «Баухауз», яка сформувала парадигму не лише А. с., а й дизайну як такого.

Лит.: Гидион З. Пространство, время, архитектура. Москва, 1984; Евреїнов Ю., Ясієвич В. Функционализм // Мардер А. П., Евреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архитектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Христецька О. В. Традиційні та сучасні форми в архітектурі: проблема взаємодії // Наук. нотатки. 2016. Вип. 53; Ткач О. В., Сиваш Н. С. Традиції народного житлового будівництва в сучасній українській архітектурі // Стр.-во. Матеріаловед. Машиностроение. Сер.: Создание высокотехнол. экокомплексов в Украине на основе концепции сбалансированного (устойчивого) развития. 2017. Вип. 99; Єрошкіна О. О., Іванов О. М. Принципи і засоби композиції в сучасній архітектурі // Комунальне госп.-во міст. Сер.: Тех. науки та архіт. 2019. Вип. 1.

В. В. Вечерський

Архітектура фон Нейманна (англ. von Neumann architecture) — класичний принцип побудови універс. обчислювальної машини (комп'ютера), відповідно до якого команди й дані розміщено в одній пам'яті у вигляді двійкового коду, а процесор послідовно вибирає з пам'яті команди й дані, обробляє їх та виконує завдання. А. ф. Н. названо на честь Дж. фон Нейманна. Офіційно термін «А. ф. Н.» з'явився влітку 1945, коли вчений підготував для замовника чернетку звіту про роботу над проектом EDVAC (англ. Electronic Discrete Variable Automatic Computer — електрон. дискретний автоматич. обчислювач) — однієї з перших електронно-обчислювальних машин (ЕОМ). Концепція отримала схвальні відгуки широкого загалу вчених і назву на честь автора. У її створенні також брали участь Дж. В. Моклі і Дж. А. П. Екерт. Першим комп'ютером прийнято вважати машину Беббіджа,

концепцію якої вперше сформулював математик Ч. Беббідж (1822). Це був мех. пристрій, до складу якого входили арифмет. пристрій, реєстри пам'яті, пристрій для введення та виведення інформації, керований за допомогою перфокарт. 1934 К. Цузе розробив модель автом. калькулятора, що складалася з пристроєм керування, обчислюв. пристроєм та пам'яті. Він запропонував зберігати машинні команди в тій самій пам'яті, яку використовували для зберігання даних. 1936 К. Цузе запатентував ідею мех. пам'яті, 1941 створив перший програм. комп'ютер на мех. реле, що використовував двійкову систему числення. 1936 А. М. Тюрінг запропонував гіпотет. пристрій із нескінч. пам'яттю, де утримуються команди й дані (т. з. машина Тюрінга), з його роботами був ознайомлений Дж. фон Нейманн. У грудні 1943 Д. Екерт та Д. Моклі під час розроблення архітектури першого у світі ламп. комп'ютера ENIAC (англ. Electronic Numerical Integrator and Computer — електрон. числ. інтегратор та обчислювач) дійшли висновку, що програми й дані потрібно зберігати в спільній пам'яті на ртут. лампах електронних. 1944 до них приєднався Дж. фон Нейманн як консультант, який критично проаналізував недоліки

Архітектура фон Нейманна.
Структурна схема

проекту ENIAC та підтримав бажання Дж. Екерта й Дж. Моклі розробити досконаліший комп'ютер EDVAC. Завдяки підтримці Дж. фон Нейманна розробники отримали дод. фінансування від замовника — лаб. балістичних досліджень армії США — і розпочали дослідницьку роботу над EDVAC паралельно з конструюванням ENIAC. Гол. стрижнем концепції архітектури обчислюв. машини Дж. фон Нейманна є схема з 4-х пристроїв: центр. процесора, операт. («швидкої») пам'яті, довготривалої (зовн.) пам'яті, пристроїв уведення і виведення інформації. Сутність концепції Дж. фон Нейманна сформулював у вигляді таких принципів: а) дані та команди мають бути представлені бінар. числ. кодом, який дає змогу конструювати простіші та швидші пристрої; б) роботу машини контролює програма, що складається з набору команд, які виконуються послід. одна за одною, однак. спосіб кодування даних та команд дозволяє обробляти команди як звич. числа, що дає машині змогу модифікувати програму в процесі обчислень, тобто з'являється можливість програмування машини; в) машина, яка виконує тривалу послідовність операцій, повинна мати спеціаліз. орган вел. місткості для збереження початк. даних, проміж. та кінцевих результатів обчислень, а також команд, їхніх типів та послідовності виконання, тобто необхідна внутр. операт. пам'ять; збереження команд і даних у тому самому місці означає, що їх можна обробляти однаково (це забезпечує можливість оперативно модифікувати програму в процесі обчислень); г) комірки пам'яті машини повинні мати послід. адреси,

щоб у довільний момент можна було звернутися до будь-якої з них за адресою (тобто в програмуванні з'являється можливість використовувати змінні); г) адресація комірок пам'яті дає змогу в процесі послід. виконання команд програми за відповідних умов переходити до будь-якої ділянки коду; д) машина є засобом обчислень і найчастіше виконує елементарні арифмет. та лог. операції, тому в її складі має бути спеціаліз. орган — арифметико-лог. пристрій; е) лог. керування машиною, тобто визначення послідовності операцій, здійснює центр. керув. орган — спеціаліз. пристрій для виконання таких операцій, що має бути її складником, арифметико-лог. і керувальний пристрій разом утворюють центр. процесор; є) у машини мають бути органи довготрив. зберігання інформації в зовн. запам'ятовув. середовищі, напр., у вигляді перфокарт, телетайпної стрічки, магніт. доту тощо, тобто необхідна довготрив. пам'ять; ж) інформація має бути передана в арифметико-лог. керув. пристрій та пам'ять, а також у зворот. напрямку за допомогою окр. органів — пристроїв введення та виведення інформації. Дж. фон Нейманн узагальнив ідеї попередників, розробив заг. наук. концепцію *архітектури комп'ютера*, яка стала стандартом для багатьох розробників універс. ЕОМ заг. призначення. Стандартизація архітектури комп'ютера дала змогу різним розробникам одночасно розробляти власні пристрої, сумісні за своїми протоколами оброблення інформації з пристроями ін. розробників. Поширення комп'ютерів зумовило становлення *кібернетики*. Спільна робота Н. Вінера й Дж. фон Нейманна підштовхнула першого до розробки основ цієї науки. Н. Вінер звернув увагу на те, що процеси керування складною електрон. системою дуже схожі на процеси *нейрофізіології*. Існування зворот. зв'язку забезпечує можливість розглядати складні систем різної природи (фіз., соц. або біол.) з єдиного погляду. Перші проекти вітчизн. ЕОМ були запропоновані 1948 С. Лебедевим та Б. Рамеєвим (1918–1994). У 1949–1951 в Київ. ін-ті електротехніки АН УРСР (тепер *Електродинаміки інститут НАН України*) за проектом С. Лебедева побудовано малу електрон. обчислюв. машину (МЕОМ; рос. МЭСМ — малая электронно-счетная машина). Перше пробне включення макета машини відбулося в листопаді 1950; її введено в експлуатацію 1951. МЕОМ працювала у двійковій системі з триадрес. системою команд, з парал. обробленням слів і програмою обчислень, місце зберігання якої — у пристрої пам'яті операт. типу. 1966–1969 в Ін-ті кібернетики АН УРСР (тепер *Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова НАН України*) під керівництвом В. Глушкова для автоматизування інж. розрахунків розроблено ЕОМ сімейства «МИР» (аббревіатура від рос. «машина для инженерных расчетов» — машина для інженер. розрахунків), відповідно, 1966 — «МИР-1», 1969 — «МИР-2» (перші вітчизн. *персональні комп'ютери*). Гол. відмінні машин сімейства «МИР» від ін. ЕОМ була апаратна реалізація машин. мови, близької до мови програмування вис. рівня. Якщо пристроєм введення й виведення інформації на машині «МИР» ще був *телетайп*, то на «МИР-2» для візуального контролювання інформації вже використовували телевіз. екран, на якому можна було безпосередньо коригувати дані за допомогою світл. пера.

Лит.: Goldstine H. The Computer from Pascal to von Neumann. Princeton, 1980; Данилов Ю. А. Джон фон Нейман. Москва, 1981; Майерс Г. Архитектура современных ЭВМ : в 2 кн. / Пер. с англ. Москва, 1985; Знакомьтесь: компьютер / Пер. с англ. Москва, 1989; Смирнов А. Д. Архитектура вычислительных систем. Москва, 1990; Segal R. Space Packed: The Architecture of Alfred Neumann. Zurich, 2018; Hennessy J. L., Patterson D. A. Computer Architecture: A Quantitative Approach. 6th ed. San Francisco, 2019.

А. І. Антонюк

Архітектурі історія — галузь архіт. науки, яка досліджує процес розвитку *архітектури*. Предмет А. і. охоплює всі види архіт. діяльності в розвитку, а також її дух і матеріал, результати (*архітектурну спадщину*). А. і. є наук. і світогляд. основою профес. культури архітектора і важливим складником *архітектурної освіти*. В архіт.-будівельній практиці А. і. є підставою для ухвалення рішень при ідентифікації *архітектурних пам'яток*, їхньої *реставрації*, *реконструкції*. Виділяють 3 етапи розвитку А. і. в Україні: історико-археол., або аналітико-краєзнавчий (19 ст.); структурно-компіляційний, або описовий (ост. чверть 19 — кін. 20 ст.); проблемологічний (з кін. 20 ст.).

Історико-археологічний етап. Перші спроби студіювати історію архітектури в Україні датують сер. 19 ст., коли історики й краєзнавці збирали первинний матеріал, але без його систематизації, осмислення і побудови наук. концепцій. Наприкін. 19 ст. виникли теорія та історія архітектури як відгалуження теорії та історії мист-ва, тому основоположниками А. і. в Україні були переважно мистецтвознавці (Г. Павлуцький, Ф. Шміт, І. Грабар, М. Макаренко та ін.). Добою інтенс. формування А. і. став поч. 20 ст. Історико-архіт. дослідження провадили знані тогочас. вчені — М. Біляківський, Ю. Січинський, Г. Павлуцький, І. Грабар, Ю. Редін, брати В. Щербаківський та Д. Щербаківський, М. Шумицький, М. Макаренко, К. Широцький, пізніше — С. Таранушенко, Ф. Ернст, П. Савицький. Цінну інформацію з історії архітектури містили період. видання — «Київська старовина» («Киевская старина»), «Археологічний літопис південної Росії» («Археологическая летопись южной России»), «Мистецтво і художня промисловість» («Искусство и художественная промышленность») та ін. (статті істориків І. Каманіна, В. Горленка, О. Лазаревського, В. Модзалевського, М. Макаренка та ін.).

Структурно-компіляційний етап. Поява першої фундамента. «Історії російського мистецтва» («История русского искусства»; м. Санкт-Петербург; 1912–1914) за ред. І. Грабаря, 2-й том якої містив розділ «Бароко України» («Барокко Украины»). Вперше наголошено на самотності й оригінальності укр. архітектури. У 1-й пол. 20 ст. історію архітектури України досліджували за межами рад. України. Представник Віден. школи історії мист-ва Й. Стржиговський (1862–1941; Австрія) порівняв карпат. храми з архітектурою ін. народів Європи та Азії; дійшов висновку, що ці храми мають місцеві, а не запозичені конструктивно-тех. витoki, а дерев. храмобудування в Україні продовжує давні, ще дохрист. традиції. В. Залозецький (1798–1860; Україна, Австрія) увиразнив вплив *готики* й *бароко* в дерев. церков. буд-ві Зх. України; у 1937 вивів формулу суголосності світ. стилів з укр. архіт.-мистецькими реаліями як співвідношен-

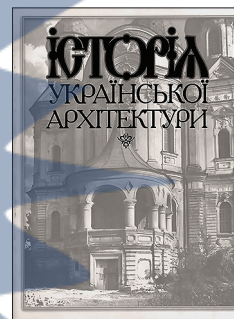

ня універс. і специф. М. Драган у 1920-х — 1930-х вивчив, зафотографував і обміряв більшість дерев. церков Галичини й Карпат, видав у 1937 моногр. «Українські дерев'яні церкви». Візантиніст Ш. Діль (1859–1944; Франція) 1929 у передмові до кн. Г. Лукомського про м. Київ зупинився на питаннях архітектури 17–18 ст., зазначив барокові спотворення старих храмів княжої доби. Серед дослідників історії архітектури рад. доби — Ф. Ернст, С. Таранушенко, П. Юрченко, М. Цапенко, Г. Логвин, Д. Яблонський та їх мол. колеги С. Кілессо, В. Ленченко, В. Тимофієнко, Л. Прибега. Вагомим є наук. дорожок П. Макушенка (дослідник дерев. церков Закарпаття), В. Самойловича (вивчав архітектуру сільськ. житла). Серед сучасників дерев. сакральну архітектуру вивчають В. Завада (храми Полісся), Ю. Івашко (церкви Київщини), В. Слободян та В. Вуйчик (укр. дерев. архітектура). 2006–2007 дві підсумкові праці енциклопед. характеру про укр. сакральну дерев. архітектуру видав Я. Тарас. Архітектуру антич. полісів Пн. Причорномор'я вивчали Б. Фармаковський, М. Рословцев, В. Блаватський, І. Пічіян, В. Толстиков, С. та А. Буйських. Узагальнювальними є праці С. Крижицького, що охоплюють як містобуд., так і архіт. проблематику. Архітектуру Давньої Русі досліджували історики, архітектори, археологи й мистецтвознавці Ф. Шміт, М. Макаренко, І. Моргілевський, М. Каргер, Ю. Асеев, Г. Логвин, М. Холостенко, П. Раппопорт, О. Комеч, Г. Івакін, Ю. Лукомський. Містобудівні аспекти архітектури вивчали Н. Новаківська, В. Ленченко, Б. Колосок, А. Станіславський, А. Карнабід, В. Вечерський. У працях В. Тимофієнка окреслено містобуд. та архіт. розвиток Пд. України. Історії архітектури присвячено низку фундамент. наук. праць. Першим у повоєнну добу є виданий у США двотомник В. Січинського «Історія українського мистецтва: Архітектура» (Нью-Йорк; 1956). У 1957 у м. Києві було видано 1-й том «Нарисів історії архітектури Української РСР». У 1960-х вийшли багатотомні фундамент. праці, які формували наук. канон у сфері історії архітектури. 6 томів «Історії українського мистецтва» (Київ; 1966–1968) включили розділи про архітектуру, укладені Ю. Асеевим, Г. Логвином, Ю. Нельговським, М. Цапенком, П. Юрченком та ін. Ці ж автори підготували розділи до 3-го та 6-го томів «Загальної історії архітектури» («Всеобщая история архитектуры» у 12 т.; м. Москва), присвячені архітектурі Давньої Русі та України. Проблемологічний етап. У складі Академії архітектури/Академії будівництва й архітектури УРСР (1945–1962) функціонував науково-дослідний інститут теорії та історії архітектури і містобудування. У 2-й пол. 20 ст. кілька наук. праць про історію архітектури України видали заруб. дослідники: В. Кармазин-Кавоський (1898–1979; Україна, Італія), Т. Геврик. Історики з Польщі — Ю. Захарієвич, М. Ковальчик, Е. Ковач, Т. Обмінський — з поч. 20 ст. досліджують архітектуру Зх. України. Оборонній архітектурі та европ. контексту найвизначн. пам'яток бароко Галичини й Поділля присвячені праці З. Горнунга, зокрема моногр. про архітектора Я. Де Вітте. Є. Ковальчик досліджує римокатолицьку сакральну архітектуру та магнат. резиденції на теренах України. Новітній етап А. і в Україні (1991–2020) характеризується ширшою публікацією резуль-

татів архіт., містобуд., реставраційних досліджень; появою нових наук. обґрунтованих атрибуцій архіт. пам'яток; появою і занепадом кількох фахових період. видань. Серед публікацій — праці І. Могитича, С. Кравцова, В. Завади, В. Вечерського та ін. у щорічнику «Архітектурна спадщина» («Архитектурное наследие»; РФ); статті П. Ричкова та ін. у період. виданні «Архітектурна спадщина Волині» (м. Рівне); праці В. Вечерського, Д. Косенка, П. Ричкова, Т. Кілессо, Л. Крощенко, Г. Петришин, В. Завади, В. Харламова, С. Юрченка, В. Вуйчика, В. Ленченка, О. Пламеницької, В. Пуцка, М. Дегтярьова, Є. Ковальчика, В. Лукавцева у 5 випусках щорічника «Архітектурна спадщина України»; статті архітекторів, реставраторів і мистецтвознавців у зб. наук. праць «Теорія та історія архітектури і містобудування». Значну джерельну цінність мають публікації результатів реставр. досліджень архіт. пам'яток у зб. праць «З історії української реставрації», 18 випусках «Вісника інституту “Укрзахідпроектреставрація”», кількох випусках «Вісника інституту “УкрНДПроектреставрація”», що виходить з 2004 (публікації Р. Бикової, М. Говденко, І. Іваненко, В. Корнеевої, Н. Косенко, В. Лук'яненка, В. Маркіза, В. Шевченко, Є. Пламеницької, І. Могитича, Р. Могитича), у журн. «Пам'ятки України: історія та культура», а також у часописі «Галицька брама» (м. Львів). Трансляції фундамент. знань з А. і сприяють навч. посібники й підручники, які в Україні видаються тільки з поч. 21 ст.: «Нариси всесвітньої історії архітектури» та «Історія архітектури Стародавнього світу» В. Тимофієнка; «Курс історії архітектури» та «Курс історії архітектури країн Східної Європи» В. Вечерського. 2006–2011 колективом науковців Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України підготовлена й видана багатотомна «Історія українського мистецтва», яка включає й розділи про історію архітектури; аналогічно — в багатотомній «Історії української культури», створеній колективом науковців 6 провідних ін-тів гуманітар. профілю НАН України у 2001–2003. У 2003 вийшла у світ перша у вітчизняній історії фундамент. академічна «Історія української архітектури», заснована на сучасній архітектурознавчій методології (авторства Ю. Асеева, В. Вечерського, О. Годованюк, В. Тимофієнка та ін.), удостоєна Держ. премії України в галузі архітектури (2007).

Літ.: Історія української архітектури / За ред. В. Тимофієнка. Київ, 2003; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Вечерський В. Курс історії архітектури країн Східної Європи. Київ, 2007; Вечерський В. Архітектура // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. в 2 кн. Київ, 2018. Кн. 1

В. В. Вечерський

Архітектурна історія.
«Історія української
архітектури», м. Київ, 2003

Архітектурна теорія — галузь архіт. науки, яка узагальнює всі знання, що стосуються архітектури, її природи, сутності, особливостей, заг. закономірностей, складників (проектування, будівель і споруд, містобудування, дизайн, фахова освіта). А. т. спирається на досягнення природничих, сусп. і тех. наук. Тісно пов'язана з архітектурною історією, оскільки теор. дослідження виконуються на основі іст. матеріалів, а історія архітектури ґрунтується на узагальненнях і висновках, зроблених у межах А. т. Включає теорію архіт. композиції. Одним із перших відомих тео-

ретиків архітектури був військ. інженер *Вітрувій*, автор праці «10 книг про архітектуру» (1 ст. до н. е.). У 15–16 ст. А. т. розвивали італ. архітектори доби *Відродження* (Л.-Б. Альберті, А. Палладіо, Дж. Б. да Вінчіола). В Україні А. т. наприкін. 20 — на поч. 21 ст. розвивали Ю. Євреїнов (1932–1990), А. Мардер (1931–2013), А. Пучков (нар. 1970).

Лит.: Некрасов А. Теория архитектуры. Москва, 1994; Євреїнов Ю. Теория архитектуры // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архитектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Ковальський Л. М., Самойлович В. В., Шило Н. М. та ін. Архитектура будівель і споруд. Теоретичні основи. Київ, 2014.

В. В. Вечерський

Архітектурна графіка — сукупність зображувальних засобів фіксації архітектури об'єктів: будівель, споруд, їх комплексів, ансамблів, частин, фрагментів. Використовується як у проектуванні для фіксації архітектурного задуму на всіх

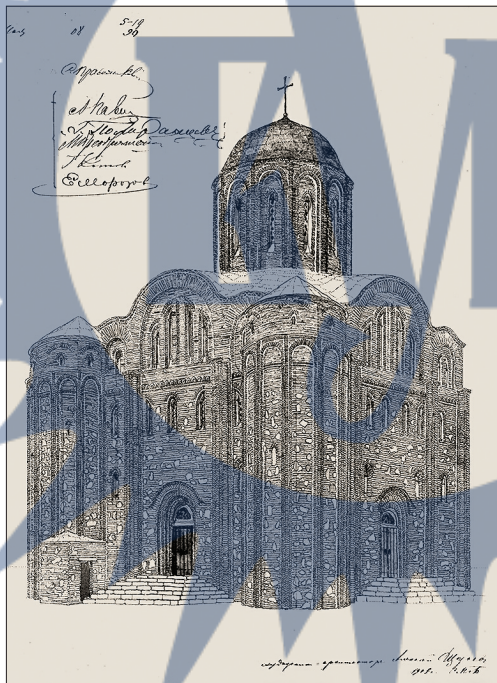
та роздруку на *принтері* чи *плотері*. Архітектор має володіти всіма техніками А. г. для створення худ. досконалих зображень, які можуть набувати значення самост. творів мист-ва. Майстрами А. г. були арх. Й. Б. *Фішер фон Ерлах*, Ф. Б. *Растреллі*, Дж. *Кваренгі*, О. *Шусев*, І. *Фомін*, В. *Кричевський*, А. *Добровольський*, В. *Єжов*.

Лит.: Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архитектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Зайцев К. Графика и архитектурное творчество. Москва, 2012; Радченко А. О., Усачова О. Ю. Основы архитектурной графики. Харків, 2018.

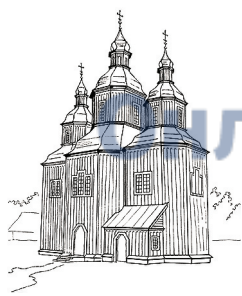
В. В. Вечерський

Архітектурна освіта — система спец. підготовки й перепідготовки проф. архітекторів, яку здійснюють у закл. освіти. Передбачає передачу фах. знань, умінь і виховання навичок архіт. проектування. А. о. бере початок від безпосереднього навчання в майстра під час спільної практ. діяльності. Виокремлення підготовки архітекторів у самост. систему складається наприкін. 16 ст. як результат поділу їхньої праці на проектну та будівничу. Перші архіт. закл. освіти Європи: Академія св. Луки в м. Римі (1593), Болон. (1600), Париз. королівська (1666), Берлін. (1699), Віден. (1704) та Імператор. у м. Санкт-Петербурзі (1724) академії мист-в. У 16–18 ст. в Україні функціонували цехи будівничих, де готували місц. архіт. кадри. Становлення й розвиток проф. А. о. в Україні відбувалися під впливом європ. системи А. о. У 18 ст. архітектуру як дисципліну викладали в *Києво-Могилянській академії*, у 19 ст. — в ун-тах міст Києва і Харкова. Архітекторів серед. ланки (помічників) готували в 1770-х в архіт. класі Харків. колегіуму. У 19 ст. виникла потреба в нових за призначенням спорудах і в підготовці знач. кількості фахівців нов. зразка — з освоєнням як інж.-констр., так і худ. аспектів професії архітектора. Серед перших інж. закл. освіти Європи — Школа мостів та доріг (1747), Школа військ. інженерів (1748), Політех. школа (1794; усі в м. Парижі, Франція); Ін-т інженерів шляхів сполучення (1809), Ін-т цив. інженерів (1882; усі в м. Санкт-Петербурзі, тепер РФ). У 1-й чверті 19 ст. політех. школи створили в містах Відні (тепер Австрія), Карлсруе, Ганновері, Штутгарті (усі — Німеччина) та ін. Попри значний розвиток А. о. в Європі і США, провідні світ. архітектори 1-ї пол. 20 ст. *Ле Корбюзьє*, *Л. Міс ван дер Роє* та *Ф. Л. Райт* її не мали.

В Україні становлення інж.-архіт. освіти відбувалося з 2-ї пол. 19 ст. — у Львів. політех. (тепер *Національний університет «Львівська політехніка»*; 1872), Харк. технол. (тепер *Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»*; 1872), Київ. політех. (тепер *Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*; 1899) ін-тах. Тоді ж поширилася система серед. А. о. «помічників архітектора» готували на архіт. відділеннях Одес. (1898), Київ. (1901), Харків. (1912) худ. уч-щ, а також у приватних проект. бюро міст Києва, Харкова, Львова, Одеси. Важливу роль у розвитку А. о. в Україні на межі 19–20 ст. відіграли арх. О. *Бекетов*, П. *Голландський*, Ю. *Захаревич*, О. *Кобелев*, І. *Левинський*, В. *Ніколаєв*, В. *Обремський* (1871–1940), В. *Фельдман*. Після 1917 створили нові закл. освіти — Одес. політех. ін-т (тепер *Одесь-*

Архітектурна графіка.
Штрихове перспективне зображення проекту реставрації Василівської церкви у м. Овручі Житомирської обл.; арх. О. Шусев, 1908

Архітектурна графіка.
Штрихове перспективне зображення Миколаївської церкви у с. Городище Чернігівської обл. у первісному вигляді; архіт. В. Вечерський

стадіях (ескіз, проект, документація робоча й документація технічна), так і для фіксації та дослідження наявних об'єктів архітектури. При цьому використовують усі прийоми, засоби й матеріали графічного мист-ва, а також нормов. й ненормов. види *креслеників архітектурних*: ортогональні проекції планів (зокрема ген. планів тер.), *фасадів*, розрізів; перспект. зображення; аксонометр. зображення, зокрема аксонометр. розрізи; розгортки й панорами. А. г. може бути штриховою (лінійною) й тональною (відмивка із застосуванням *туші китайської*, *акварелі*, *гуаші*). З кін. 20 ст. розрізняють А. г. класич. і цифр. (комп'ютерну). Класич. оперує традиц. матеріалами, засобами й техніками: *папір*, *калька*, *туш*, *аквар.* й *гуаш.* *фарби*, *олівець*, *перо*, *пензель*, *рапід-дограф*, *фломастер*, *гелева ручка*. Цифр. А. г. використовує для досягнення того ж результату комп'ютерні технології створення і зберігання зображень із можливістю їх перегляду на екрані

Архітектурна освіта.
Інститут архітектури
Національного університету
«Львівська політехніка»

кий національний політехнічний університет; 1918), Академію мист-в (1917; від 1922 — Ін-т пластичних мист-в) і Архіт. ін-т (1918) у м. Києві. 1924 на їх основі створено Київ. худ. ін-т (тепер Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), на архіт. ф-ті якого працювали П. Альошин, О. Вербицький, В. Риков, Б. Сакулін (1878–1952). Аналогічні худ. ін-ти створено в 1920-х у містах Харкові (О. Бекетов, К. Жуков, В. Троценко) та Одесі [М. Замечек (1880–1958), Й. Зейлінгер, М. Покорний (1886–1948), Ф. Нестурх]. 1930 засновано інж.-буд. ін-ти з архіт. ф-тами в містах Дніпропетровську (тепер Дніпро), Києві, Одесі, Харкові, Полтаві; 1972 — Макіїв. інж.-буд. ін-т (тепер Донбас. нац. академія буд-ва і архітектури). Серед діячів А. о. в Україні — В. Заболотний, Ю. Асеев, І. Багенський, А. Добровольський, Є. Катонін, П. Костирко, І. Моргилевський, Б. Приймак, А. Рудницький, О. Тіщ, Н. Чмутіна, П. Юрченко та ін. Здобуття Україною незалежності зумовило підвищення статусу більшості архіт. закл. освіти: Київ. держ. худ. ін-т став Нац. академією образотворчого мист-ва і архітектури; інж.-буд. ін-ти міст Києва, Харкова, Полтави, Одеси — держ. (нац.) тех. ун-тами буд-ва й архітектури; Львів. політех. ін-т — Нац. ун-том «Львів. політехніка», у якому діє Ін-т архітектури й дизайну. Провідними напрямками А. о. в Україні є архітектура будівель і споруд, містобудування, дизайн середовища, реставрація і реконструкція архіт. об'єктів.

Лит.: Кондель Н. Етапы становления архитектурного образования на Украине // Стр-во и архит. 1985. № 2; № 3; Клименюк Т. Львівська архітектурна школа. До історії створення // Архіт. України. 1991. № 5; Кондель-Пермінова Н. Чи має майбутнє архітектурна освіта на Україні // Архіт. України. 1991. № 5; Мардер А. Архітектурна освіта // Мардер А. П., Єврейнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Габрель М., Кайдановська О. Професіоналізація в архітектурній освіті: проблеми підготовки архітекторів до професійної діяльності // Ukrainian Professional Education. 2017. № 1; Ягольник М. В. Архітектурна освіта і творчі спільки (на прикладі Львівської організації НСАУ і Львівської політехніки) // Вісник Нац. ун-ту «Львів. політех.» Сер.: Архіт. 2018. № 895.

В. В. Вечерський

Архітектурна пам'ятка — зафіксоване в матеріальній формі свідчення певного етапу, напрямку, аспекту розвитку *архітектури*, елемент *архітектурної спадщини*. Згідно з Законом України «Про охорону культурної спадщини» (2000) А. п. — це занесені до Держ. реєстру нерухомих пам'яток України (далі — реєстр) окремі будівлі, архіт. споруди, що повністю або частково збереглися в автент. стані і яким притаманні відзнаки певної культури, епохи, стилів, традицій, буд. технологій або є творами відом. авторів. До А. п. належать будівлі і споруди різн. функц. призначення: сакральні (*церкви, собори, каплиці, дзвіниці*); військ. (*фортеці, замки*); цивільні житл. і громад.; архіт. монументи; малі архіт. форми (*брами, альтанки, гроти, кіоски*); поховальні (*крематорії, мавзолеї, склепи*); вироб. та пром. (*заводи, цехи, електростанції, арсенали*); госп. (*склади, комори*); інж. (*мости, акведуки*); транспорт. (*вокзали, аеропорти*). А. п. поділяються на 3 категорії об'єктів: пам'ятки місц. значення —

Архітектурна пам'ятка.
Іллінська церква з дзвіницею у
с. Суботів Чигиринського р-ну
Черкаської обл. (архітектурна
пам'ятка національного
значення)

заносяться до реєстру Мін-вом культури України; нац. значення — заносяться до реєстру КМ України; всесвіт. значення — заносяться до Списку пам'яток всесвіт. спадщини Комітетом *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (м. Париж, Франція) за поданням України як д-ви (здійснюється спільно між-вами культ. і закорд. справ). А. п. за типом належать до споруд (витворів) і можуть входити як окр. компоненти до складу ін. типів пам'яток — комплексів, ансамблів (*Почаївська Свято-Успенська лавра*) та визнач. місць (*Львова історичний центр*). А. п. можуть бути комплекс. (мати водночас ознаки кількох

Архітектурна пам'ятка.
Архітектурні пам'ятки
історичного центру м. Львова

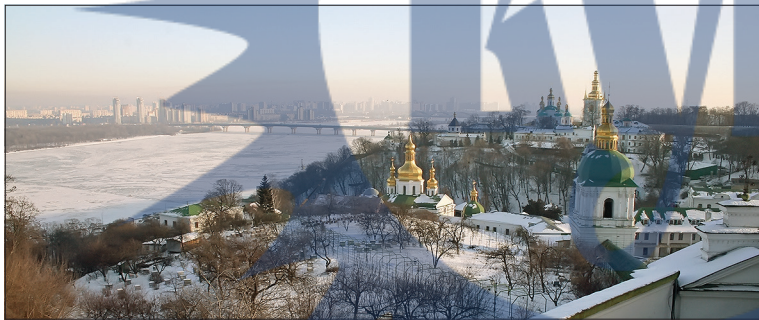
видів пам'яток), як, напр., *Софійський собор у Києві*, який є пам'яткою архітектури, монумент. мист-ва, історії та археології. Для кожної А. п. визначається предмет її охорони — це матер. втілення худ.-естет. якостей пам'ятки в архіт. формі та розпланувально-простор. композиції, її матер.-тех. структури, складниках чи окр. фрагментах; також розташування пам'ятки; її роль у середовищі. Усі А. п. охороняються д-вою: їх знищення, пошкодження, зміна заборонені законом. У разі вчинення таких дій винні несуть кримін. відповідальність.

Дж.: Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

Лит.: Мардер А. Пам'ятка архітектури // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Соченко В. І. Деякі питання охорони та збереження унікальних пам'яток архітектурної археології // Архіт. вісник КНУБА. 2014. Вип. 4.

В. В. Вечерський

Архітектурна спадщина — невід'ємна частина спадщини культурної людства, сукупність матеріальних (речовинних) і нематер. предметів, властивостей, відносин, що історично формувалися в процесі архіт. діяльності. Матер.

Архітектурна спадщина.
Панорама культурного ландшафту долини р. Дніпра і Києво-Печерської лаври у м. Києві

частину А. с. становлять містобудівні системи, будівлі і споруди, антропогенні ландшафти, пам'ятки архітектури, містобудування, монумент. мист-ва, археології тощо; нематеріальну — фак. досвід (знання, уміння, навички), теор. погляди, концепції, ідеї та ін., які накопичені культурою народу (традиції, звичаї тощо), зафікс. у текст., графіч. або будь-якій ін. формі (архіт. трактати, книги, проекти тощо), уособлені в сусп. структурах (проект., наук. та навч. ін-ти, спілки архітекторів, урбаністів, дизайнерів та ін. фахові організації). У вузьк. розумінні А. с. — це сукупність пам'яток та об'єктів нерух. культ. спадщини за видом «архітектура», відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000). Збереження А. с. є основою і джерелом спадкоємного розвитку архітектури та необхід. передумовою соціокульт. поступу кожної нації. Воно здійснюється шляхом охорони іст. поселень, тер., архітектурних пам'яток, включення матеріал. елементів А. с. в сучас. містобудування, підтримки й розвитку функціонування сусп. структур, що забезпечують збереження в часі фахової архіт. культури. Питання охорони і збереження А. с. на міжнар. рівні регулюються Конвенцією про охорону архіт. спадщини Європи, яку Україна ратифікувала 2006. Найкращі взірці А. с. людства представлені у

Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, зокрема від України об'єкти «Київ: собор Св. Софії та прилеглі монастирські будівлі», «Києво-Печерська лавра» (див. *Софійський собор у Києві; Софійський монастир у Києві; Софія Київська, Національний заповідник; Києво-Печерська лавра*); «Львів — ансамбль історичного центру» (див. *Львова історичний центр*); «Резиденція митрополитів Буковини і Далмації» у м. Чернівцях; «Античне місто Херсонес Таврійський і його хора» у м. Севастополі (див. *Херсонес Таврійський і його хора; Дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі і України*).

Дж.: Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

Лит.: Вечерський В. Архітектурна спадщина // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. Архітектура: короткий словник-довідник. Київ, 1995; Вечерський В. Курс історії архітектури. Київ, 2006; Жовква О. І. Архітектурна спадщина. Окремі питання охорони культурної спадщини // Містобуд. та територіальне планування. 2019. Вип. 69.

В. В. Вечерський

Архітектурний пейзаж — зображення в живопису і графіці творів архітектури: будівель, споруд, їх комплексів, ансамблів у природному чи антропогенному середовищі, як реальних, так і запроєктованих чи вигаданих. Може належати до пейзажного живопису як його різновидність, а також до архітектурної графіки. У створенні А. п. гол. є розуміння художником архітектури й реаліст. та водночас художньо образне (див. *Образ художника*) її зображення. Виник у *Стародавньому Римі* (фрески у вільях у Помпеях), набув розвитку в пізньому середньовіччі, особливо в ілюмінованих (див. *Ілюмінування*) рукописах (напр., *часослов* герцога Беррійського, 15 ст.), самостійне значення отримав у мист-ві італ. *Ренесансу* як зображення ідеал. світу — уявних досконалих міст і відповідних споруд у них [місто Сфорцинда Філарете (справжнє ім'я — Антоніо ді П'єтро Аверліно; 1400–1469), ідеальне місто А. Дюрера, архіт. пейзажі П'єро делла Франческа (1420–1492), Рафаеля Санті]. У 16–17 ст. набули популярності зображення відомих міст (Рим, Венеція), окремих архіт. споруд (*собор Святого Петра в Римі*), включно з монумент. живописом (настінні розписи в Апостольському палаці, тепер Ватикан). У сучас. час найбільшою збіркою міськ. А. п. у граф. виконанні було 6-томне картогр. видання «Атлас міст

Архітектурний пейзаж.
Панорама м. Львова. Розфарбований мідерит Абрама Гогенберга за малюнком Ауреліо Пассаротті, 1617–1618

Архітектурний стиль. Ренесанс: Палац Бельведер у м. Празі (Чехія)

Архітектурний пейзаж. Почаївська лавра з заходу. Акварель Тараса Шевченка, 1846

світу» («Civitates orbis terrarum»), що публікувалося в м. Кельні (Німеччина) 1572–1618 картографом Г. Брауном (1542–1622) і гравером Ф. Гогенбергом (1535–1590). З цього видання походить датований 1617–1618 розфарбований *міде-рит* А. Гогенберга (1578–1653), виконаний за малюнком А. Пассаротті (1560–1609) кін. 16 — поч. 17 ст., що зображує архіт. панораму м. Львова (найдавніше зображення міста). Майстрами ведуть у 18 ст. були А. Каналетто, Б. Беллотто (1721–1780), Ф. Гварді. Майстром графіч. А. п. (іноді фантаст.) був Дж. Б. Піранезі (1720–1778). В епоху романтизму кін. 18 — 1-ї пол. 19 ст. популярними стали зображення романтичних руїн антич. і середньовіч. архіт. споруд (переважно храмів, замків і гробниць) Ю. Робера, К. Д. Фрідріха, арх. К. Ф. Шинкеля. В Україні майстром А. п. був Т. Шевченко. Численні А. п. України створили іноз. художники, які побували тут: К. П. Мазер (1807–1884; Швеція), Н. Орда. А. п. посідає важливе місце у творчості укр. архітекторів А. Добровольського, В. Єжова, О. Слєпцова.

Лит.: Вечерський В. В. Тарас Шевченко й усвідомлення національної архітектурної традиції // Укр. культ. 2013. № 8 (1016).

В. В. Вечерський

Архітектурний стиль — історично сформована порівняно стійка система засобів і прийомів організації архіт. форми (будинку, споруди, комплексу, ансамблю). Їй властива спільність суттєвих рис (функціональних, просторових, естетичних), зумовлена соц. характером архіт. творчості. А. с. може бути характерним для певного іст. періоду, конкрет. регіону, окр. архітектора. У вузькому розумінні — сукупність ознак, рис, особливостей, властивих тій чи ін. конкр.

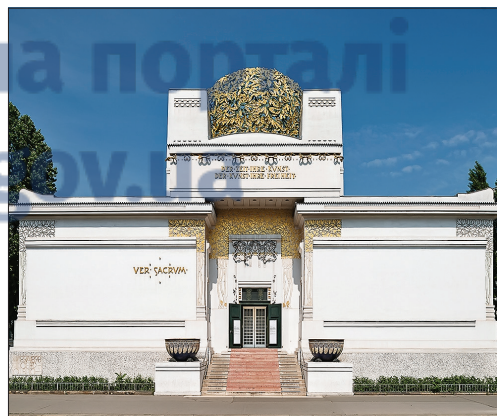

Архітектурний стиль. Романський стиль: собор Сан-Мартіно у м. Лукка (Італія)

Архітектурний стиль. Класицизм: церква Сан-Франческо-ді-Паоло в м. Неаполі (Італія)

Архітектурний стиль. Кафедральний собор Св. Віта, Вацлава і Войтеха у м. Празі (Чехія)

Архітектурний стиль. Модерн: Виставкова споруда «Сецесіон» у м. Відні (Австрія)

перетворення стилю на канон. В історії архітектури є чимало випадків канонізації стилю (напр., *класицизм*). Канон і мода (тимчас. захоплення певними архіт. формами чи стилістикою) належать до сфери стиленаслідкування, а не стилеутворення. Справжнє стилеутворення є іст. процесом. Історію архітектури можна уявити як історію розвитку і зміни т. з. великих А. с. (світових стилів): *романський стиль, готика, ренесанс, бароко, класицизм, історизм, модерн*.

Лит.: Євреїнов Ю., Мардер А. *Стиль* // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. *Архітектура: короткий словник-довідник*. Київ, 1995; Вечерський В. *Курс історії архітектури*. Київ, 2006; Згурська М., Лавриненко Н. *Архитектурные стили*. Харків, 2013; Давидич Т. Ф. *Стиль как язык архитектуры*. Харків, 2014; Hopkins O. *Architectural Styles: A Visual Guide*. London, 2014.

В. В. Вечерський

Архітектурні об'єкти культурної спадщини — окремі будівлі, архіт. споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані, мають ознаки певної культури, епохи, певних стилів (див. *Архітектурний стиль*), традицій, буд. технологій або є творами відомих авторів. Такі об'єкти, зосереджені на певній тер., можуть утворювати *комплекс, ансамблі*. Є елементами *архітектурної спадщини* й відрізняються від *архітектурних пам'яток* тим, що не занесені до *Державного реєстру нерухомих пам'яток України*. У разі виявлення / ідентифікації фахівцем такого об'єкта на нього складають облік. документацію (див. *Облікові реєстри*) і заносять до Переліку об'єктів культ. спадщини, який затверджує орган охорони культ. спадщини обласної або Київ. міськ. держ. адміністрації, після чого документацію на об'єкт направляють на розгляд до Мін-ва культури для ухвалення рішення про занесення чи незанесення його до Держ. реєстру нерух. пам'яток України.

Дж.: Про охорону культурної спадщини: Закон України № 1805-III від 08.06.2000 // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

Лит.: Вечерський В. В. *Класифікатор об'єктів (пам'яток) архітектури та містобудування* // Класифікатори нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Київ, 2012; Коротун І. В. *Класифікація та архітектурно-типологічні особливості об'єктів всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО та їх буферних зон* // Містобуд. та територіальне планування. 2016. Вип. 62 (1).

В. В. Вечерський

Архітеутис (*Architeuthis*), гігантські кальмари — рід глибоководних кальмарів род. *Architeuthidae*. Систематика роду дискусійна, за даними ост. генет. досліджень у складі роду 1 вид (*Architeuthis dux*). Будова тіла А. типова для кальмарів. Він

Архітеутис. Знахідка 14 січня 1933 у м. Скарборо (Велика Британія)

має високоорганізовану нервову систему і складний мозок. Великі очі (найбільші серед усіх живих орг-мів очі — до 27 см у діам. з 9-сантиметровою зіницею) дають змогу *молюску* вловлювати слабке біолоюмінісцентне світло орг-мів. Про розмноження А. відомо досить мало. Ймовірно, він досягає статевої зрілості у віці 3 р. Самиці продукують велику кількість яєць (до 5 кг). Гігант. кальмар живиться глибоковод. рибами, а також ін. видами кальмарів. Єдиними відомими тваринами, що полюють на дорослих А., є *кашалоти* і полярні акули. Гігант. кальмар є найбільшим за довж. тіла молюском і одним з найвідоміших сучас. безхребетних. Згідно з підтвердж. даними, макс. довжина від кінця плавців до кінчиків довгих щупальців — 16,5 м. Макс. маса тіла становить 275 кг для самиць і 150 кг — для самців. А. поширений у всіх океанах Землі. Зазвичай його виявляють поблизу континент. схилів у діапазоні глибин від 300 до 1000 м. Відносно зрідка представники цього виду трапляються у троп. і поляр. широтах.

Лит.: Nesis K. N. *Cephalopods of the World*. Neptune City, 1987; Förch E. C. *The Marine Fauna of New Zealand: Cephalopoda: Oegopsida: Architeuthidae (GiantSquid)*. Wellington, 1998; Piper R. *Extraordinary Animals: An Encyclopedia of Curious and Unusual Animals*. London; Westport, 2007; Palumbi S. R., Palumb A. R. *The Extreme Life of the Sea*. Princeton; Oxford, 2015.

О. В. Гарбар

Архітрав (франц., італ. architrave, від грец. ἀρχή, тут — головний і лат. trabs, trabis — балка) — головна балка, що перекриває прогін між колонами. У класичних *ордерах архітектурних* — нижня з трьох горизонт. частин *антаблемента*,

Архітрав Парфенона в м. Афінах (Греція)

що спирається на *капітелі* колон і на яку спирається *фриз* або *карниз*. В *ордері доричному* й *ордері тосканському* А. є масивною рівною балкою без декору, в *ордері іонічному* й *ордері коринфському* А. розчленовано горизонт. смугами. В Україні застосовувався в мурованих ордерних будівлях доби *античності* та від 16 ст.

Лит.: Архітрав // Мардер А. П., Євреїнов Ю. М., Вечерський В. В. та ін. *Архітектура: короткий словник-довідник*. Київ, 1995; Архітрав // *Мистецтво України* : у 5 т. Київ, 1995. Т. 1; Тимофієнко В. І. *Архітрав* // *Архітектура і монументальне мистецтво: терміни і поняття*. Київ, 2002.

В. В. Вечерський

Архозаври (*Archosauria*) — група завропсид — плазунів підкласу *діапсид*. У її складі розглядаються *динозаври, птерозаври* та ін. вимерлі органи, сучас. *крокодилові*, а також, за кладист. схемами (див. *Кладистика*), *птахи*. Назва походить від грец. ἀρχαῖος — стародавній та σαῦρος — ящер. Розквіт А. (динозаврів, крокодилів, ящур

рів) припадав на мезозой. Найрізноманітніші за формами й екол. приуроченістю плазуни мезозою. Населяли наземне, водне, повітр. середовища. Висхідною групою А. були текодонти (Tesodontia), або псевдозухії, які у верх. пермському періоді (див. *Пермський період і пермська систе-*

Архозаври. Орнітозухій (*Ornithosuchus longidens*), реконструкція

ма) відокремилися від еозухій і досягли розквіту в тріасовий період (див. *Тріасовий період і тріасова система*). Псевдозухії подібні до ящірок: від 15 см до 3–5 м завдовжки, більшість вела назем. спосіб життя, задні кінцівки масивніші за передні. Деякі текодонти лазили по деревах і вели деревн. спосіб життя. Є припущення, що птахи відокремилися саме від текодонтів. Заг. ознаками А. є діапсидний тип черепа (2 скроневі вікна), дод. передочні або суборбітальні отвори (за розмірами часто перевищували очниці), текодонтні зуби без коренів, сформовані в окр. комірках, отвори в нижніх щелепах. Більшість А. вимерли на межі *крейдового періоду* і палеогену.

Лит.: Татаринов Л. П. Морфологическая эволюция териодонтов и общие вопросы филогенетики. Москва, 1976; Rasskin-Gutman D., Buskalioni A. Theoretical Morphology of the Archosaur (Reptilia: Diapsida) Pelvic Girdle // *Paleology*. 2001. Vol. 27. № 1; Харченко Л. П., Ковтун М. Ф., Ликова І. О. Еволюційно-екологічні аспекти зоології хребетних. Харків, 2019; Reppel O. Mesozoic Sea Dragons: Triassic Marine Life from the Ancient Tropical Lagoon of Monte San Giorgio. Bloomington, 2019.

Архонт [грец. ἀρχων (ἀρχοντος) — начальник, правитель] — 1) У полісі Стародавньої Греції — посадова особа найвищого рангу із широкими повноваженнями. Від 11 ст. до н. е. трьох А. обирали пожиттєво. Згодом А. обирали на 10 р., збільшивши їхню кількість (582 до н. е.) до дев'яти, які утворювали Раду А. Від 682 до н. е. термін обрання А. зменшено до року. Особи, що склали повноваження А., довго входили до ради аристократів — *Ареопагу*. Від 487 до н. е. А. обиралися щорічно за жеребом і більше не відігравали важливої політ. ролі.

2) У *гностицизмі* — злі духи-мироправителі, ворожі *Богові* й людині; творці матер. космосу, а також емоцій, потягів, системи заповідей і заборон, які поневолюють людину в матер. світі. Їх очолює *деміург*.

3) У Візантії — титул представника вищої світської *еліти*, від серед. 16 ст. — також церковної. Після завоювання м. *Константинополя* турками (1453; тепер м. Стамбул) титул А. миг надавати *патріарху*, який керував життям правосл. спільноти. Деякі церкви (напр., *Константинопольська православна церква*, *Болгарська православна церква*) досі зберігають ін-тут А. як практику присвоєння титулу світським діячам за особл. заслуги в підтримці помісних *Православних автокефальних церков*, утвердженні релігійної нашої.

Лит.: Кучина И. А. Византийские архонты XIV–XV вв. как властвующая элита // *Антич. древность и средние века*. 1997. Вып. 28; Афонасин Е. В. Гносис. Фрагменты и свидетельства. Санкт-Петербург, 2008; Greenbaum D. G.

The Daimon in Hellenistic Astrology: Origins and Influence. Leiden; Boston, 2015; Балух В. О. Історія античної цивілізації : у 3 т. 2-ге вид. Чернівці, 2016.

Є. А. Харьковиченко

Архонти (Archonta) — надряд *ссавців* підкласу *звірі* (Theria). За різн. класиф. схемами до складу таксону входили *шерстокрили*, *рукокрилі* і *примати*, згодом кажани, примати і тупаї. З урахуванням сучас. молекулярних даних у межах надряду А. розглядаються ряди лемуноподібних і лиликоподібних (без родини лиликових).

Лит.: Загороднюк І. В. Наукові назви рядів ссавців: від описових до уніфікованих // *Вісник Львів. ун-ту. Сер. біол.* 2008. Вип. 48; Загороднюк І. В., Ємельянов І. Г. Таксономія і номенклатура ссавців України // *Вісник Нац. наук.-природн. музею*. 2012. № 10; Харчук С., Загороднюк І. Родини ссавців світу: огляд таксонів та їхні українські назви // *Geo & Bio*. 2019. Т. 17.

Арцебáрський, Анатолій Павлович (рос. Арцебарский, Анатолий Павлович; 09.09.1956, смт Проснян Покровського р-ну Дніпропетр. обл., тепер Україна) — льотчик-космонавт, льотчик-випробувач, Герой Рад. Союзу (1991), полковник, 71-й космонавт СРСР, 251 астронавт світу, 1977 закінчив Харків. вище військ. авіаційне уч-ще льотчиків імені двічі Героя Радянського Союзу С. І. Грицевця за спеціальністю «командна тактична винищувальна авіація». 1983 пройшов підготовку в Центрі випробування авіац. техніки та підготовки льотчиків-випробувачів у м. Ахтубинську (тепер Астрахан. обл., РФ). 1983–1987 навчався в Ахтубин. філії Моск. авіац. ун-ту на ф-ті літакобудування. 1996 закінчив Військ. академію Збройних Сил РФ, 2002 — Моск. академію ринку праці та інформ. технологій за програмою антикриз. керування. Служив льотчиком-інструктором (1977–1983) і льотчиком-випробувачем (1983–1988) у Військ.-повітр. силах Київ. та Пн.-Кавказького військ. округів. Військ. льотчик 1-го класу, льотчик-випробувач 2-го класу. За час служби освоїв 35 типів літаків та налітав бл. 1 600 год. 1985 А. зараховано до загону космонавтів для роботи в програмі «*Буран*». 1988–1993 — космонавт-випробувач. Косм. політ здійснював від 18.05.1991 до 10.10.1991 як командир міжнар. екіпажу на кораблі «Союз ТМ-12» разом із С. Крикальовим і Г. П. Шарман та на орбіт. комплексі «Мир» разом із В. Афанасьєвим, М. Манаровим, О. О. Волковим, Т. Аубакіровим (нар. 1946), Ф. А. Фібеком. Під час польоту 6 разів виходив у відкр. космос, заг. тривалість виходів — 32 год 17 хв. Тривалість польоту А. становила 144 доби 15 год 21 хв. У 1993 перейшов до групи космонавтів РАН, одночасно став радником Центру програм. досліджень. 1994 звільнений з посади космонавта РАН у зв'язку з навчанням у Військ. академії Збройних Сил РФ. Після закінчення навчання розробляв питання орбіт. та багатораз. авіаційно-тех. комплексів. З 1999 — Ген. директор Нар. благодійного фонду збереження міжнар. косм. станції «Мир», з 2000 — віцепрезидент Федерації космонавтики РФ. Відзначений орденом Леніна (1991), медаллю «За заслуги в освоєнні космосу» (2011) та ін. нагородами.

Лит.: Герои Советского Союза : в 2 т. Москва, 1987. Т. 1; Советские и российские космонавты (1960–2000). Москва, 2001; Залесский К. А. Кто есть кто в истории СССР. 1953–1991. Москва, 2010.

Арцебáрський Анатолій Павлович

Арцеулов, Костянтин Костянтинович (29.05.1891, м. Ялта, тепер АР Крим, Україна — 18.03.1980, м. Москва, тепер РФ) — льотчик, планерист, художник, основоположник рад. планеризму. Нар. в сім'ї кораблебудівника К. Арцеулова (1847–1919) та дочки І. Айвазовського Ж. Арцеулової (1858–1922). У 1906 вступив до Мор. кадетського корпусу в м. Санкт-Петербурзі, 1908 відратований за станом здоров'я. Працював на авіац. заводі в м. Санкт-Петербурзі, 1911 там само закінчив льотну шк. Першого рос. т-ва повітроплавання «Гамаюн» із дипломом пілота-авіатора. Водночас займався планеризмом. 1908 на *планері* влас. конструкції вперше піднявся в повітря. Від 1912 — інструктор Севастоп. аероклубу. Учасник *Першої світової війни*. 1914 служив у кавалерії, командував взводом. 1915 склав іспит на військ. льотчика. Здійснив бл. 200 розвідув. польотів, успішно провів 18 повітр. боїв. 1916 А. призначено нач. від-ня Севастоп. офіцерської шк. авіації з підготовки льотчиків-винищувачів. Тут восени 1916 він уперше в історії вітчизн. авіації навмисно ввів літак у *штороп* і вивів із нього. Це дало А. змогу розширити маневр. можливості літака, згодом цю фігуру *вищого пілотажу* введено в курс навчання льотчиків-винищувачів. Після 1917 продовжував готувати військ. льотчиків. Був нач. льотної частини тренув. авіашколи Пд. фронту. Від грудня 1920 — льотчик-інструктор 1-ї Моск. вищої шк. військ. льотчиків. Конструював планери (5 апаратів влас. конструкції) та випробовував літаки. 1923 на перших Всесоюз. планер. випробуваннях планер «А-5» конструкції А. встановив рекорд тривалості польоту (1 год 2 хв 30 с) і був удостоєний гол. призу. 1927 перейшов на роботу до *цивільної авіації*. Проводив аерофотозйомки для складання точних мап Уралу, Зх. Сибіру, Удмуртії, району пролягання майб. траси Туркестано-Сибірської залізнич. магістралі й розвідку льод. обстановки в пн. частині Азовського м. Літав на літаках різн. типів, заг. наліт — понад 6 000 год. 1933 А. репресовано й засуджено до висилки в м. Архангельськ, де він вступив до Пн. від-ня Спілки художників РРФСР та почав ілюструвати книги з авіац. тематики. Після реабілітації 1937 полишив авіацію, почав займатися худ. творчістю. Оформив понад 40 видань, зокрема книги І. Кожедуба «Служу Батьківщині» (1949), О. Антонова «На крилах з дерева та полотна» (1962) та «Десять разів спочатку» (1969). Його картини й малюнки експонують і зберігають у фондах *Феодосійської національної картинної галереї імені К. І. Айвазовського*, Військ.-мор. музею м. Санкт-Петербурга й Крим. вірмен. т-ва в м. Сімферополі. Автор панно в гол. залі Центр. дома авіації й космонавтики в м. Москві. Працював у журналах «Техніка — молоді» («Техника — молодежи»), «За оборону», «Крила Батьківщини» («Крылья Родины»), «Юний технік» («Юный техник»), «Моделіст-конструктор» («Моделист-конструктор»), у вид-вах «Детская литература», «Молодая гвардия» та ін. Був членом Моск. Спілки художників, Спілки журналістів СРСР.

Лит.: Галлай М. Л. Жизнь Арцеулова. Москва, 1985; Захаров В. П. Первый военный аэродром. Москва, 1988; Аблицов В. Г. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ, 2007; Балаан С. Б. Всемирная серия. Народы и времена. Украина. Крым. Армяне. Симферополь, 2007; Смыслов О. С. Асы против асов: в борьбе за господство. Москва, 2013.

Ю. Ю. Торопчинов

Арцеулов Костянтин Костянтинович

Арцибашев Михайло Петрович

Арцибашев, Михайло Петрович (рос. Арцыбашев, Михаил Петрович; 05.11.1878, х. Доброславівка, тепер село Охтирського р-ну Сумської обл., Україна — 03.03.1927, м. Варшава, тепер Польща) — письменник, драматург, публіцист. Писав рос. мовою. Нар. в сім'ї збіднілих дворян. До 1894 навчався в Охтир. гімназії, був відратований із 5-го класу. 1895–1897 заробляв на життя самостійно (публікував в місц. виданнях карикатури та оповідання). 1897–1898 навчався в Харків. малювальній школі. 1898 переїхав до м. Санкт-Петербурга. 1923 емігрував у Польщу, де отримав громадянство. Активно виступав проти політики *більшовиків* у газеті «За свободу!», яку видавав разом із Д. Філософовим (1872–1940; Росія, Польща). Твори А. тяжіють до натураліст. способу зображення, за змістом і стилем наближені до мас. л-ри, ґрунтуються на переконанні в цінності свободи люд. особистості. 1895 А. дебютував у харків. газеті «Південний край» («Южный край») з оповіданням «Із розповідей офіцерів» («Из рассказов офицеров»). Публікувався як оглядач, карикатурист та автор гумор. оповідань у період. виданнях: «Петербургська газета» («Петербургская газета»), «Петербургський листок» («Петербургский листок»), журнал «Шут». Перша резонансна публікація — оповідання «Зустріч» («Встреча»; 1901) у «Журналі для всіх» («Журнал для всех»). Перша книга — зб. «Оповідання» («Рассказы»; 1905–1906). Автор романів «Санін» («Санин»; 1907), «Біля останньої межі» («У последней черты», 1910), «Жінка, що стоїть посередині» («Женщина, стоящая посреди»; 1915); п'єс «Ревнощі» («Ревность»; 1913; екранізована 1914 реж. О. Ханжонковим), «Війна» («Война»; 1914), «Закон дикуна» («Закон дикаря»; 1915), «Вороги» («Враги»; 1916), «Диявол» («Дьявол»; 1925); казки «Лоша — золоте копичце» («Жеребёнок — золотое копичце»; 1925) та кіносценарію «Чоловік» («Муж»; 1915); зб. публіц. статей — «Етюди» («Этюды»; 1910); «Месник» («Мститель»; 1913); «Записки письменника» («Записки писателя»; 1917, 1925); «Одвічний міраж» («Вечный мираж»; 1922); «Під сонцем» («Под солнцем»; 1924); «Черемшина» («Черёмуха»; 1927); повістей і оповідань. Популярність здобув як автор творів, написаних до 1917, зокрема повістей «Бунт» (1901), «Купріяні» («Куприяны»; 1902), «Дружина» («Жена»; 1905), «Кров» («Кровь»; 1905), «Кривава пляма» («Кровавое пятно»; 1906), «Мільйони» («Миллионы»; 1908), «Робітник Шевирьов» («Рабочий Шевырёв»; 1909); оповідань «Підпрапорщик Гололобов» («Подпрапорщик Гололобов»; 1902), «Сміх» («Смех»; 1902), «Паша Туманов» (1903), «Жах» («Ужас»; 1905), «Револьюціонер» («Револьюционер»; 1906), а також драм. У пов. «Людська хвиля» («Человеческая волна»; 1907) відтворює революц. події в м. Одесі, вперше змалював іст. постать лейтенанта П. Шмідта. До *Жовтневого перевороту 1917* за кіносценаріями А. відзняли фільми «Ганьба розпустити», «Щоденник звабленої», «Месник». Екранізовано роман «Біля останньої межі» (стрічка не збереглася). У СРСР тексти А. не видавали. З морально-естет. змістом творів А. у пр. «Два вороги міщанства» (1909) полемізувала Х. О. Алчевська. В Україні творчість А. досліджують І. Жиленко, А. Кудіна, Т. Свєрбілова. 2017 роман «Санін» видано укр. мовою в перекладі О. Якименко.

Тв.: Санін. Санкт-Петербург, 1908; Собрание сочинений : в 10 т. Москва, 1912–1917; У последней черты : в 2 ч.

Москва, 1913–1917; Закон дикаря; Ревность; Война. Москва, 1916; Записки писателя : в 3 т. Москва, 1917; Смерть Ланде. Москва, 1918; Дикие. Берлин, 1923; Дьявол. Варшава, 1925; Миллионы. Рига, 1930; Человеческая волна. Рига, 1931; Санин. Москва, 2018; Укр. перекл. — Санін. Харків, 2017.

Лит.: Арцыбашев Михаил Петрович // Казак В. Лексикон русской литературы XX века. Москва, 1996; Гиппиус З. «По Арцыбашеву» // Арцыбашев М. П. Записки писателя (1907–1927). Дьявол. Москва, 2006; Жиленко И. Р. М. П. Арцыбашев и его роман «Санин». Сумы, 2007; Кудина А. Л. Роман М. Арцыбашева «Санин» в оценке постсоветского литературоведения // Питання літературознав. 2008. Вип. 76; Жиленко І. Р. Подорож до Михайла Арцибашева. Суми, 2013; Жиленко І. Р., Павлова Д. С. Гражданская позиция М. П. Арцыбашева в публицистике эмигрантского периода // Філол. трактати. 2014. Т. 6. № 4; Жиленко І. Р. Компаративний дискурс: художня публіцистика Дмитра Донцова і Михайла Арцибашева // Філол. трактати. 2018. Т. 10. № 3.

Н. І. Головченко

Арциз — місто, адміністративний центр Арцизького району Одеської обл. України. Розташоване на Пд. Зх., на берегах річок Когильник і Чага. Відстань до м. Одеси — 160 км. Тер. — 11,5 км². А. засн. 1816, названий на честь перемоги 1814 над військом Наполеона І Бонапарта поблизу Арсі-сюр-Об (Франція). Першими поселенцями були нім. колоністи, що займалися с. г. Наприкін. 19 — на поч. 20 ст. А. був одним із найбільших на Пд. Рос. імперії центрів торгівлі зерном, ВРХ, а також кіньми, яких продавали, зокрема, до Франції, Польщі тощо. У 1910-ті здійснювалося буд-во дороги А. — Кілія, а також з-ці від ст. Бессарабська (тепер Молдова) через А. до м. Аккермана (тепер м. Білгород-Дністровський), споруджено локомотивне депо, що значно поживило товарообіг. Відкрито майстерні, ткацьку фабрику тощо. З 1918 А. входив до складу Румунії, з 1940 — до СРСР як частина Ізмаїльської обл., тер. якої 1954 передано до Одеської обл. У роки Другої світової війни окуповано військами нацист. Німеччини й Румунії. З 1957 А. — селище міського типу. Статус міста районного підпорядкування має від 1963. Заг. кількість нас. (2019, оцінка) — 14,7 тис. осіб, густота — 1 283 особи/км². Склад населення за етніч. групами (2001, перепис): українці, росіяни, болгари, молдаване та ін. Укр. мову вважали рідною 22,57 %, рос. — 66,51 %, болг. — 7,90 %. За статевими групами (2016, оцінка): чоловіки (46 %), жінки (54 %). Нас. зменшується. За даними перепису нас. 2001 в А. мешкало 16,2 тис. осіб. Клімат помірно-континент., із м'якою зимою і часто спекотним літом. Серед. т-ра січня — -2 °С, липня — +22,4 °С. Кількість опадів — бл. 400 мм на рік, найбільше в теплу пору року. Пром. підприємства А. виробляють залізобетон, керамічні плити, холодильне устаткування, обладнання для с.-г. техніки тощо. Є поліграфічна, ремонтні, автотранспортні фірми, продовольчі і промтоварні магазини. Розвинута харч. пром-сть. Працюють центр соц. обслуговування, компанії зі страхування, оренди, готель, банки тощо. Є залізнична станція. Функціонують 4 загальноосвітні школи, заклади дошкільної освіти. Наявні худ. і муз. школи, ДЮСШ, оздоровчий центр. Працюють 6-ки, будинок культури, а також іст.-краєзнавчий музей (2009). Є храм. Наявні спорт. зали й майданчики, стадіон.

Арциз. Прапор

Арциз. Герб

Арцизький район. Прапор

Арцизький район. Герб

Дж.: Статистичний щорічник Одеської області за 2016 рік. Одеса, 2016; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017. Київ, 2017; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018. Київ, 2018; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019. Київ, 2019.

Лит.: Географічна енциклопедія України : в 3 т. Київ, 1989. Т. 1; Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. 3-те вид. Київ, 2006; Туристический путеводитель по Одесской области. Одесса, 2010.

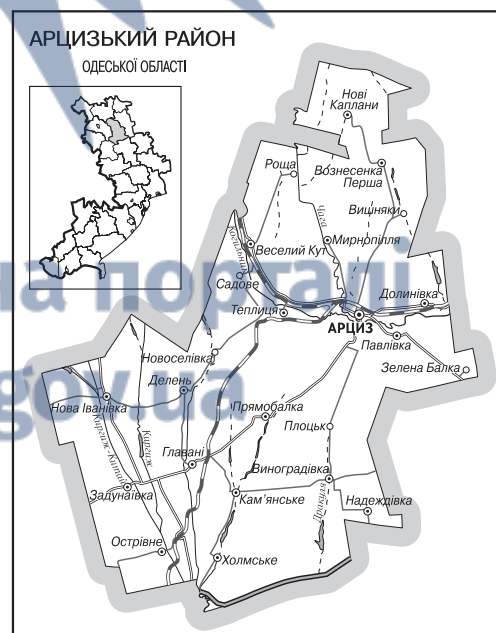
В. А. Сич

Арцизький район — адміністративно-територіальна одиниця Одеської області України.

ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташований на Пд. Зх. області. Межує на Пн. і Пн. Зх. із Тарутинським районом, на Сх. — із Саратським районом, на Пд. Сх. — з Татарбунарським районом, на Пд. — з Кілійським районом, на Пд. Зх. і Зх. — з Ізмаїльським районом і Болградським районом. **АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ.** У районі — 1 місто, 26 сільських нас. пунктів. Заг. тер. — бл. 1,4 тис. км². Адм. ц. — м. Арциз.

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Про давнє заселення тер. А. р. свідчать, зокрема, виявлені могильник пізньоскіфського часу (2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е.; див. Скіфи), поселення черняхівської культури. З 1-ї пол. 19 ст., відколи Бессарабія відійшла до Рос. імперії, місцевість почали заселяти нім., болгарські та ін. колоністи, вони засновували селища, розвивали с. г., займалися буд-вом шкіл, церков тощо. З 1918 тер. була в складі Румунії. А. р. утворено 1940 після приєднання Бессарабії до СРСР. Спочатку район входив до Ізмаїльської області, тер. якої за адм. реформою 1954 було передано Одеській обл. Під час Другої світової війни (1941–1944) окупований військами нацист. Німеччини й Румунії. 1963 А. р. розформований, 1966 відновлений.

ПРИРОДА. У пн. частині району — пд. відроги Молдавської височини, на Пд. — Причорноморська низовина, розчленована ярами. Корисні копалини представлені буд. матеріалами (черепашник, пісок, глина). Ґрунти північностепові з байрачними дібровами. Ґрунти — чорноземи

звичайні малогумусні неглибокі, лучні солонцюваті. У центр. частині А. р. протікає р. *Когильник* та її притока Чага (ліва), у зх. — Киргиз, що належать до бас. Чорного м. Клімат помірно-континентальний. Серед. т-ра січня — $-1,8^{\circ}\text{C}$, липня — $+22,9^{\circ}\text{C}$. Середньорічна кількість опадів — бл. 400 мм. Можливі тривалі бездощові періоди, що супроводжуються вис. т-рами і спричиняють сильні посухи. Серед. тривалість посушливих періодів — 30–35 днів. Природна степова рослинність на вододілах замінена культурною. На схилах річк. долин є масиви деревно-чагарникових протилежних насаджень. Зем. фонд с.-г. угідь становить 121,8 тис. га, з них рілля — 100,2 тис. га, багаторічні насадження — 4,8 тис. га, пасовища — 15,4 тис. га, сіножаті — 1,3 тис. га (2017, оцінка). Є ботанічні *пам'ятки природи* місц. значення — діброва «Арцизька» (1972) і «Новоіванівський» (1993; обидві пл. 2 га).

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2019, оцінка) — 44,3 тис. осіб, густота — 32 особи/км². Склад нас. за етніч. групами (2001, перепис): українці (27,4%), болгар (39%), росіяни (22,3%), молдавани (6,3%), гагаузи (1,9%) та ін. Укр. мову вважали рідною 18,2%, рос. — 42,9%, болг. — 33,9% тощо. За віковими групами: до 17 р. — 24,4%, 18–64 р. — 61,7%, 65 р. і більше — 13,9%. За статевими групами: жінки (52,4%), чоловіки (47,6%). Рівень урбанізації (2019, оцінка) — 33%. Найбільше місто — Арциз (14,7 тис. осіб). Нас. зменшується: природне скорочення на 2018 становило 213 осіб.

Арцизький район. Вітряний млин у с. Задунівці

Арцизький район. Пам'ятник односельцям, які загинули за Першої світової війни в с. Острівному

ГОСПОДАРСТВО. Підприємства А. р. спеціалізуються на вир-ві буд. матеріалів і конструкцій, машинобудуванні, металообробці, переробці. Розвинута харч. пром-сть. Осн. підприємства: «Арцизький завод залізобетонних виробів», «Експеримент» (вир-во метал. виробів), «Арцизьке ХПП» (збереження зерна), «Арцизький маслозавод» тощо. Спеціалізація с. г. — зернове госп-во, виноградарство і плідництво, овочівництво, м'ясо-молочне скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. Сформовано потуж. аграрний комплекс, серед найбільших підприємств — «Агрофірма Бургуджі», «Арцизька м'ясна компанія», «Шампань України», «Арцизьке зерно» тощо. В А. р. також функціонують заклади торгівлі (супермаркети, торг. центри, ринки), ресторани, банки, страхові компанії, фірми, що надають послуги з моб. зв'язку. На тер. р-ну розташ. 4 залізничні станції (Арциз, Аліяга, Главані, Давлет-Агач), а також локомотивне депо. Тер. району проходить європ. автошлях Е87; організовано низку маршрутів. Довж. автодоріж заг. користування — 755,3 км, з них шляхи з твердим покриттям — 457,1 км (2017, оцінка).

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. В А. р. діють 27 шкіл, а також заклади дошкільної освіти, профес. аграр. ліцей (с. Теплиця). Є дит. худ. і муз. школи. Функціонують 27 б-к, у багатьох нас. пунктах наявні будинки культури, заклади оздоровлення й відпочинку. Музеї: меморіальний Христю Ботева (2008; с. Задунівка), історико-краєзнавчий (2009; м. Арциз). Серед культових споруд — Свято-Успенська церква (1840; с. Делень), Свято-Вознесенська церква (1881; с. Главані), Свято-Георгіївська церква (1880-ті; с. Острівне) та ін. На тер. р-ну також виявлено низку *пам'яток археологічних*.

СПОРТ. На тер. А. р. є фізкультурно-спорт. клуби, спорт. зали й майданчики тощо. У різних нас.

пунктах є стадіони, зокрема в м. Арцизі, с. Виноградівці.

Дж.: Статистичний щорічник Одеської області за 2016 рік. Одеса, 2016; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017. Київ, 2017; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018. Київ, 2018; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019. Київ, 2019.

Лит.: Географічна енциклопедія України : в 3 т. Київ, 1989. Т. 1; Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України. 3-тє вид. Київ, 2006; Туристичний путеводитель по Одесской области. Одесса, 2010.

В. А. Сич

Арцимович, Антон Францович (бл. 1871, Волинь, тепер Україна — дата і місце смерті невідомі) — співак (лірико-драм. тенор). Вокальну освіту здобув приватно. Артист. діяльність почав в укр. музично-драм. трупях М. *Садовського* і М. *Кропивницького* (1891–1893). Упродовж 1893–1896 — соліст Київ. рос. опери, 1896–1897, 1921–1922 — Харків. опери, 1897–1899 — Тифліс. опери (тепер у м. Тбілісі, Грузія), 1899–1900 — Пермської опери, 1900–1905 — Казансько-Саратов. опер. т-ва (тепер у РФ). Виступав також на опер. сценах міст Санкт-Петербурга (1901), Москви (1901; 1907–1908), Одеси (1902), Кисловодська (1902), Томська (1909–1910), Симбірська (1912; тепер Ульяновськ, РФ) та ін. Мав сильний голос широкого діапазону. Виконував гол. теноровий репертуар. Серед партій: Андрій («Запорожець за Дунаєм» С. *Гулака-Артемівського*), Петро («Наталка Полтавка» М. *Лисенка*), Ленський, Германн («Євгеній Онегін», «Пікова дама» П. *Чайковського*), Самозванець («Борис Годунов» М. *Мусоргського*), Каніо («Паяци» Р. *Леонкавалло*), Альфред («Травіата» Дж. *Верді*), Ромео, Хозе («Ромео і Джульєтта», «Кармен» Ж. *Бізе*), Артур («Пуритани» В. *Белліні*), Андре Шеньє (однойменна опера У. *Джордано*) та ін. Виступав з Е. Бобровою, А.-Ц. Добровольською, Н. Папаян, Ф. Павловським, Е. Павловською, М. Сперанським, Ф. *Шаляніним* та ін. Співав із симф. оркестрами під керуванням Е. Еспозіто, Е. Купера, Дж. Пагані, І. Паліціна.

Лит.: Пружанский А. Отечественные певцы. 1750–1917 : в 2 ч. Москва, 1991. Ч. 1; Кушнірук О. Арцимович Антон Францович // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ, 2006. Т. 1; Лисенко І. Співаки України. Енциклопедичне видання. Київ, 2011.

О. М. Німолівич

Арцимович, Лев Андрійович (рос. Арцимович, Лев Андреевич; 25.02.1909, м. Москва, тепер РФ — 01.03.1973, там само) — фізик, академік АН СРСР (з 1953). Закінчив фіз.-мат. ф-т Білоруського ун-ту в м. Мінську 1928 (тепер *Білоруський державний університет*). 1930–1940 працював в Ленінград. фіз.-тех. ін-ті АН СРСР (тепер Фіз.-тех. ін-т імені А. Ф. Йоффе РАН). З 1944 — в Ін-ті атом. енергії імені І. В. Курчатова, з 1947 — професор Моск. ун-ту (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*). Перші праці присвячено оптиці *рентгенівських променів*. Разом з А. *Аліхановим* довів можливість застосування класич. оптики до явищ відбиття жорстких Х-променів від прозорих і поглинальних середовищ. 1935 разом з І. *Курчатовим* уперше довів захоплення *нейтрона протоном*, 1936 разом із братами А. *Аліхановим* і А. *Аліханяном* експеримент. підтвердив

збереження енергії та імпульсу при анігіляції електрона і позитрона. Ці дослідження були першими доказами збереження енергії імпульсу при елемент. акті взаємодії мікрочастинок. 1945 разом з І. Померанчуком досліджував магнетогальмівне випромінювання електронів у бета-троні. У повоєнні роки розробив зі співробітниками метод електромагніт. розділення ізотопів. Від 1950 проводив дослідження з керованого термоядер. синтезу. 1952 відкрив нейтронне випромінювання високотемператур. плазми, а разом із М. Філіповим — плазм. фокус. 1956 встановив нетермояд. природу нейтронів, які випромінюють у газовидних печах. Під його керівництвом було сконструйовано термоядер. установи «Токамак», на яких було отримано фіз. термоядер. реакцію в стійкій квазістаціонарній плазмі. Учасник *Пагвоського руху*. Лауреат Держ. премії СРСР (1953, 1971), Ленін. премії (1958), Герой Соц. Праці (1969). Серед нагород також медалі, ордени. 1966 був обраний членом Америк. академії наук і мис-тв. На честь А. названо: кратер на Місяці (1973), теплохід (Франція; 1974), вулицю в м. Москві (1985). У 1973 запроваджено стипендію імені А. студентам-відмінникам фіз. ф-тів Моск. ун-ту та Моск. інж.-фіз. ін-ту.

Пр.: Взаимодействие элементарных частиц // Успехи физ. наук. 1940. Т. 24. № 5; Управляемые термоядерные реакции. Москва, 1961; Замкнутые плазменные конфигурации. Москва, 1969; Избранные труды: Атомная физика и физика плазмы. Москва, 1978; Физика плазмы для физиков. Москва, 1979. (у співавт.)

Лит.: Боярчук А. А. Академик Лев Андреевич Арцимович // Успехи физ. наук. 1999. Т. 169; Храмов Ю. А. История физики. Киев, 2006; Академик Лев Андреевич Арцимович. Воспоминания, статьи, документы / Ред.: В. С. Стрелков, В. П. Смирнов, Н. Г. Арцимович и др. Москва, 2009; Фридман Ф. М. Арцимович и сильнейшие гидродинамические неустойчивости // Успехи физ. наук. 2009. Т. 179.

Арциховський, Володимир Мартинович (рос. Арциховский, Владимир Мартинович; 08.07.1876, м. Житомир, тепер Україна — 13.06.1931, м. Москва, тепер РФ) — ботанік, фізіолог рослин, основоположник спец. фізіології деревних порід у СРСР. Навчався на природничому відділенні фіз.-мат. факультету Імператор. Моск. ун-ту (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*), був відрах. як політ. неблагонадійний. Продовжив навчання в Санкт-Петербурзькому Імператор. ун-ті (тепер *Санкт-Петербурзький державний університет*), після закінчення якого 1900 залишився для підготовки до звання професора на каф. ботаніки. 1906 захистив магістер. дис. з ботаніки. 1907–1922 працював професором фізіології рослин і мікробіології Донського політех. ін-ту в м. Новочеркаську (тепер РФ). 1910–1922 обіймав посаду директора, потім ректора Донського ін-ту с. г. і меліорації. 1918–1923 очолював Рос. бот. товариство в м. Новочеркаську. 1923–1925 — завідував каф. фізіології рослин Ліс. ін-ту в м. Москві, був членом-співробітником Держплану СРСР, 1925–1927 — Держплану РСФСР. 1926–1927 очолював лаб. фізіології рослин *Нікітського ботанічного саду*. 1926 — член організац. бюро Центр. ліс. дослідної станції в м. Москві, згодом — зав. лаб. фізіології рослин установи. З 1928 завідував біол. відділенням НДІ деревини, від 1930 (після приєднання досл. станції до НДІ деревини) ке-

Арцимович Лев Андрійович

Арциховський Володимир Мартинович

Арцишевський Роман Антонович

рував лабораторіями фізіології рослин обох установ, а також каф. ботаніки Моск. лісотех. ін-ту. Досліджував водний режим рослин, удосконалив низку методів його вивчення: визначення сисної сили, застосування колоїдальних плівок, асептичне отримання чист. насіння, повітряної культури рослин тощо. Проводив дослідження в галузях фізіології, анатомії, морфології, екології рослин. Під час відрядження на острови Балтійського м. 1901 збирав *водорості*. Вивчав карлик. форми водорості *фукуса* пухирчастого, результатам дослідження якого присвячена його магіст. дис. Від 1925 вивчав анат. особливості та ріст *саксаулу*, згодом розгорнув дослідження фізіології ін. деревн. порід та роботи, пов'язані з ліс. пром-стю. Теор. і практ. внесок А. у ботаніку — вивчення колоїдів, отрут, бактеріо-пурпуру та ін. речовин, антолізу квіток, стерилізація насіння, повітр. культури тощо. А. — популяризатор науки, педагог і енциклопедист. Серед праць А.: «Ріст як видова ознака у рослин» (1906), «Філонекроз чи пристосування» (1907), «Про повітряні культури рослин» (1910), «Промислові рослини», «Розвиток і розмноження рослин», «Розчинена вода і рослинні колоїди» (усе — 1912), «До методики вивчення деревини. Розподіл води у деревині дерев» (1929) та ін.

Пр.: Ботаника. Москва, 1925.

Лит.: Зайцева А. А., Липшиц С. Ю. Арциховский, Владимир Мартинович // Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь : в 4 т. Москва, 1947. Т. 1; Фокин С. И. Русские ученые в Неаполе. Санкт-Петербург, 2006.

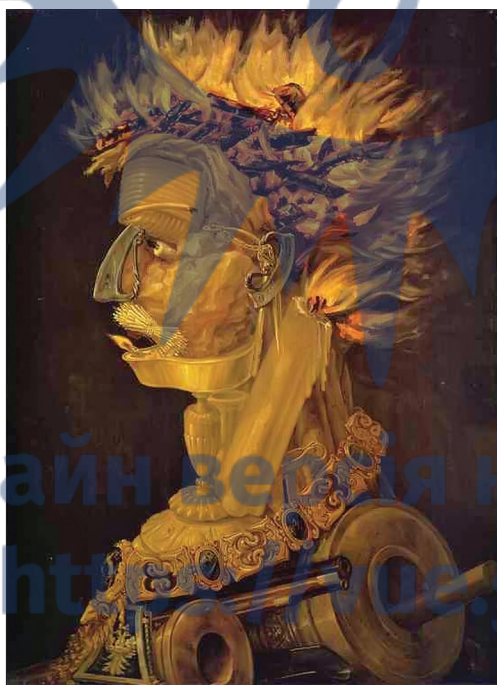
Арцишевський, Роман Антонович (09.07.1946, смт Ківерці, тепер місто Волин. обл. Україна — 28.01.2017, м. Київ, Україна) — філософ, педагог, організатор освіти, доктор філос. наук (з 1987), професор (з 1988), чл.-кор. НАПНУ (з 1994), академік Міжнар. академії пед. і соц. наук (2002), засл. діяч н. і т. України (2008). У 1969 закінчив ф-т журналістики *Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова*. 1969–1973 працював журналістом Ногін. міської газети; викладачем Моск. авіац.-технол. ін-ту; старш. лаборантом у Моск. ун-ті; 1973–1979 — старш. редактором групи з проблем підручника гол. редакції вид-ва «Просвещение» (м. Москва). 1979 захистив канд. дис. «Світогляд у структурі сусп. свідомості». Від 1979 — у Луцькому пед. ін-ті (тепер *Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*); працював на посадах старш. викладача, доцента, професора, зав. каф. лінгвістики (1991–1994), культурології (1996–1997), філософії (від 1998), проректора з наук. (1987–1991, 2005–2007) і навч.-експерим. (1991–1995) роботи, директора Ін-ту соц. наук (від 1994; засн. на базі створеного А. Укр. центру світогляд. освіти молоді). 1987 захистив докт. дис. «Світогляд як суспільне явище». Розробив концепцію світогляд. освіти молоді, що лягла в основу навч. програм і підручників з нового інтегров. шкіль. курсу «Людина і суспільство». За дорученням Мін-ва нар. освіти УРСР, 1989–1994 очолював упровадження курсу в школах республіки; розробку науково-методол. і методич. проблем удосконалення змісту шкіль. освіти та підготовки викладачів соц. наук. Створив наук.-пед. школу світоглядної освіти молоді, послідовники якої діють в Україні та за кордоном. Працював над проблемами сучас. світогляду і суспіль-

ствозн. освіти, сусп. свідомості й самосвідомості, філос. антропології, методики викладання філософії та соц.-гуманітар. дисциплін, теорії та методики шкіл, підручників. Розробив і викладав низку оригін. філос. курсів [зокрема з філос. *пропедевтики*, «філософії життя (основи віталогії)», «філософії сучасної освіти» та ін.]. Автор бл. 200 наук. праць, зокрема 6 моногр., понад 30 підруч. і посіб., 5 з яких були визнані Ін-том навч. книги імені Георга Еккерта (Німеччина) кращими серед аналогічних, виданих на пострад. просторі.

Пр.: Мироззороу: сущность, специфика, развитие. Львов, 1986; Світ і людина. Київ, 1996; Віталогія як філософське вчення про життя людини // Наук. вісник Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Сер.: Філософ. науки. 1999. № 11; Методичні принципи світоглядної освіти // Пед. пошук. 1999. № 4; У с п і в а в т. — Людина і суспільство: у 2 ч. Луцьк, 1992; Людина в сучасному світі. Київ, 1997; Особа і суспільство. Київ, 1997; Інтеграція змісту освіти. Луцьк, 2007; Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Волинська область. Київ, 2009.

Літ.: Роман Антонович Арцишевський. Луцьк, 2011.

Арчимбольдо, Джузеппе (італ. Arcimboldo, Giuseppe; 1527, м. Мілан, тепер Італія — 11.07.1593, там само) — художник, представник напрямку *маньєризм*. Про ранній період творчого становлення А. відомо мало. Починав працювати разом із батьком-художником, допомагав створювати розписи *Міланського собору*. Створював ескізи для гобеленів собору Санта-Марія-Ассунта в м. Комо. Існують згадки про його роботу в м. Феррарі. Творча біографія А. переважно пов'язана з *Богемією*, поділяється на такі періоди: до

Арчимбольдо Джузеппе.
«Вогонь», 1566, Музей історії
мистецтв м. Відня (Австрія)

1562 — 1-й міланський, 1562–1587 — рудольфінський, з 1587 до смерті — 2-й міланський. Від 1562 А. працював у м. Відні (тепер Австрія) як портретист-копіювальник при дворі імператорів *Священної Римської імперії германської нації*,

спочатку Фердинанда I, а потім — Максиміліана II; у м. Празі (тепер Чехія) при дворі *Рудольфа II Габсбурга*, який дарував йому дворянство. Загалом при дворі *Габсбургів* провів 26 р. Приніс до празького двору маньєристич. естетику в її первинному, італ. варіанті. Справив вплив на формування мист-ва, названого згодом рудольфінським, осередком якого був двір імпр. Рудольфа II Габсбурга в м. Празі. 1587 оселився в м. Мілані, продовжував працювати на Рудольфа II Габсбурга. А. займався *гобеленом, вітражем*, монумент. і станковим живописом, *графікою*, оформлював придворні свята, цікавився різними галузями науки. Незвично трактував форму, тяжів до *анаморфозів*. Схильний до *алегорій*, мав талант *стилізації*. Ускладнені композиції, їхня *ритміка*, вигадивість і строкатість були зовн. ознаками маньєризму, тому А. органічно вписувався у свою епоху. Незвичною вважається його спроба експериментувати з розкладанням форми на складники з використанням *анаморфозів*, традиційних для напрямку. Тому стиль А. називають попередником *сюрреалізму*. Манеру А., в основі якої — незвичне худ. бачення, намагалися копіювати його сучасники. Інтерес до творчості А. відродився лише у 20 ст. Манера А., що з часом одержала назву «арчимбольдизм», формувалася поступово. Для творчості раннього (мілан.) періоду характерні традиційність, тяжіння до *натуралізму*, реалістичності. У перші роки при дворі Габсбургів виконував роботи на замовлення в реаліст. манері («Портрет Максиміліана II з родиною», 1563; «Портрет доньки Фердинанда I», бл. 1563; «Ерцгерцогиня Джоанна», 1562–1565). Створював багато портретів придвор. осіб. Рання стадія формування індивід. стилю А. (з 1560-х) вирізняється синтетичністю: мова *анаморфозів* поєднується з реалістичністю трактування форми. Творчий спадок А.: вітражі, гобелени (підготовчі роботи), оформлення свят (ескізи маскарад. костюмів, лаштунків), живописні портрети реалістичні, живописні портрети *алегоричні*, «зворотні» картини (роботи, у яких зображення читається двічі — одне зображення пряме, друге — якщо перевернути твір догори ногами), графічні твори. Писав *автопортрети* (графічні) у різні періоди життя (у 48 р. і 61 р.). Всесвітню славу А. здобув завдяки портретам, у яких образи створені за допомогою овочів, фруктів, птахів, елементів живої природи, предметів побуту. Найзначніші твори, у яких А. звертався до *анаморфозів* і мови *алегорій*, повторювалися кількаразово: цикл «Пори року» («Весна», «Зима», «Літо», «Осінь»; 1562–1570-ті). Серед «зворотних» картин: «Кухар» (1570), де один варіант зображення — це чол. портрет у шоломі, другий — смажена дичина в тарілках; «Садівник» (бл. 1590), де зображення читається або як портрет чоловіка, або як *натюрморт* з овочів; «Бібліотекар» (1566); «Юрист» (1566); «Чотири елементи» (1569); «Вертумен» (бл. 1590); «Флора» (1591) та ін. Твори А. зберігаються в кафедр. Міланському соборі, Музеї історії мист-в (м. Відень), музеї Королів. академії витончених мист-в Сан-Фернандо (м. Мадрид, Іспанія), *Луврі* (м. Париж, Франція), Худ. музеї (м. Денвер, США), Бавар. держ. зібраннях картин (м. Мюнхен, Німеччина), комплексі Королів. музеїв витончених мист-в (м. Брюссель, Бельгія) тощо. Чимало робіт у приват. колекціях.

Лит.: Виппер Б. Итальянский Ренессанс : в 2 т. Москва, 1977. Т. 2; Арган Дж.-К. История итальянского искусства : в 2 т. Москва, 1990. Т. 2; Муратов П. Образы Италии. Москва, 1994; Chastel A. L'Art Italien. Paris, 1995; Дзери Ф. Арчимбольдо / Пер. с ит. Москва, 2001; Крискегорте В. Джузеппе Арчимбольдо. 1527–1593. Москва, 2002; Пономарева Т. Итальянская живопись начала XVI века (История мировой живописи). Москва, 2008; Романенкова Ю. Мировоззренческие универсалии периодов Stilwandlung в мировом художественном процессе. Киев, 2009; Романенкова Ю. Маньеризм в искусстве Европы XVI века: этапы трансформации стиля. Saarbrücken, 2014.

Ю. В. Романенкова

Аршин (осман. أرشون, тур. arşun, татар. аршын — лікоть) — міра довжини у традиц. російській системі мір, що офіційно використовувалася в Російській імперії включно з українськими губерніями до переходу на *метричну систему* (поетапно у 1918–1925). Дорівнювала 1/3 *сажені*, 16 *вершків*. Після офіційної уніфікації російської системи мір із англійською й початку використання останньої в Росії (1835) встановлено відповідність А. 28 *дюймам*. У перерахунку на одиниці метричної ситеми А. дорівнює 71,12 см.

Аршинов, Петро Андрійович (рос. Аршинов, Петр Андреевич; 1887, точна дата невідома, м. Катеринослав, тепер м. Дніпро, Україна, за ін. даними — с. Андреевка, тепер с. Велика Андреевка Нижньоломовського району Пензенської обл., РФ — 1937 або 1938, місце невідоме) — політичний діяч, ідеолог *анархо-комунізму*. 1904–1906 — слюсар залізнич. майстерень, редактор нелегальної більшовиц. газети «Молот» і керівник осередку РСДРП(б) у залізнич. майстернях у м. Кизил-Арваті (тепер м. Сердар, Туркменістан). 1906 переїхав до м. Катеринослава, де долучився до анархо-комуніст. руху (див. *Анархізм*). 1906–1907 організував низку терор. актів у м. Катеринославі та інших містах Катеринослава. губ. Заарештований 1907. Після втечі з-під варти — на еміграції. 1909 нелегально повернувся до Рос. імперії. 1910 виїхав до Австро-Угорщини з метою організувати перевезення зброї й літератури, однак був заарештований. 1911 виданий Рос. імперії, засуджений до каторжних робіт. Відбував покарання в каторжному відділенні Бутирської в'язниці в м. Москві. Звільнений 1917. Під час ув'язнення познайомився з Н. Махном, якого утримували 1911–1917 у тому ж відділенні в'язниці. Н. Махно під час перебування в ув'язненні під впливом А. ознайомився з працями ідеологів анархізму та інших революційних рухів та займався самоосвітою. 1917 був співзасновником Московської федерації анархіст. груп, редактором газ. «Анархія» («Анархия»). 1918 виїхав до м. Курська, де взяв участь у створенні Конфедерації анархіст. орг-цій України «Набат». Після завершення організац. оформлення цього об'єднання навесні 1919 спільно з В. Воліним (1882–1945) відновив контакти з Н. Махном. 1919–1921 був одним із ідеологів махновського руху, редагував (із перервами) головну газ. махнов. армії «Шлях до свободи» («Путь к свободе»). Після розгрому махнов. руху 1921 на короткий час повернувся до м. Москви. 1922–1934 на еміграції. 1922–1925 — у м. Берліні, 1925–1929 — у м. Парижі. 1925–1929 редагував анархіст. журн. «Справа праці» («Дело труда»), після закриття якого був змушений виїхати до

Бельгії. 1929–1932 не брав акт. участі в анархіст. русі, поступово схиляючись до визнання потреби встановлення «диктатури пролетаріату». 1932 виїхав до СРСР. Після повернення з еміграції відійшов від політ. життя, проте 1935 опублікував у газ. «Відомості» («Известия») статтю «Крах анархізму». За непідтвердженими даними заарештований і розстріляний 1937 або 1938. Дані про арешт і страту А. відсутні.

Тв.: История махновского движения. Берлин, 1923; Два побега (Из воспоминания анархиста 1906–9 гг.). Париж, 1929; Новое в анархизме. Париж, 1929.

Лит.: Peters V. Nestor Makhno: The Life of an Anarchist. Winnipeg, 1970; Anarchism: A Documentary History of Libertarian Ideas : in 3 vol. / Ed. by R. Graham. Montreal, 2005. Vol. 1; Савченко В. 100 знаменитых анархистов и революционеров. Харьков, 2010; Архирейский Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. Київ, 2019.

Ар'я (санскрит अर्य, ārya — благородний, гідний, святий) — 1) Наукова назва групи індоєвропейських племен — войовничих напівкочівників-скотарів, які мігрували з Центр. Азії в Іран і до 17 ст. до н. е. заселили долину р. Інду. Вважаються носіями *індоєвропейських мов* і жрецької культури (див. *Жрецьтво*), предками індоаріїв (див. *Арії*), які заснували поселення на тер. міст Хараппи, *Мохенджо-Даро* (обидва — тепер Пакистан), Калібанган (тепер Індія).

2) У Стародавній Індії — особа, що належала до вищих сусп. прошарків (*варн*).

3) У *буддизмі* — особа, що досягла певного рівня духовної реалізації на шляху до просвітлення. В буддистській *іконографії* тих, хто досягнув рівня А., зображують з німбом навколо голови, світлом, що випромінюється навколо тіла, на троні тощо.

4) Термін «А.» також використовують як *епітет* до різн. аспектів буддистського вчення або до вчення в цілому, напр., «А.-марга» — «благородний шлях», «А.-сатья» — «благородні істини» тощо.

Лит.: Андросов В. П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь. Москва, 2011; Стрелкова А. Ю. Буддизм: философия пороженчє. Київ, 2015; Wynne A. Buddhism: An Introduction. London; New York, 2015.

В. В. Титаренко, О. Р. Титаренко

Ар'я Майтрея, Майтрея, Майтрі, Майдарі (санскрит मैत्रेय, палі मैत्रेय, букв. — той, хто є любов) — персонаж буддистської міфології. А. М. відомий також як *бодхісаттва*, популярний у всіх напрямках *буддизму*, і *будда* прийдешнього світ. періоду, тобто після закінчення ери Будди Шак'ямуни. Згідно з пророцтвами, А. М. стане його наступником та принесе у світ вдосконалену версію *Дхарми* (Закону). За буддистськими легендами, А. М. мешкає на небесах Тушти й чекає доби, коли зможе переродитися у світі людей. У бірманській традиції вважається, що А. М. житиме 80 тис. р. Точні вказівки, скільки часу має пробігти від появи Будди Шак'ямуни до приходу Будди Майтреї, відсутні. Культ А. М. особливо популярний у Центр. Азії, де в багатьох монастирях є його *статуї*. У буддистській *іконографії* А. М. зазвичай зображують на троні зі спущеними додолу ногами. Серед особл. атрибутів А. М. — золотистий колір шкіри, *ступа*, ваза з напоєм безсмертя і колесо Дхарми. Щодо А. М. вживається й епітет «Аджита» — «Непереможний».

Лит.: Завгородній Ю. Ю., Капранов С. В., Малахова К. В. та ін. Місце філософії в інтелектуальних традиціях Сходу. Київ, 2013; У Чит Тин. Грядущий Будда Арья Майтрея, бодхисаттва Майтрея и Будда Арья Майтрея / Пер. с англ. Москва, 2013; Edwin Ng. Buddhism and Cultural Studies. London, 2016; Урбанаева И. С. Интерпретация буддизма в сравнительной философии: анализ некоторых основных подходов // Филос. мысль. 2019. № 10.

В. В. Титаренко, О. Р. Титаренко

Ар'я Самадж (санскрит आर्य समाज, ārya samāja — товариство аріїв, т-во просвітлених) — релігійно-реформаторський рух в індуїзмі. Виник 1875 у м. Бомбеї (тепер м. Мумбаї, Індія). Об'єднав до 1,5 млн індуїстів. Засновник руху — Даянанда з Гуджарату (Мулшанкар Тіварі; 1824–1883), який прийняв ім'я Сарасваті на знак пам'яті про свого вчителя-брагмана, знавця Вед. Гасло «Назад, до Вед!» стало основою реформатор. програми. Засновник руху А. С. вважав, що багатовікова традиція індуїзму викривила початк. зміст Вед, і закликав повернутися до «витокового» єдинобожжя. Ведійські гімни були потрактовані монотеїстично (див. *Монотеїзм*): різні імена ведійських богів витлумачені як різні іпостасі єдиного Вищого Божества. Поряд із тим, рух закликав відмовитися від ін-ту профес. жрецтва, спадкової кастової системи, деяких індуїст. звичаїв [напр., традиції саті (самоспалення вдів), дит. шлюбів тощо]. Діяльність А. С. сприяла розвитку освіти в Індії (зокрема жін.), покращенню ставлення до представників нижчих каст і недоторканих. Реформатор. дух діяльності Даянанди Сарасваті і власне А. С. дещо перегукувалися з осн. ідеями прихильників т-ва «Брагмо самадж» під проводом Кешабчондро Сена (1838–1884). Утім, А. С. критикував і засуджував його реформи щодо утвердження міжкастових і міжреліг. шлюбів. Рух підтримував самотність нац. індійської культури, наполягав на зменшенні іноз. впливу. Явний ухил у стародав. інд. традиції зумовили масовіший склад т-ва та інакші політ. позиції. Попри намагання повернутися до монотеїзму, А. С. не пішов на зближення з ісламом чи християнством, обстоював осібну реліг. ідентичність. Гасло «Назад, до Вед!» містило не так заклик до відродження інд. консерватив. давнини, як прагнення протидії ісламу і християнству. Члени А. С. неодноразово й активно підтримували антиколоніальні нац.-визв. рухи кін. 19 — поч. 20 ст. Після 1908 вплив А. С. почав спадати. На поч. 21 ст. А. С. існує лише як невел. реліг. громада, члени якої дотримуються реліг. практик, розроблених ще Даянандою Сарасваті. Серед них важл. місце посідають обряди *жертвоприношення*, які здійснюються за аналогією до ведич. ритуалів, щотижнево, у спец. *храмах*. Обряд супроводжується запалюванням олії, молитов. декламаціями жерців, хор. співом або скандуванням гасел ведично-великоінд. характеру. Члени т-ва вивчають Веди й щодня здійснюють домашні ведичні обряди. Підтримують зв'язки з індуїстами, особливо з брагманами-пандитами, знавцями Вед.

Лит.: Андросов В. П. Индо-тибетский буддизм. Энциклопедический словарь. Москва, 2011; Індія: давнина і сучасність : в 2 вип. 2-ге вид., допов. та уточ. Київ, 2016; Edwin Ng. Buddhism and Cultural Studies. London, 2016.

В. В. Титаренко, О. Р. Титаренко

Ар'я Самадж. Даянанда з Гуджарату

Ар'ядева [санскрит आर्यदेव, Āryadeva; також Канадева (санскр. कणदेव, Kaṇadeva — Однооке божество); 3 ст., дати й місця народження і смерті невідомі] — буддійський філософ, логік. Іст. відомостей про життя бракує. Походив із родини брагманів. Досягши дорослого віку, прибув до Індії, щоби почути проповіді Нагарджуні, став його учнем. Як буддійський монах багато мандрував країною. А. опанував техніку диспуту, на вернувшись багатьох індуїстів до буддизму Махаяни. За легендою, ще одне своє прізвисько — Канадева — отримав за те, що начебто пожертвував око або жінці-небуддистці, або богині якогось дерева, або, відповідно до кит. версії, золотий статуй Махешвари-Шиви. А. відомий філос. дослідженнями проблем вічності, часу, атмана, причиново-наслідкових зв'язків тощо; методами ведення дискусії і спростування ідейних супротивників; критикою доктрин впливових індуїст. шкіл — санх'ї, вайшешики, панчаратри і пашупати [вішнугіти (див. *Вішнуїзм*) і шиваїти (див. *Шиваїзм*)], а також *локаяти* і *джайнізму*, які на той час були гол. опонентами Махаяни (до А. суперечка велася перев. зі шк. Хінаяни). Тибет. буддисти відносять А. до «6 коштовностей» будд. філософії, поруч із Нагарджуною, Асангою, Васубандху, Дізнагою і Дхармакірті. Автор праць «Сто пісень» («Śataśāstra»), «400 віршів» («Catuhsataka-shastra-nama-karika»). Авторство низки трактатів, які приписані А., є дискусійним.

Ар'ядева. Статуя в м. Елісті, Калмикія (РФ)

Дж.: Lang K. Aryadeva's Catuhsataka: On the Bodhisattva's Cultivation of Merit and Knowledge. Copenhagen, 1986.

Лит.: Wedemeyer C. K. Aryadeva's Lamp that Integrates the Practices: The Gradual Path of Vajrayana Buddhism According to the Esoteric Community Noble Tradition. New York, 2008; Завгородній Ю. Ю., Капранов С. В., Малахова К. В. та ін. Місце філософії в інтелектуальних традиціях Сходу. Київ, 2013; Edwin Ng. Buddhism and Cultural Studies. London, 2016; Урбанаева И. С. Интерпретация буддизма в сравнительной философии: анализ некоторых основных подходов // Филос. мысль. 2019. № 10.

В. В. Титаренко, О. Р. Титаренко

Ар'ясат'я (санскрит आर्यसत्त्य, āryasatya — благородна істина) — доктринальна засада буддизму; повчання, виголошене Буддою після просвітлення. Чотири «благородні істини» (санскрит चत्वारि आर्यसत्यानि, catvāri āryasatyāni) є осердям

віровчення й філософії всіх напрямів буддизму, особливо раннього періоду, і шкіл *Хінаяни*. А., за переказом, було викладено Буддою Шак'ямуні в першій проповіді (відома як Бенареська). Перша істина повчає, що є незадоволеність, страждання («дуккха»), притаманне всім формам існування, включно з богами. Друга істина свідчить, що страждання має свою причину («самудайя»), яка об'єднує 3 види бажань, або схильностей, — рушіїв колеса перероджень: жагу пристрасті, жагу буття (разом з існуванням після смерті), прагнення небуття і неіснування після смерті. Третя істина вчить, що страждання можна припинити («ніродха») через визволення від бажань і пов'язаних із ними затмарень свідомості; існує стан, вільний від страждань (*нірвана*). Четверта істина вказує, що є шлях («марга»), який веде до звільнення від страждань (т. з. *вісімковий шлях*) — правильні погляди, роздуми, переконання, дії, способи підтримання життя, докладання зусиль, запам'ятовування і зосередження. А. була покладена в основу класифікації всіх буддійських учень.

Лит.: Choong M. The Fundamental Teachings of Early Buddhism: A Comparative Study Based on the Sutranga Portion of the Pali Samyutta-Nikaya and the Chinese Samyuktagama. Wiesbaden, 2000; Williams P. Mahayana Buddhism: The Doctrinal Foundations. 2nd ed. New York, 2008; Завгородній Ю. Ю., Капранов С. В., Малахова К. В. та ін. Місце філософії в інтелектуальних традиціях Сходу. Київ, 2013; Anderson C. Pain and Its Ending: The Four Noble Truths in the Theravada Buddhist Canon. New York, 2015; Wynne A. Buddhism: An Introduction. London; New York, 2015.

В. В. Титаренко, О. Р. Титаренко

Ас (франц. as — туз, переносно — майстер своєї справи) — 1) Лютьчик найвищого класу, майстер повітряного бою. Термін набув поширення в роки *Першої світової війни*. А. почали наз. лютьчиків-винищувачів, що здобували 5 і більше перемог. Найвідомішим А. Першої світової війни був лютьчик М. фон Ріхтгофен (1892–1918; Німеччина) з 80 повітр. перемогами, через колір літака його прозвали «червоним бароном». На противагу устал. значенню терміна «А.» у Європі, у Рос. імперії і спочатку в СРСР його вживали лише в розумінні «відчайдушний», «сміливий», «зухвалий». Зі зростанням кількості повітр. боїв під час *Другої світової війни* значно збільшилася кількість лютьчиків, які здобували багато перемог над противником. За бойові подвиги в небі А. почали наз. лютьчиків-винищувачів ВПС СРСР. Найрезультативнішими лютьчиками-А. стали тричі Герої Радянського Союзу І. Кожедуб (62 збитих літаки, за ін. даними — 64) та О. Покришкін (59 збитих літаків). Першим двічі Героєм Радянського Союзу став лютьчик-винищувач С. Супрун (1907–1941). Першою у світі й найвідомішою бомбардувальницею була К. Зеленко (1916–1941). Серед лютьчиків *Антигітлерівської коаліції* — Р. А. Бонг (1920–1945; США) та Дж. Е. Джонсон (1915–2001; Велика Британія). Найрезультативнішим лютьчиком *Третього Рейху* вважають Е. А. Гартманна (1922–1993; Німеччина), який збив 352 літаки. За часів Другої світ. війни термін «А.» поширився також на представників сухопутних військ і ВМС (А.-танкіст, А.-підводник).

2) **П е р е н о с н о** — людина найвищої профес. кваліфікації, майстер своєї справи.

Лит.: Рихтгофен М. фон. Красний истребитель. Воспоминания немецкого асы Первой мировой войны / Пер. с

нем. Москва, 2004; Фрэнкс Н., Бейли Ф., Гест Р. Германские асы Первой Мировой войны 1914–1918 / Пер. с англ. Москва, 2006; Быков М. Ю. Асы Великой Отечественной. Самые результативные летчики 1941–1945 гг. Москва, 2007; Афоніна А. Перший ас Другої Світової // Наука і сусп.-во. 2010. № 5–6; Кокотюха А. А. Иван Кожедуб: военный летчик, лучший ас авиации союзников во Второй мировой войне. Харьков, 2010; Бодрихин Н. Г. Величайшие воздушные асы XX века. Москва, 2011.

Ас, асс, асарій (лат. as, assarius) — номінал монети Давнього Риму, що карбувалася в часи *Римської республіки* та *Римської імперії*. Емісія А. розпочалася в сер. 4 ст. до н. е. У 4 ст. до н. е. А., який виготовлявся шляхом лиття, мав вагу бл. 4/5 фунта міді, а номінальна вартість А. дорівнювала 1 фунтові міді (327,4 г). Це робить А. одним із найважчих номіналів монет, які перебували в широкому обігу. А. ділився на кратні одиниці за дванадцятковою системою (1 А. дорівнював 2 семісам, 3 триенсам, 4 квадрансам, 6 секстансам або 12 унціям). Вага і вартість А. і його кратних одиниць поступово знижувалися. У 3 ст. до н. е. його вага становила бл. 55 г (у цей період А. почали виготовляти шляхом карбування, а не лиття), до 1 ст. н. е. його вага знизилася до бл. 10 г. У перші століття побутування номіналу на аверсі А. зображували ніс корабля, на реверсі — обличчя Януса. У часи Римської імперії на аверсі А. також виконували портрет імператора. У різний період А. і його кратні одиниці карбували як із чистої міді, так і з бронзи. На момент введення в обіг *денарія* А. дорівнював 1/10 нового номіналу, із часом вартість А. знизилася до 1/16 денарія. Останню емісію А. здійснив імператор Авреліан (270–275).

Лит.: The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage / Ed. by W. E. Metcalf. New York; Oxford, 2012; Vagi D. L. Coinage and History of the Roman Empire: C. 82 B.C. — A. D. 480: History. London; New York, 2015.

Асагай, асегай (португал. azagaia, від араб. azagāyah, бербер. Zagaia — спис) — холодна держакова зброя у вигляді довгого списа із наконечником. Як бойовою та мисливською нею послуговувалися бантумовні племена (див. *Банту*) Пд. та Пд.-Сх. Африки. Стандартна довжина — 2 м, з них до 30 см становив наконечник. Безсумнівною перевагою А. була можливість використовувати його не лише як металевий спис, а і як короткий меч чи кинджал (якщо у нього ламався древко) або ж як масив. і важкий кийок

Асагай

(коли непридатним ставав наконечник). Така універсальність А. зробила цей спис одним із кращих видів традиц. зброї африканців.

Ас. Катерина Зеленко

Лит.: Линде Г., Бредшнейдер Э. До прихода белого человека / Пер. с нем. Москва, 1965; Субботин В. А., Иванов Н. А., Ланда Р. Г. и др. История Африки в XIX — начале XX в. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1984.

Л. А. Левицька, А. В. Онофрійчук

А́сад, Муха́ммад [араб. محمد أسد; ім'я та прізвище при народженні — Леопольд Вайс (їдиш לֵאָפּוֹלְדֵי וַײַס, нім. Leopold Weiss); 12.06.1900, м. Лемберг, тепер м. Львів, Україна — 20.02.1992, м. Міхас, Іспанія; похований у м. Марбелья, Іспанія] — політичний діяч, журналіст, богослов і перекладач *Корану*, дипломат, письменник. Писав і перекладав нім., англ., араб. мовами. Народився в родині адвоката. Походив із давньої рабин. династії. Паралельно з заг. здобув традиційну єврейську реліг. освіту. Під час *Першої світової війни* разом із родиною переїхав до м. Відня. 1918–1920 навчався на відділенні історії мист-в *Віденського університету*. 1920 залишив навчання і переїхав до м. Берліна, де працював журналістом. 1922 виїхав до м. Єрусалима на запрошення Д. Фейгенбаума — свого дядька, психоаналітика, засновника журн. «Психоаналістичний кварталник» («Psychoanalytic Quarterly»). Перебуваючи в підмандатній Палестині, А. мав конфлікт із сіоністськими колами (див. *Сіонізм*), симпатизував араб. населенню. У цей час він працював іноз. кореспондентом нім. газети «Франкфуртер Зайтунг» («Frankfurter Zeitung»). 1923–1924 здійснив подорож Бл. Сходом із метою ознайомлення з життям місц. населення. 1924 вийшла перша книга Л. Вайса «Неромантичний Схід. Із подорожного щоденника» («Unromantisches Morgenland. Aus dem Tagebuch einer Reise»), в основу якої було покладено його газетні статті. 1926, перебуваючи в Німеччині, прийняв *іслам*, змінивши ім'я на А. (араб. ім'я «Асад» є букв. перекладом його перш. імені «Леопольд» — «лев»). 1927 здійснив *хадж*, під час якого познайомився з багатьма впливовими мусульм. діячами. Став одним із наближених до двору короля Саудівської Аравії Абделя Азіза. Упродовж наступ. років активно виступав зі статтями проарабського спрямування в європейській пресі. 1932 переїхав до Британської Індії, де став одним із лідерів пакистан. руху за незалежність. 1939–1945 інтернований брит. владою як підданий Німеччини. Члени родини А., які залишалися в Німеччині, загинули під час *Голокосту*. 1946 видавав у Кашмірі щомісячник *іслам. думки* «Арафат» («Arafat: A Monthly Critique of Muslim Thought»). Після проголошення незалежності Пакистану 1947 — на державній службі, один із авторів конституції цієї д-ви. 1951–1952 — представник Пакистану в ООН. Після відставки 1952 присвятив себе літ. і наук. праці. Упродовж наступ. десятиліть підготував низку перекладів *іслам. богослов. праць* англійською, праць із філософії *ісламу*, *ісламської політ. теорії* тощо. У 1960-х–1970-х працював над перекладом сенсів *Корану* англ. мовою й коментарями до нього (видано 1980), спрямованим до неісламської аудиторії. Звертав особливу увагу на питання зближення *іслам. світу* і Заходу, *модернізації* *ісламу*.

Тв.: Unromantisches Morgenland: aus dem Tagebuch einer Reise. Frankfurt-am-Main, 1924; The Road to Mecca. 4th ed. Louisville, 2000; The Message of The Qur'an. Bitton, 2003; Home-Comeing Of The Heart (1932–1992). Lahore, 2015;

Укр. перекл. — Духовне повернення. Ічня, 2019; Шлях до Мекки. Ічня, 2019.

Лит.: Chaghatai M. Muhammad Asad (Leopold Weiss): Europe's Gift to Islam : in 2 vol. Lahore, 2006; Halilović S. Islam i Zapad: u perspektivi Asadovog mišljenja. Novi Pazar, 2006; Andrabi A. Muhammad Asad: His Contribution to Islamic Learning. New Delhi, 2007; Кочубей Ю. Правовірний українець Мухаммад Асад // Зовнішні справи. 2014. № 4; Schlosser D. Lebensgesetz und Vergemeinschaftungsform: Muhammad Asad (1900–1992) und sein Islamverständnis. Berlin, 2015; Šahinović R. Muhammad Asad: tumač Kur'ana za Zapad. Sarajevo, 2017.

А́сад, Хафэ́з аль (араб. حافظ الأسد; справжнє прізвище — Вахш; 06.10.1930, м. Кардаха провінції Латакія, Сирія — 10.06.2000, м. Дамаск, Сирія) — військовий, громадсько-політичний і державний діяч, президент Сирії (1971–2000). Нар. в багатодітній сім'ї селянина-алавіта; 1950–1955 одночасно навчався у військ. уч-щі в м. Хомсі та військ.-повітр. уч-щі в м. Алеппо, 1958 закінчив курси підвищення кваліфікації в СРСР. 1957 признач. командиром ланки літаків, 1958 — ескадрильї; після баасист. військ. перевороту в Сирії 08.03.1963 в чині підполковника признач. командиром з'єднання ВПС, 1964 — команд. ВПС. 23.02.1966 — один із лідерів лівого крила Баас (див. *Баасизм*). Признач. міністром оборони у званні генерал-майора. Очолив групу прагматиків-військових і відмовився надати дієву допомогу Я. Арафату під час Палестино-йорданського збройного конфлікту «чорного вересня» 1970. Заарештував 13.11.1970 вище керівництво країни. 1970–1971 — прем'єр-міністр Сирійської Арабської Республіки (САР), 1971–2000 — беззмінний президент САР і генер. секретар партії Баас. Під час проходження військ. служби в Єгипет. р-ні Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР) захопився ідеєю *панарабізму* і став прибічником зовнішньополіт. курсу Г. Насера. У зовн. політиці намагався посісти провідне місце серед араб. лідерів у вирішенні регіон. проблем; віддавав перевагу репресіям та жорстоким розправам; прагнув реалізувати ідею створення «Великої Сирії» в складі САР, Лівану, Палестини і Галілеї; з цією метою фінансував опозиц. Я. Арафату угруповання і відкидав можливість проголошення незал. держави Палестина. 1976 ввів сирійські війська в охоплений громад. війною Ліван і відмовився піти на укладення мирного договору з Ізраїлем. У 1980-х А. заборонив імпорту до Сирії іноз. техніки, одягу, алкоголю і абаку (це тільки погіршило екон. ситуацію країни). У 1990-х А. було проведено лібералізацію економіки. Водночас підтримував США під час війни в Перській зат. 1990–1991 і жорстко розправився з фундаменталіст. опозицією всередині країни.

Лит.: Hinnebusch R. Syria: Revolution from Above. London; New York, 2002; Zahler K. The Assads' Syria. Brookfield, 2009; Dam N. van. The Struggle for Power in Syria: Politics and Society Under Asad and the Ba'ath Party. 4th ed. London, 2011; Ветринський І. М. Особливості політичних та соціально-економічних процесів у Сирії в XX столітті // Гілея. 2018. Вип. 137; Кожемяк Н. С. Религиозная политика Хафеза Асада в Сирии (1970–2000) // Ислам в современном мире. 2019. № 15 (1); Кулєва С. Н. Политический портрет дамаского льва. Президент Сирии Хафез Асад // Известия Саратовского ун-та. Сер. Ист. Междунар. отношения. 2019. Т. 19. Вып. 2.

В. І. Головченко

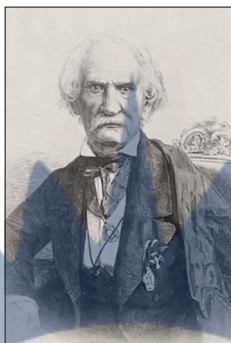
Асад Мухаммад

Асад Хафез

Аса́кі, Ге́орге (рум. Asachi, Gheorghe; справжнє ім'я — Асакієвич, Георге; 12.03.1788, м. Герца, тепер Чернів. обл., Україна — 24.11.1869, м. Ясси, тепер Румунія) — письменник, перекладач, держ., громадський, культ. діяч. Писав румун. мовою. Нар. у сім'ї правосл. священика вірм. походження, мати — донька Трансильван. священика. Спершу родина мешкала у Трансильванії, згодом на Буковині й Галичині, від 1795 — у м. Лембергу (тепер м. Львів). А. навчався в поч. шк. м. Герца, де опановував румун. мову, потім в єзуїт. коледжі в м. Львові, 1803–1804 — на філос. ф-ті Львів. ун-ту (тепер *Львівський національний університет імені Івана Франка*), де вивчав логіку, математику, природничу історію, фізику, етику, метафізику, курс з архітектури. Отримав держ. стипендію і вивчав математику, астрономію, живопис у м. Відні (1805–1808; тепер Австрія). 1808–1812 студіював італ. л-ру, археологію, живопис і скульптуру в м. Римі (Італія). 1822–1827 був дипломат. представником *Молдавського князівства* в Австрії за господаря І. Стурдзи (1761–1842), який дарував А. дворян. титул. Після повернення з Австрії призначений радником департаменту просвіти, отримав титул Ага. 1830–1847 очолював держ. архів, видав низку документів з історії країни, створив Т-во медиків і натуралістів, заснував типолітографії і першу паперову фабрику в країні. Опікувався організацією шкіл, зокрема організував перший у країні ін-т для дівчат (1834), а також академію (1835), школу мист-в і ремесел (1841) тощо. За ініціативи А. було відкрито багато сільських і повітових шкіл, для яких він укладав підручники. Від 1834 співпрацював з урядом господаря М. Стурдзи (1794–1884). Від 1866 відсторонений від держ. служби з політ. мотивів. Видавав першу в Молдав. князівстві газ. румун. мовою «Албіна роминяске» («Albina Românească»; 1829–1949, з перервами), а також «Фоя сетеска» («Foaia satească»; 1839–1840, 1846–1850) для селян; «Ікона лумі» («Icoana lumei»; 1840-ті), у якій популяризував успіхи науки. Особл. увагу приділяв проблемам історії. А. поєднував риси *класицизму* й *романтизму*. Описував легендарні іст. події, використовував румун. міфологію, вживав *архаїзми* й регіон. лексику. Перші вірші, за які отримав нагороду від Румун. літ. орг-ції, написав італ. мовою. У поезії «Майбутнє» («Viitorul»; бл. 1812) А. закликав до нац. відродження. 1816 за свій кошт поставив першу п'єсу румун. мовою — пастораль «Міртіл і Хлоя» у власному перекладі. Перекладав для театру твори Ж. Расіна, Ж. Б. Мольєра, К. Гольдони та ін. Написав п'єси «Петру Рареш» («Petru Rareșu»), «Елена Драгош з Молдавії» («Elena Dragoșu de Moldavia»; обидві — 1863) та ін. Видав перші альманахи й календарі румун. мовою. Творив у жанрах *оди, елегії, сонета, гімну, байки, медитативної лірики, балади*. Автор збірок «Поезії» («Poezii»; 1836), «Вибрані байки» («Fabule alese»; 1836), а також іст. новел «Княжна Руксанда» («Ruxanda Prințesă»; 1841), «Олена молдавanka» («Elena moldovancă»; 1851), «Біла долина» («Valea albă»; 1855) та ін., оповідань, драм. Про Україну написав у нарисах «Щоденник молдовського мандрівника» («Zălănescul călătorului moldovean»; 1830) і «Львів» («Lvov»; 1866). Укр. мовою твори А. перекладали С. Келар і М. Богайчук. Іменем А. названі б-ки, заклади освіти, вулиці в Україні, Румунії, Молдові, у низці міст встановлені пам'ятники, погруддя.

Аса́кі Георге

Та.: Fabule alese. Eșii, 1836; Culegere de poezii. Iași, 1854; Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie. Jassy, 1859; Opere : în 2 vol. Chișinău, 1991; Укр. перекл. — Мазепа в Молдавії; Князівна Роксанда // Питання літературознав. 1998. Вип. 5; Побаження загального добра; Любов до вітчизни // Відродження. 1998. № 4; Вибране. Київ, 2000.

Лит.: Левит Ф. Георге Асаки. Кишинів, 1966; Романець О. І. Котляревський та Г. Асаки // І. Котляревський у спогадах, дослідженнях. Київ, 1969; Чередарик М. Георге Асаки — книжник, гуманіст і письменник // Яровит. 1994. № 11; Келар С. Георге Асаки — видатний просвітильник XIX століття // Відродження. 1999. № 4; Георге Асаки // Буковина. Визначні постаті: 1774–1918 / Авт.упоряд. О. М. Павлюк. Чернівці, 2000; Асаки Георге // Богайчук М. А. Література і мистецтво Буковини в іменах. Чернівці, 2005; Паладян К. Особливості метричної форми ліричних та ліро-епічних жанрів у творчості Георгія Асаки // Питання літературознав. 2012. Вип. 85.

Аса́ма — діючий стратовулкан у Японії. Назва вулкану і гори (яп. 浅間山) пов'язана з іменем яп. бога вулканів. Вулкан розташований у центр. частині о. Хонсю, за 140 км на Пн. Зх. від м. Токіо, на стику Ідзу-Бонінської та Японської островних дуг. Вис. — 2 568 м. Складається переважно з лужних і пірокластичних вулкан. порід, утворених у *плейстоцені* і *голоцені*. Вулкан сфор-

Аса́ма

мований із 3 вулкан. споруд: Курофу — андезитового вулкана, що сформувався бл. 100 тис. р. т.; Хотокейва — вулкану, складеного потуж. дацитовими (див. *Дацити*) і ріолітовими лавовими потоками, утворився всередині *кальдери* 20 тис. р. т.; Маекаке — вулкану, що почав формуватися бл. 10 тис. р. т. А. є одним із найактивніших вулканів. Заг. кількість вивержень — понад 130; перше зафіксовано 685. Одне з наймасштабніших плінієвих вивержень (з потуж. вибуховими викидами *лави*, рясним випаданням вулкан. попелу) сталося 1783. Воно тривало бл. 3 місяці, супроводжувалося випаданням андезит. пемзи, пірокластичними потоками тощо. Унаслідок цього загинуло бл. 10 тис. осіб. Відтоді проміжки між окремими вибухами — від кількох годин до кількох десятків років. За виверження 1982 попів частково досяг м. Токіо. Останнє виверження сталося 2019. На сх. схилі розташ. вулкан. обсерваторія (засн. 1933) *Токійського університету*, що займається спостереженням за активністю А.

Лит.: Hayakawa Y., Nakajima H. Volcanic Eruptions and Hazards of Asama Written in Historical Records // Bulletin of the Volcanological Society of Japan. 1998. № 43; Screech T. Secret

Memoirs of the Shoguns: Isaac Titsingh and Japan, 1779–1822. London, 2006; 渡辺尚志. 浅間山大噴火. 東京, 2018.

Асамбле́, па асамбле (франц. *pas assemblé*, букв. — зібране па, від *assembler* — збирати, з'єднувати і *pas* — крок, па) — 1) У класичному *танці* — стрибок із викиданням ноги вперед, вбік або назад під кутом 45° чи 90°. Характерна відмінність — з'єднання в повітрі ніг у п'яту балетну *позицію*. Стрибок закінчується на дві ноги в п'ятій позиції. Може виконуватися на місці та з просуванням у бік.

2) У *бальних танцях* 17–19 ст. — стрибок із місця на місце зі зміною опор. ноги. Як правило, починається та закінчується в третій позиції ніг. Вільна нога в стрибку або перед ним граційно виноситься вбік, уперед або назад. До приземлення на підлогу виконавець з'єднує ноги разом.

Лит.: Колесниченко Ю. В. Інструменти хореографії. Термінологія хореографії. Київ, 2012; Захарчук Н. В. Словник хореографічних термінів. Луцьк, 2013; Grant G. Technical Manual and Dictionary of Classical Ballet. San Francisco, 2019.

Асамбле́ї Бо́га, Всесвітнє братство Асамблей Бога (англ. *Assemblies of God*) — *деномінація*, що сформувалася на ґрунті *п'ятдесятництва* і дотримується доктрини *тринітаризму*. Виникла на поч. 20 ст. у США. Кожна окрема громада має назву «Асамблея Бога». Гол. особливості А. Б. — два *благословення*: *хрещення водою* («навернення») і *хрещення Святим Духом* («освячення») у формі *гласолалії* і публ. зцілень хворих накладанням рук. А. Б. заснована Ю. Беллом, Дж. Флауером, Г. Госсом, Д. Оуеном, А. Коллінзом і М. Пінсоном на Всеамериканській конференції п'ятдесятників 1914 у м. Хот-Спрінгс (шт. Арканзас, США). 1916 на 4-й Ген. асамблеї А. Б. були ухвалені доктринальні засади. Зокрема, визнано тринітаристську доктрину, через що п'ятдесятники-унітаріани (див. *Унітаріанство*) вийшли з руху. У 1920-х до А. Б. приєдналися Союз П'ятдесятницьких Асамблей Канади та нац. союзи Великої Британії, Австралії, Індії, Японії, Пд. Африки тощо. 1924 створено Рос. та Східноєвроп. місії. Кожен нац. союз має широку автономію в управлінні. Керівним органом деномінації є Ген. рада, яка скликає всесвітні конференції щодва роки. А. Б. є найбільшим за кількістю вірян п'ятдесятницьким об'єднанням у світі. Поширена в 190 країнах, об'єднує 144 автоном. нац. союзів, понад 375 тис. громад і бл. 70 млн вірян (2018, оцінка). Історія руху християн віри євангельської в Україні бере початок з приїзду до м. Одеси 1921 І. Є. Воронаєва (1885–1937) і В. Р. Колтовича (1870 — після 1933). *Українська церква християн віри євангельської* (УЦХВЕ) є частиною Всесвітнього братства А. Б. Громади А. Б. діють у містах Києві, Одесі, Львові, Луцьку, Чернівцях, Донецьку тощо. Зареєстровано 1 635 реліг. громад (станом на 01.01.2019).

Лит.: Menzies W. W. Anointed to Serve: The Story the Assemblies of God. Springfield, 1984; Poloma M. M. The Assemblies of God at the Crossroads: Charisma and Institutional Dilemmas. Knoxville, 1989; Історія релігії в Україні : в 10 т. Київ; Дрогобич, 2008. Т. 6: Пізній протестантизм України; Poloma M. M., Green J. C. The Assemblies of God: Godly Love and the Revitalization of American Pentecostalism New York, 2010; Black D. L. Church of God 76th General Assembly Minutes 2016. Cleveland, 2017.

Л. М. Мельник

Асамбле́я (франц. *assemblée* — збори) — 1) Загальні збори членів певної орг-ції, колективу, держ. або міжнар. закладу.

2) Назва керівних або дорадчих органів вел. міжнар. (напр., *Генеральна Асамблея ООН*) і регіон. (напр., Балтійська А., *Парламентська асамблея Ради Європи*) орг-цій, низки христ. *деномінацій* (напр., у *пресвітеріан, п'ятидесятників*).

3) Назва законодавчих органів влади в низці країн (напр., *парламенту* Португалії) або складова найменування парламенту чи однієї з його палат у деяких держ. й автоном. утвореннях (зокрема, Генеральна А. Уругваю, Генеральна А. Іллінойсу, Законодавча А. Маврикію, Народна А. Анголи, Національна А. в Нікарагуа, Лівані та ін. країнах), консультатив. органу (А. корінних народів у Канаді), місц. органи влади (А. нар. влади в провінціях і муніципіях Куби), громад. орг-цій (А. національностей України) тощо.

Лит.: ООН у системі міжнародних відносин: історичний досвід і перспективи. Київ, 1995; The Oxford Handbook on the United Nations / Ed. by Th. Weiss, S. Daws. 2nd ed. Oxford, 2018; Бойко І. І. Історія міжнародних відносин. Київ, 2019.

В. Й. Лажнєв

4) Урочистий захід Великих *масонських лож*, який відбувається щопівроку.

5) Танцювальний вечір, бал, розваж. вечори в царській Росії за часів *Петра I*. Відомо також назва «петровські А.». Перші танц. А. були оргнізовані 1718 у м. Санкт-Петербурзі (тепер РФ). На А. запрошували дворян, чиновників, купців, корабельних майстрів і канцеляр. службовців з дружинами й дорослими доньками. Вечір складався з заг. частини та обов'язкових танців. Зазвичай для А. готували чотири кімнати: в одному приміщенні танцювали, в ін. — розмовляли, в третій кімнаті чоловіки курили тютюн і пили вино, а в четвертій грали в шахи. Іноді все відбувалося в одній великій залі. Спочатку танц. частина не займала багато часу. Згодом сформувалася певна бальна програма. Спочатку йшли церемоніал. види з вел. кількістю поклонів і реверансів (бас-данс, *полонез, англес*). Після нетривалої перерви виконувалися жвавіші танці, а також танц. ігри (гросфатер, *менует*, жартівливі танці). Вечір завершувався прощальною танц. ходою. Після смерті Петра I А. стали наближатися до балів європ. типу, поки якісно не злилися з ними в епоху царювання *Катерини II*. А. вплинули на розвиток бального танцю в Російській імперії. Під впливом петровських указів бальний танець значно поширився й до сер. 18 ст. входив як обов'язковий предмет до програми багатьох навч. закладів.

А. В. Ветринська

6) В екології — угруповання схожих видових популяцій у межах певного *біотопу* на основі сформованих біотичних взаємозв'язків. Напр., А. лучних птахів, степ. комах, молюсків певної водойми тощо. Об'єднувачим чинником для популяцій окр. видів є формування (упаковування) певної *екосистеми* та конкр. *екологічних ніш* у ній на основі низки стійких і нестійких біотичних взаємозв'язків. Утворення угруповань у природі не випадкове, що доведено низкою досліджень переважно на прикладах біол. різноманіття островів і архіпелагів. На прикладі остров. угруповань птахів виявлені особливості формування А. Таксономічно близькі групи в межах одного середовища можуть співіснувати

в певних поєднаннях. Угрупування, сформовані на основі стійких взаємозв'язків або склад. поєднання певних форм стійких і нестійких біотичних зв'язків, здатні протистояти вторгненню чужорід. видів і формуванню ними спільнот. Випадки тих чи ін. поєднань видів у межах одного середовища обмежені наявними ресурсами, особливостями екол. ніші кож. виду і типом розподілу ніш. Обмеження ресурсів у певн. оселищі найкраще може бути використано особливим поєднанням видів, які залишають невикористаним менший обсяг ресурсів, ніж заборонене поєднання такої ж кількості видів. У процесі *еволюції* сформувалися такі А., які дали змогу макс. заповнити ніші, лімітовані подібністю і обмеженістю наявних ресурсів. Такі А. вважають насиченими, вони не допускають вторгнень ін. видів, тоді як уявні А., що ґрунтуються на випадкових поєднаннях, є ненасиченими.

Лит.: Рукавець Є. В. Таксономічна і синекологічна характеристика асамблей ногохвістків болотних біотопів Волинського Полісся // Біол. студії. 2013. Т. 7. № 3; Zuluga G. J. C. How Ecological Communities are Structured: a Review on Ecological Assembly Rules // Revista EIA. 2015. Vol. 12. № 24.

Асамблея європейських регіонів, АЕР (англ. Assembly of European Regions, AER) — міждержавна організація, спрямована на розвиток співробітництва між регіонами Європи. АЕР об'єднує політиків із різних регіонів задля розв'язання проблем загальноєвроп. характеру. 15.06.1985 у м. Лувені-ла-Нев (Бельгія) 47 європ. регіонів і 9 мікрорегион. орг-цій заснували Раду Регіонів Європи (PPE), яку в листопаді 1987 перейменували на АЕР. Станом на 2019 до АЕР входить 141 регіон із 28 країн. Країни ЄС представлені 94 регіонами. Асоційованими членами можуть стати європ. або неєвроп. тер. одиниці, орг-ції або асоціації, а також засновницькі орг-ції АЕР та мікрорегион. об'єднання. АЕР тісно співпрацює з партнер. мережами, які орієнтовані на певну тематичну та / або геогр. зону. Асамблея також має приватних партнерів, які допомагають встановлювати зв'язки з ін. регіонами світу. Керів. органами АЕР є Президент, Виконавчий комітет, що відповідає за щоденне управління й ухвалення рішень, Ген. Асамблея як найвищий орган влади. Президентом АЕР у травні 2017 став М. Бернтсон (нар. 1974; Швеція). Ген. Асамблея АЕР складається з представників усіх регіонів-членів і відповідає за формування стратегії розвитку орг-ції. Паралельно працюють бюро (політ. структура, що озвучує пріоритети АЕР) і комітети (займаються трьома політ. напрямками: економіка та регіон. розвиток; соц. політика та громад. здоров'я; культура, освіта та молоді). До складу АЕР входить Регіон. мережа молоді (PMM) як платформа для діяльності молодіж. парламентів регіон. рівня і молодіжних орг-цій з Європи. Нагляд за роботою АЕР здійснює Група моніторингу й оцінки. Під керівництвом Ген. секретаря працюють 4 представництва АЕР — у містах Страсбурзі (Франція), Брюсселі (Бельгія), Алба-Юлії (Румунія) та Дніпрі (Україна). Робоча мова — англ. Оsn. принципи АЕР було сформульовано в Декларації про регіоналізм 1996, статутних і стратегіч. документах. Відповідно до останньої версії Статуту АЕР (травень 2017), гол. завдання є просування регіон. інтересів у Європі та за її межами,

сприяння мікрорегион. співробітництву на засадах принципів субсидіарності та взаємодоповнюваності між місцевими, регіон., нац. та європ. рівнями. 2011 членом АЕР стала Дніпропетр. обл. України. 2015 в м. Дніпрі відкрито регіон. представництво Асамблеї, яке мало стати центром координації регіон. зусиль для України, Білорусі та Грузії. Станом на 2020 від України членами АЕР є міста Кривий Ріг, Одеса та Павлоград.

Лит.: Максименко С., Студенніков І. На шляху до Європи: український досвід єврорегіонів. Київ, 2000; Студенніков І. В. Феномен єврорегіонів в контексті методології історико-регіональних досліджень // Іст. України. Маловідомі імена, події, факти. 2003. Вип. 22–23; Funck B., Pizzati L. European Integration, Regional Policy, and Growth (English). Washington, 2003; Evans A. EU Regional Policy. Richmond, 2006; Горюнова Є. О. Євроінтеграція. Київ, 2013; Марченко М. Н., Дерябина Е. М. Право Європейського союзу. Вопросы истории и теории. Москва, 2016.

Є. О. Горюнова

Асамблея конституційна (франц. assemblée — збори і лат. constitutio — устрій, установлення) — організаційна форма випрацювання та ухвалення конституцій д-ви. Діє як тимчас. орган. Членів А. к. обирають чи призначають у спец. встановленому порядку. У чистому вигляді трапляється рідко. Здебільшого конституції ухвалюють парламенти або їх затверджують унаслідок референдуму. Конституції Італії та Індії, напр., розробили й остаточно схвалили Установчі збори, тобто орган, близький до А. к. У Єгипті А. к. розпрацювала й ухвалила конституцію, що діяла впродовж 2012–2014. В Україні А. к. як спец. допоміжний орган, метою діяльності якого є підготовка законопроектів про внесення змін до Конституції України, діяла впродовж 2012–2014.

Лит.: Шемшученко Ю. На шляху до Конституційної Асамблеї // Віче. 2012. № 1; Мартинюк Р. С. «Конституційна Асамблея» в Україні: спроба визначення природи органу // Часопис Нац. ун-ту «Острозька акад.». Сер.: Право. 2013. № 1 (7); The Indian Constituent Assembly: Deliberations on Democracy / Ed. by U. Bhatia. New York, 2017.

Ю. С. Шемшученко

Асамбляж (франц. assemblage — поєднання, змішування, від assembler — з'єднувати, збирати) — 1) Змішування партій виноматеріалів одного сорту, року врожаю і госп-ва у вел. однорідні партії. А. — це метод особл. змішування, який зазвичай застосовують у вир-ві ігристих і шампанських, а також тихих високоякісних вин. А. дає змогу отримати продукти оригін. смаку й аромату, поєднати кращі характеристики й нівелювати недоліки кожного з них. У вир-ві шампанських та ігристих вин А. поєднують з оклеюванням вина для попередження помутніння з подальшим витримуванням на клейовому осаді й фільтруванні. Іноді в А. уводять ін. сортові вина. А. ґрунтується на тому, що один сорт винограду одного виноградаря дає різне за смак. якостями вино. На властивості вина впливає вік лози, клімат, склад ґрунту, схил ландшафту, на якому розташована ділянка виноградику, і багато ін. чинників. Синонім франц. терміна «А.» — англ. термін «бленд». У виноробстві відомі клас. А.: бордоський червоний (Каберне Совіньйон і Мерло), бургундський червоний (Піно Нуар не менше 80 % об. і Гаме), бургундський білий (Шардоне не менше 80 % об. і Аліґоте

Асамблея європейських регіонів. Емблема

20 % об.), ронський білий (Гренаш Блан, Марсан, Русан, Віоньє, Клерет, Бурбуленк, Юні Блан і Пікпул), червоний GSM (за трьома першими літерами сортів винограду — Гренаш, Сіра, Мурведер), традиційний А. Рюхи (Темпранільйо, Гарнача, Грасіано, Масуело), Вальполічелі тощо.

Лит.: Ковалев Н. Технологія игристых вин. Київ, 2007; Stevenson T. Christie's World Encyclopedia of Champagne & Sparkling Wine. New York, 2014; Геммек Д., Пакетт М. Wine Folly. Усе, що треба знати про вино / Пер. з англ. О. Горби. Київ, 2018.

А. М. Куц

2) У мистецтві — худ. техніка і тривимірний твір, створений за допомогою поєднання різн. матеріалів і елементів, часто побутових предметів. Витоки А. у творах, датованих 1912–1913 [кубістські (див. Кубізм) конструкції П. Пікассо, скульптури У. Боччони, О. Архипенка, твори в техніці «реді-мейд» М. Дюшана]. А. практикували сюрреалісти (див. Сюрреалізм), дадаїсти (див. Дадаїзм). Термін набув поширення після виставки 02.10–12.11.1961 «Мистецтво А.», організованої в м. Нью-Йорку (США).

Лит.: Безклубенко С. Д. Всезагальна теорія та історія мистецтва. Київ, 2003; Краусс Р. Подлинность авангарда и другие модернистские мифы / Пер. с англ. Москва, 2003; Куліш О. А. Історія зарубіжного мистецтва. Черкаси, 2015.

Асанга, Ар'ясанга (тибет. རྒྱལ་མཚན་, санскрит अशङ्क; дата і місце народження невідомі, орієнтовно 3–4 ст., Пакистан — Індія) — буддистський мислитель, один із засновників школи *Йогачари*. Походив з родини *брагманів*; старший брат буддистського філософа *Васубандху*. Згідно з легендою, А. проводив життя в медитаціях і отримав від *бодхісаттви* Майтреї (див. Ар'я Майтрея) 5 трактатів, які є основою вчення Йогачари: а) «Мадх'янтавйбхага» («Знаходження середини», вступ до Йогачари); б) «Йогачарабхуми шастра» («Трактат про ступені вдосконалення наставників йоги»); в) «Махаянасутраланкара» («Прикраса із сутр Махаяни»), де для опису істинної реальності використано непритаманні буддизму терміни: «Махатман» — «Велике Я», «Параматман» — «Вище Я» і «Шуддхатман» — «Чисте Я»; г) «Абхисамаланкара» («Прикраса надреалізації») — трактат у традиціях *мадг'ямі* ки як коментар до *сутр* праджня-параміти; д) «Ратнаготравйбхага» («Уттаратантра» — «Дискурс про природу, або Вища тантра»), де елементи Йогачари відсутні. А. відомий також творами в складі махаянської «Абхидхарма сутри» — «Абхидхарма самуччая» та «Махаяна сама граха». За А., хінаянічна концепція окремих елементів (*dharma*), що були активні у феномен. житті та стали заспокоєними (*santa*) в *нірвані*, суперечить розуму: якщо вони дійсно були реальні, то не могли б достатньо зникнути в нірвані. Відповідно, вони згасли або заспокоєні від самого початку (*adishanta*), є ілюзор., нереальними. Звідси висновок, що *сансара* є також нереальною. А. — моніст, який вірує в «космічне тіло Будди» та реальність нірвани. Для йогогана будь-які елементи й об'єкти нереальні самі по собі, відносні, але реальні в абсолюті, що іманентний світові. Реальність косміч. тіла Будди як *субстанції* відкрита, на його думку, вже первісний *свідомості* — «свідомості скарбниці» (*alaya-vijnana*), оскільки дхарми — універсальний закон буття.

Асанга. Скульптура майстра Ункея, 1212

Дж.: Asanga. Abhidharmasamuccaya: The Compendium of the Higher Teaching / Trans. from fr. W. Rahula, S. Boin-Webb. Fremont, 2015.

Лит.: Щербатской Ф. И. Избранные труды по буддизму / Пер. с англ. Москва, 1988; Радхакришнан С. Индийская философия : в 2 т. / Пер. с англ. Москва, 1993; Чаттерджи С., Датта Д. Индийская философия / Пер. с англ. Москва, 1994; Щербатской Ф. И. Теория познания и логика по учению позднейших буддистов : в 2 т. / Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1995. Т. 1; Schmithausen L. The Genesis of Yogācāra-Vijñānavāda: Responses and Reflections. Tokyo, 2014; Siderits M. Buddhism as Philosophy: An Introduction. London, 2016.

О. В. Тутар

Асанідзе, Аміран Платонович (груз. ასანიდზე ასობზო; 28.11.1943, тепер м. Сачхере, Грузія — 21.10.2001, м. Тбілісі, Грузія) — перекладач. Закінчив Тбіліський ун-т (1965). У 1963–1965 стажувався в Київ. ун-ті (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка), вивчав укр. мову та л-ру. У перекладі А. окремих кн. вийшли зб. «Замість віршів про кохання» Л. Первомайського (1967), повість «Дивовижні пригоди капітана Небрехи» Ю. Ячейкіна (1974), зб. віршів укр. поетів «Прелюдія дощу» («ჭოდობ ჭრუჭრუჭოდ»; 2008). Від 1983 понад 20 р. А. перекладав «Енеїду» І. Котляревського, переклад виданий після смерті А. Презентація видання відбулася 16.03.2012 в Культурно-інформаційному центрі Посольства України в Грузії. А. також переклав твори Т. Шевченка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, В. Сосюри, А. Голлова, О. Довженка, Д. Павличка, Б. Олійника, І. Драча, М. Вінграновського, Г. Тютюнника, Є. Гуцала та ін. Автор статей про груз.-укр. літ. відносини.

Лит.: Халимоненко Г. Еней заговорив грузинською мовою // Гроно. 1985. Вип. 1; Анджапарідзе А. Гуманітарний чинник українсько-грузинського стратегічного партнерства // Актуальні пробл. міжнар. відносин. 2009. Вип. 87 (Ч. 2).

Г. І. Халимоненко

Асанін, Ідріс Асан оглу (кримськотат. Asanin, Idris Asan oğlu; 12.10.1927, с. Нижня Фоті-Сала, тепер с. Нижня Голубинка Бахчисарайського р-ну, АР Крим, Україна — 07.08.2007, м. Бахчисарай, АР Крим, Україна) — поет, громад. діяч, ветеран нац. руху *кримських татар*. Писав *кримськотатарською мовою*. Нар. в багатодітній родині. 1933–1940 навчався в семирічній школі. З 1940 — у кримськотатарській школі імені Ібрагіма Чолака в с. Коккоз, де його вчителем із кримськотатар. мови та л-ри був А. Менсеттаров. 1942 продовжив навчання в ліцеї в смт Албагі. 18.05.1944 був депортований, його родина потрапила в Самарканд. обл. (тепер Узбекистан). У 17 р. разом із сестрою залишився сиротою. З 1948 заочно навчався на іст. ф-ті Самарканд. пед. ін-ту (тепер Самарканд. держ. ун-т). 1950 арештований за вірші про депортацію кримськотатар. народу, засуджений до 25 р. Після смерті Й. Сталіна у вересні 1953 термін покарання скоротили на 10 р. Наприкін. 1956 А. звільнили після перегляду справи. 1962 завершив навчання в ін-ті. Працював на буд. підприємствах у м. Самарканді. 1965–1970 заочно навчався на інж.-буд. ф-ті Ташкент. політех. ін-ту (Ташкент. держ. тех. ун-т). У Крим повернувся 1989. Очолив т-во «Азізлер» («Святині»), яке

для труби та ф-но і перший в СРСР концерт для гитари з оркестром. Серед теор. праць: «Російська музика від початку 19 століття» (1930), «Музична форма як процес» (1930, перевидання 1947) та ін. Муз.-наук. діяльність А. мала вел. вплив на розвиток музикознавства. Питання розвитку укр. музики дістали відображення у працях А., де розглядаються проблеми жанрово-стильової еволюції вокал. музики — *кантати*, *хорові концерти*, *солоспіви*. 1925 опублікував у журн. «Музика» («Музыка») розвідки «В межах і поза межами професіоналізму», «Дві течії — дві оцінки», 1927 — у зб. «Музика і музичний побут старої Росії» статтю «Про дослідження російської музики 18 ст. і дві опери Бортнянського». А. належать спогади про І. *Алчевського* (1917), В. *Дранишнікова* (журн. «Радянська музика»; 1940), а також дослідження про І. *Айвазовського*, І. *Рєпіна*, А. *Куїнджі*, К. *Крижицького*. Балети А. ставили театри України, зокрема вперше: «Полум'я Парижа» (1934, м. Дніпропетровськ, тепер Дніпро), «Бахчисарайський фонтан» (1937, м. Одеса), «Кавказький бранець» (1938, м. Київ). Нагороди і відзнаки: ордени Трудового Червоного Прапора (1938), Леніна (1944, 1945), Держ. премія СРСР (1943, 1948), медалі.

Тв.: Избранные труды : в 5 т. Москва, 1952–1957; Путеводитель по концертам: Словарь наиболее необходимых терминов и понятий. 2-е изд. Москва, 1978; Об опере. 2-е изд. Ленинград, 1985.

Лит.: Добровольская Г. Н. Б. В. Асафьев и И. И. Соллертинский о балете // Музыка и хореография современного балета. Ленинград, 1977; Орлова Е., Крюков А. Академик Борис Владимирович Асафьев. Москва, 1984; Ладвинская А. А. Семьдесят знаменитых композиторов: Судьба и творчество. Донецк, 2006; Баранова Т. Б. Игорь Глебов (Борис Асафьев). Книга о Стравинском: Стравинский — читатель и библиофил (о русской библиотеке композитора) // Науч. вестник Моск. консерватории. 2013. № 1; Ногина Е. А. Б. В. Асафьев — создатель первого советского телебалета // Вестник Акад. рус. балета им. А. Я. Вагановой. 2015. № 3 (38).

Асб'єрнсен Петер Крістен

Асб'єрнсен, Пётр Крістен (Асбйорнсен; норв. Asbjørnsen, Peter Christen; 15.01.1812, м. Крістіанія, тепер м. Осло, Норвегія — 05.01.1885, там само) — письменник, фольклорист, науковець. Писав норв. мовою. Походив із родини ремісника-склодува. 1828, ще у школі, познайомився з Йоргеном Му (1813–1882; Норвегія), з яким згодом подорожував країною та збирав нар. *казки*. За фахом був зоологом, навчався в Ун-ті Осло; 1856–1858 вивчав лісівництво в Німеччині. Захоплювався також колекціонуванням (іграшок, книг, рецептів) і мор. біологією. 1849–1850 взяв участь в експедиції Середземним морем. У 1850-ті А. здійснив відкриття — у Гардангер-фіорді вперше виявив мор. зірку діам. 60 см, коралового кольору з перламутровим відтінком, сам дав їй назву. 1858–1876 працював Гол. лісівником (інспектором) Норвегії. Розробив низку програм зі збереження лісу й деревини. 1864–1876 виконував обов'язки Гол. фахівця Норвегії з торфовидобування. Перші фольклорні твори записав 1833–1834. А. разом із Й. Му видав зб. «Норвезькі народні казки» («Norske Folkeeventyr»; 1841), де поєднане реальне — природу, побут і звичаї Норвегії — з фантастичним — фольклор. персонажами, серед яких тролі, хульдре (гірські відьми), ніссе (гноми) й ельфи. Ця праця мала значення для становлення письмового ва-

ріанту норв., бо тривалий час офіц. мовою в Норвегії була данська. 1845–1848 самостійно видав «Норвезькі чарівні казки та народні перекази» («Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn»). Укр. мовою твори А. переклади О. *Сенюк*, Л. *Письменна*. А. — автор дорожніх заміток, книг із кулінарії, праць із природознавства, лісівництва, торфознавства, нар. ремесел. Зокрема, підготував видання «Природознавство для молоді» у 6 т. (1838–1849). Під псевдонімом Клеменс Боніфаційс опублікував кулінарну книгу «Розумне харчування» (1864), яка спричинила дискусію щодо способу приготування каші та згодом була перекладена данською і швед. мовами. Був зображений на банкноті номіналом 50 норв. крон (1997–2019). У 2008 у Норвегії засн. літ. компанію, метою діяльності якої є популяризація здобутків А. тощо.

Пр.: Naturhistorie for Ungdommen : in 6 bd. Christiania, 1838–1849; Om Ulve- og Rævefangst. Christiania, 1840; Om Myrdyrkning. Christiania, 1856; Fødemidlernes Opbevaring i Land og By, for Skibsproviantering og Reisebrug. Christiania, 1860; Norsk Landmandsbog : in 4 bd. Christiania, 1865–1868; Torv og Torvdrift. Christiania, 1868.

Тв.: Norske folkeeventyr : in 3 bd. Oslo, 2012; Р о с . п е р е к л . — Норвежские сказки : в 2 ч. Санкт-Петербург, 1912; На восток от солнца, на запад от луны. Петрозаводск, 1972; У к р . п е р е к л . — Королівські зайці. Київ, 1982.

Лит.: Брауд Л. Ю. Сказочники Скандинавии. Москва, 1974; Müller H. Stimme und Feder — Mündliche Tradition norwegischer Volksmärchen und ihre Verschriftlichung durch Asbjørnsen und Moe. Bochum, 1998; Gjefsen Tr. Peter Christen Asbjørnsen — diget og folkesæl. Oslo, 2001; Асб'єрнсен Петер Крістен // Сказочная энциклопедия. Москва, 2005; Roede L. Fornuftig Matstell // Utgitt Av Oslo Museum Frognerveien. 2012. № 3.

Асгард, Асгард (давньосканд. Ásgarðr — огороджене подвір'я асів) — у скандинавській *міфології* — один із головних світів (поряд із *Мідгардом*, *Гельгеймом* та ін.) космогонічної світобудови, небесне місто-фортеця, оселя *асів*. Розташований на гілках Світ. дерева — *Іггдрасіля*. Створений тріадою богів-*деміургів* — братами *Одіном*, *Вілі й Ве*. Сполучений зі світом людей (*Мідгардом*) мостом-райдугою, який охороняє син *Одіна*, ас *Геймдалль*. Заселений синами *Одіна* (асами), дівами-воительками *валькіріями*, душами загинувших воїнів, а також поодинокими мешканцями ін. надприрод. кланів (*ванів*, велетнів). Згідно з міфол. оповідями, в А. розміщені обителі кожного з богів і святилище «Чертог радості» — зі щирого золота, з 12-ма тронами для богів і престолом *Одіна*. Тут розташована і *Вальгалла* — палац, де душі звитяжних воїнів спочивають до часу останньої вел. битви (див. *Рагнарок*). За міфол. пророцтвом, у кінці світів завалиться сточене іклами дракона Світ. дерево, разом із ним — зведений у його кроні А. Знищений старий світ стане віхою зародження нового.

Лит.: Abram Ch. Myths of the Pagan North: The Gods of the Norsemen. London; New York, 2011; Sturluson S. Heimskringla : in 3 vol. / Trans. from icelandic by A. Finlay, A. Faulkes. London, 2011–2015. Мірча Е. Трактат з історії релігії / Пер. з фр. Київ, 2016.

АСЕАН — див. Асоціація держав Південно-Східної Азії.

АСЕМ — див. Форум «Азія — Європа».

Асемблер (англ. assembler — збирач, від assemble — збирати, монтувати) — 1) В інформатиці — машинно-орієнтована мова програмування низького рівня; система програмування з використанням цієї мови. Один із перших А. створив Н. Рочестер (1919–2001; США) для машини IBM 701. Запровадження А. замість кодів машин. команд уможливило написання програм в символічній (алфавітно-цифровій) формі. У 1950-х А., названі автокодерами, були одними з перших, що надавали можливість визначення й використання макрокоманд (програм. алгоритму дій, записаних користувачем). Від 1960-х стала значущою взаємодія та інтеграція програм і фрагментів мови А. з модулями, напис. мовами програмування високого рівня. Більшість ранніх мікрокомп'ютерів з обмеж. оперативною пам'яттю потребували програм. забезпечення, написаного вручну майже виключно на А., зокрема з кодом BIOS (англ. Basic Input/Output System — баз. система введення-виведення), DOS (англ. Disk Operating System — дискова операційна система), приклад. програм. Типовими прикладами вел. асемблер. програм 1970–1980-х є BIOS і DOS для комп'ютерів IBM PC, компілятор Turbo Pascal, перші програми електронних таблиць (напр., Lotus 1-2-3), комп'ютерні ігри. А. використовує мнемоніку, що відповідає машин. командам мікропроцесора певної архітектури комп'ютера. А. використовують там, де необхідна макс. швидкість або виконання операцій є неможливим на мовах високого рівня (точне керування апарат. засобами системи, створення нових драйверів, розроблення й тестування нової апаратури).

Дж.: ДСТУ ISO/IEC 2382:2018 Інформаційні технології. Словник. Київ, 2018.

Лит.: Зубков С. В. Асемблер для DOS, Windows и UNIX. Москва; Санкт-Петербург, 2006; Пирогов В. Асемблер и дизасемблирование. Санкт-Петербург, 2006; Irvine K. Assembly Language for Intel-Based Computers. 5th ed. Upper Saddle River, 2006; Касперски К. Искусство дизасемблирования. Санкт-Петербург, 2008; Hoey J. Beginning x64 Assembly Programming: from Novice to AVX Professional. New York, 2019.

А. Я. Гладун

2) У хімії — пристрій або окрема молекула чи молекуляр. комплекс (молекулярна машина), що запрограмовано (за алгоритмом, створеним людиною або без неї) будує будь-яку хім. структуру з простих молекуляр. блоків. А. пов'язані з супрамолекуляр. хімією, яка вивчає складні надмолекуляр. утворення (супрамолекуляр. системи), що виникають унаслідок мимовільного збирання окр. молекул у супермолекули або супрамолекуляр. ансамблі через утворення міжмолекуляр. нековалентних зв'язків. До супрамолекуляр. машин відносять пристрої, у яких реалізація функції відбувається за мех. переміщення компонентів відносно один одного та які працюють завдяки наявності джерела енергії, що супроводжується дисипацією. На молекуляр. рівні джерелом енергії є світло, яке використовується у фотохім. реакціях, і електрохім. процеси. Молекуляр. машина отримує інформацію шляхом вибору між двома чи більше післястанами. Одна з найважливіших «машин» орг-му людини — частинка АТФ. Елемент. природ. «живою машиною» є клітина. Еру молекуляр. машин передбачив 1959 Р. Ф. Фейнман на засіданні Амер. фіз. т-ва у своїй лекції «На дні є багато

місця». Він обґрунтував можливість і перспективність маніпулювання індивід. атомами й молекулами, звернувши увагу на той факт, що весь живий світ, як і сама людина, складається з нанопристроїв. У 1980-х ідеї Р. Ф. Фейнмана розвинув К. Дрекслер (нар. 1955; США), поняття «А.» (збирачів), сформульоване ним у кн. «Машини творення» («Engines of Creation»; 1986), дає уявлення про молекулярні робототех. машини, які ґрунтуються на ідеях функціонування природ. біол. систем. Вагомі здобутки також отримав Ж.-М. П. Лен (Нобелівська премія з хімії, 1987). За проектування і синтез молекуляр. машин 2016 Нобел. премію в галузі хімії було присуджено Ж.-П. Саважу, Дж. Б. Стоддарту і Б. Л. Ферингу. Розроблені ними пристрої (розміри яких у тис. разів менші за товщину людської волосини) складаються з окр. молекул. Розвиток досліджень А. сприяє створенню механізмів для генерації, перетворення і передачі енергії та руху на нанорівнях при розробці інструментів для контролю й діагностики нанокількості матеріалів і речовин.

Лит.: Drexler K. E. Engines of Creation. New York, 1986; Лен Ж. М. Супрамолекулярная химия — масштабы и перспективы. Москва, 1989; Скопенко В. В., Цивадзе А. Ю., Савранский Л. И. и др. Координационная химия. Москва, 2007; Стил Дж. В., Этвуд Дж. Л. Супрамолекулярная химия : в 2 т. / Пер. с англ. Москва, 2007; Войтович И. Д., Золот А. И., Ходаковский Н. И. Основные принципы моделирования, проектирования и изготовления медицинских нанороботов. Ч. 1 // Мат. машини і системи. 2009. № 4; Supramolecular Chemistry / Ed. by R. van Eldik, R. Puchta. Cambridge, 2018.

Асенізація (від франц. assainissement — оздоровлення, очищення, від assainir — оздоровлювати, очищати, з sain — здоровий) — система вивізної очищення неканалізованих населених місць від нечистот. А. є складником заг. системи благоустрою населених пунктів і санітар. очищення. Запроваджується на тер., де немає каналізації. Включає збирання, тимчас. зберігання

Асенізація

рідких нечистот, вивезення їх, знешкодження та утилізування. Осн. санітар. вимоги до А.: створення умов, за яких повністю унеможливлено контактування нас. та працівників із нечистотами, забруднення пов., ґрунту й води, а також поширення комах і гризунів. За часткової каналізації рідкі відходи відводять трубопроводом через злив. станції з подальшим нейтралізуванням і утилізуванням на землероб. полях зрошування. Заборонено неорганізовано зливати рідкі відходи у водойми й на ґрунт. Злив. станції розміщують на колекторах каналізаційних, облаштовують в межах міста, у місцях, де немає густої забудови житл. будинків, на відстані не менше 300 м. Якщо злив. станцій немає, то нечистоти вивозять спец. асенізаційним транспортом на поля заорювання та поля А. Розта-

шовують їх на відстані не ближче 1 км від житл. забудови. Поля заорювання — земельні ділянки для ґрунт. знешкодження нечистот, що використовуються з підвищ. завантаженням; непридатні для вирощування с.-г. культур. Поля А. — спец. розор. земельні ділянки, вирощув. на яких рослини утилізують нечистоти. Улітку їх заливають за таким розрахунком: нечистоти об'ємом 1 м³ на ділянку поля пл. 10 м². Наступ. року на них вирощують кормові трави, через рік засівають зерн. культурами, корм. й стол. буряками тощо. Кожне таке поле заливають раз на 3–4 р. На полях А. не можна вирощувати культури, які вживають у їжу без попереднього терм. оброблення; вони повинні бути відгороджені смугою озеленення, мати водопровід або колодязь, майданчик для миття транспорту, приміщення для працівників тощо. У вел. нас. пунктах споруджують складніші очисні споруди з мех., фізико-хім., біолог. способами очищення, напр., *аеротенк, аеробільтр*.

Дж.: Про благоустрій населених пунктів: Закон України № 2807-IV від 06.09.2005 // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 49. Ст. 517.

Лит.: Перельгин В. М., Разнощик В. В. Гигиена почвы и санитарная очистка населённых мест. Москва, 1977; Алексеев Г. М., Петров В. Н., Шпильфогель П. В. Индустриальные методы санитарной очистки городов. Ленинград, 1983; Гончарук Е. Г., Бардов В. Г., Гаркавий С. І. та ін. Комунальна гігієна. Київ, 2003; Ігнатенко О. П. Будівництво та експлуатація об'єктів поводження з побутовими відходами. Київ, 2015.

Асептика (від *a...* — заперечний префікс і *оптис* — гнильний) — сукупність заходів, спрямованих на запобігання інфікуванню рани чи орг-му загалом. Під час хірург. втручань А. запобігає проникненню до рани хвороботвор. збудників із навколишнього середовища. А. потрібно відрізняти від *антисептики*, мета якої — знищення збудників, наявних у рані за допомогою певних хім. речовин. Одним із засновників А. є хірург Е. фон Бергманн (1836–1907; Німеччина), який запропонував фіз. методику знезараження: кип'ятіння, прожарювання, автоклавовування (10-й Міжнар. конгрес хірургів у м. Берліні, 1890). Методи А.: мех., фіз., хім., біолог., комбінований. Заходи А. дають змогу запобігти інфікуванню орг-му повітряним, краплинним і контактним шляхами. Поширенню повітр. інфекцій в операційних запобігають забезпеченням максимально можливої чистоти, вентиляції, використанням бактерицидних ламп тощо. Щоб запобігти крапельній інфекції, хірург. персонал користується стерильними масками, обмежує спілкування над раною; до операції також не допускаються хворі на нежить тощо. Для запобігання контактній інфекції здійснюють комплекс заходів, до яких належать знезараження інструментів, перев'язувального матеріалу й білизни (переважно за допомогою високої т-ри, тобто *стерилізації*), які використовують під час операцій; спец. оброблення рук операційної бригади (хірурга, його помічників); знезараження шкіри в межах операційного поля (оброблення бактерицид. розчинами). Обов'язковою умовою асептич. лікування забруднених ран є видалення пошкоджених тканин країв рани. Завдяки асептич. заходам значно знижується потреба в антисептиках у післяопераційний період.

Лит.: Спиров М. С. Руководство по препарированию мышц, суставов, сосудов и нервов человека. Москва, 1956; Анатомия человека / Под ред. С. С. Михайлова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1984; Анатомия человека : в 2 т. / Под ред. М. Р. Сапина. Москва, 1993; Матешук-Вацеба Л. Р. Нормальная анатомия. Львів, 1997; Остоверхов Г. Е., Бомаш Ю. М., Лубоцкий Д. Н. Оперативная хирургия и топографическая анатомия. Курск; Москва, 1998; Нетлюх М. А. Українсько-латинський анатомічний словник. Львів, 2000; Свиридов О. І. Анатомія людини. Київ, 2000; Півторак В. І., Проніна О. М., Вовк Ю. М. та ін. Оперативна хірургія і топографічна анатомія голови та ший. Вінниця, 2016.

3. 3. Масна

Асертивність (англ. assertiveness, від лат. *assequere* — оголошувати, визнавати, захищати) — здатність людини впевнено обстоювати свої *права* без порушення прав ін. осіб. Полягає в умінні висловити думки, бажання, почуття в такий спосіб, щоб це не стало загрозою, покаранням, приниженням для ін. людини. Концепцію А. у 1950–1960-х сформував А. Солтер (1914–1996; США), у працях якого вона базувалася на положеннях *психології гуманістичної*. Згодом розроблено тренінг. програми, що мають на меті навчити розрізняти асертивну, агресивну, неасертивну поведінку; виявляти переваги й небезпеч. аспекти асертивної поведінки; формувати та тренувати навички А. Відповідно, розрізняють А., неасертивність та агресивність. Неасертивність виявляється в тому, що людина дає змогу ін. ухвалювати за неї рішення; на словах погоджується з кимось (хоча насправді думає та відчуває інакше); намагається зняти із себе відповідальність; завдає шкоди й незручності собі, щоб не завдати незручності ін. людям; під час розмови намагається не зустрічатися з поглядом співрозмовника; завжди вважає себе слабшою й менш здібною. Неасертивна людина не може висловити свої справжні потреби й почуття; покладається на прийняття рішення іншими; не може досягти бажаного та живе у стані розчарування. Це робить її відносини з людьми напруж. й обтяжливими. Агресивність виявляється в намаганні нав'язати свою позицію ін. людям та ухвалювати за них рішення. Агресивна особа завдає шкоди та створює незручності іншим; у розмові схильна підвищувати голос, перебивати, намагатися привернути увагу до себе, може перекривати або викривлювати факти задля одержання схвалення своїх рішень; вважає себе здібнішою, розумнішою, сильнішою за інших; бере відповідальність і владні повноваження для зміни ситуації на свою користь. Агресивна людина досягає своїх життєвих цілей за рахунок інших. А. виявляється тоді, коли особа дає можливість найперше висловитися іншим; намагається зрозуміти їхні потреби й почуття, перш ніж висловитися; здатна прямо й чесно обговорювати проблем. ситуації та пропонувати рішення, прийнятні для всіх; вважає власні здібності й силу співмірними до ін. людей; може брати відповідальність з урахуванням своїх можливостей і прав тощо.

Лит.: Большой психологический словарь / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 4-е изд., доп. и испр. Москва; Санкт-Петербург, 2008; Максимова Н. Ю. Психология девиантной поведінки. Київ, 2011; Білоущенко В. В. Асертивність як комплексна характеристика особистості // Інсайт. 2015. Вип. 12; Мойсєєнко В. В. Аналіз науко-

вих підходів дослідження поняття «асертивності» // Наук. вісник Херсон. держ. ун-ту. Сер.: Психол. науки. 2017. Вип. 5. Т. 1.

Н. Ю. Максимова

Асесмент (англ. assessment — оцінка, судження, від assess — визначати, оцінювати) — стандартизована багатоаспектна оцінка персоналу з метою визначення рівня його компетенції. А. виник в 1930-х в Європі. Використовувався для відбору кадрових офіцерів до армій Німеччини і Великої Британії. У 1960-х–1970-х телекомунікаційна компанія Ей-Ті енд Ті (AT&T; США) побудувала окр. приміщення для оцінки співробітників і назвала його Асесмент центр (Assessment Centre), що надалі стало назвою методики. А. набув поширення у сфері бізнесу у другій пол. 20 ст. Метод А. допомагає в підборі кадрів, оптимізує менеджмент персоналу. Метою А. є перевірка профес. і особистих компетенцій працівника чи претендента та посаду, визначення психол. характеристик, оцінка кадрового потенціалу підприємства, виявлення моделі поведінки працівника і способу взаємодії в колективі, визначення мотиваційних факторів з метою формування цільової програми розвитку робітника. А. вирішує такі завдання: оцінює майбутніх співробітників підприємства і надає висновки щодо відповідності вимогам посади, на яку претендує здобувач, діагностує потребу в навчанні працівників, оптимізує управління персоналом (ротациї, переміщення, формування резерву). Структура А.: ділова гра (групова та індивід.), що включає набір завдань і вправ, проф. тестування, рольова гра; інтерв'ю у вигляді співбесіди з учасником про роботу і труд, біографію; узгодження оцінок — процедура виставлення оцінок учаснику; зворотній зв'язок — повідомлення учаснику, в усн. чи письм. вигляді, результатів А. Оцінку методом А. здійснюють не тільки спец. зовн. компанії, але й спеціалісти-психологи, що працюють на підприємствах.

Лит.: Вудраф Ч. Центры развития и оценки / Пер. с англ. Москва, 2005; Баллантайн И., Пова Н. Ассесмент-центр. Полное руководство / Пер. с англ. 2-е изд. Москва, 2008; Даринская В. М., Чаплыгин И. Н. Оценка и развитие персонала методом «Ассесмент-центр». Санкт-Петербург, 2008; Базаров Т. Ю. Технология центра оценки персонала: процессы и результаты: практическое пособие. Москва, 2011; Барышникова Е. И. Оценка персонала методом ассесмент-центра. Лучшие HR-стратегии. Москва, 2013.

Асеев, Мико́ла Микола́йович (рос. Асеев, Николай Николаевич; справжнє прізвище — Штальбаум; 10.07.1889, м. Льгов, тепер Курської обл., РФ — 16.07.1963, м. Москва, тепер РФ) — поет. Писав рос. мовою. Походив із дворянської родини. До 1909 навчався в Курському реальному училищі, 1909–1913 — у Моск. комерційному ін-ті та на іст.-філологічному ф-ті Імператор. Моск. ун-ту (тепер *Московський державний університет імені М. В. Ломоносова*) і філол. ф-ті Імператор. Харків. ун-ту (тепер *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*). Від 1908 публікувався в журналах «Весна», «Завіти» («Заветы»), «Проталинка», альманасі «Першоцвіт» («Первоцвет») та ін. Певний час працював секретарем в журн. «Російський архів» («Русский архив»). 1913 А. разом із С. Бобровим (1889–1971) та Б. Пастернаком створи-

ли в м. Москві (тепер РФ) групу футуристів (див. *Футуризм*) «Центрифуга», до якої згодом долучилися поети К. Большаков (1895–1938), Василіск Гнедов (1880–1978), Божидар (1894–1914), Г. Петніков та ін. Свої твори друкували у вид-ві «Лірень» («Лирень»). У маніфесті «Труба марсіян» (опубл. 1916), який підписали В. Хлебников, М. Синякова, Божидар, Г. Петніков і А., моск. футуристи проголосили, що вбрані в шати перемог, вітрило їхньої спілки тримається вісі часу, а завдання їхні «хоробрі, величні і суворі». 1918 разом із С. Третьяковим (1892–1937), Д. Бурлюком, М. Чужаком (1876–1937) перебував у м. Владивостоці (тепер Приморський край, РФ), усі були учасниками групи «Творчість». Згодом перебрався в м. Читу (тепер Забайкальський край, РФ). 1922 повернувся до м. Москви. 1923–1928 долучився до творчої групи ЛЕФ (Лівий фронт мистецтв), яка реорганізувалася 1929–1930 у РЕФ (Револуційний фронт мистецтв); співпрацював із В. Маяковським. Від 1931 постійно мешкав у м. Москві. Під час Другої світової війни перебував в евакуації в м. Чистополі (тепер Республіка Татарстан, РФ). У різний час опікувався творчою долею поетів Б. Пастернака, О. Кручоних, М. Цветаєвої, В. Соснори (1936–2019). Перша публікація датується 1909. Ранні твори написані у стилі *символізму* [зб. «Нічна флейта» («Ночная флейта»; 1914)] та футуризму [зб. «Зор» (1914) та «Леторей» (1915)]. Футуристичним експериментам щодо рими й словотворення притаманні використання давньоруських елементів. Багато віршів А. тяжіють до жанру пісні. Пізніше у творчості переважала революц. романтика [поєми «Свердловська буря» («Свердловская буря»; 1925), «Семен Проскаков» («Семен Проскаков»; 1928)]. Усього видав понад 70 зб. поезії. Автор поем «Будьонний» («Буденный»; 1923), «Ліричний відступ» («Лирическое отступление»; 1924), «Маяковський починається» («Маяковский начинается»; 1940). Темі Другої світ. війни присвячено збірки поезій «Перший взвод» («Первый взвод»; 1941) і «Подум'я перемоги» («Пламя победы»; 1946). Післясталінський період творчості: лірич. публіцистика 1950-х «Божевілля над Рейном» («Безумье над Рейном»), «За Кубу», «Захід» («Запад»), «Роззброєння» («Разоружение»); «Поема про Гоголя» («Поэма о Гоголе»; 1955); збірки «Роздуми» («Раздумья»; 1955), «Лад» (1961). Писав також оповідання, нариси, мемуари, статті з питань теорії віршування. Укр. мовою окремі твори А. перекладали *Гео Шкурупій*, *Ю. Яновський*, *Я. Савченко* та ін. Лауреат Сталін. і Ленін. премій (1941 і 1961 відповідно). Нагороди: ордени Леніна (1939), Трудового Червоного Прапора (1959). Ім'ям А. названо вулиці в містах Москві, Курську і Львові.

Тв.: Избранное. Москва, 1948; Стихотворения и поэмы : в 2 т. Москва, 1959; Собрание сочинений : в 5 т. Москва, 1963–1964; Родословная поэзии. Москва, 1990; Укр. перекл. — Мій Тишина // Творчий світ письменника: Літературно-критичні матеріали про творчість українських радянських письменників. Київ, 1982.

Лит.: Карпов А. С. Николай Асеев. Москва, 1969; Смолла О. П. Лирика Асеева. Москва, 1980; Шайтанов И. В содружество светил. Поэзия Николая Асеева. Москва, 1985; Казак В. Лексикон русской литературы XX века / Пер. с нем. Москва, 1996; Шайтанов И. Дело вкуса: книга о современной поэзии. Москва, 2007; Огнев В. Фигуры уходящей эпохи. Москва, 2008; История русской литературы

Асеев Мико́ла Микола́йович

XX — начала XXI века : в 3 ч. / Сост. В. И. Коровин. Москва, 2014; Отрыско В. Импульс, иголка, звёздочка, чистое золото: Николай Асеев // Советский литературный генералитет: Судьбы и книги. Москва, 2018.

Асеев, Юрій Сергійович (26.12.1917, м. Київ, тепер Україна — 04.10.2005, там само) — історик архітектури, мистецтвознавець, пам'яткознавець, доктор архітектури (з 1972), професор (з 1974), засл. архітектор України (з 1991). Закінчив архіт. факультет Київ. інж.-буд. ін-ту (тепер Київський національний університет будівництва і архітектури). Учень І. Моргілевського. 1944–1962 працював у Академії архітектури УРСР (1955–1962 — Академія буд-ва і архітектури УРСР), захистив тут 1948 канд. дис. про архітектуру Кирилівської церкви у Києві. Викладав історію архітектури: 1948–1952 — у Київ. інж.-буд. ін-ті, 1953–1999 — у Київ. держ. худ. ін-ті (тепер Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури), де завідував кафедрою історії зарубіжного мист-ва (1964–1966), теорії та історії мист-ва (1966–1974), теорії, історії архітектури та синтезу мист-в (1974–1993). Упродовж 1976–1979 був проректором із наук. роботи. Провід. фахівець з архітектури й мист-ва Давньої Русі, дослідник більшості архітектурних пам'яток тієї доби [Десятинна церква у Києві, Церква Успіння Богородиці Пирогощі у Києві, Софійський собор у Києві, Михайлівський Золотоверхий собор (див. Михайлівський Золотоверхий монастир), Кловський собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Золоті Ворота; домонгольські пам'ятки в Криму та містах Чернігові, Каневі, Переяславі]. Знавець світової і укр. архітектурної спадщини. Довів провідну роль м. Києва і Київської (Наддніпрянської) архіт. школи в розвитку архітектури й містобудування домонгольської Русі (11–13 ст.). Розвинув знищені в 1930-х традиції архіт. киевознавства, заклав основи архіт. пам'яткознавства й теорії реставрації в Україні. Почесний член Академії архітектури України (з 1992). Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1971), має почесне звання «Праведник Бабиного Яру» (2001).

Тв.: Архитектура Крыма. Киев, 1961. (у співавт.); Архитектура Київської Русі. Київ, 1969; Мистецтво Стародавнього Києва. Київ, 1969; Подорож в античний світ. Київ, 1970; Розповіді про архітектурні скарби. Київ, 1976; Джерела. Мистецтво Київської Русі. Київ, 1980; Архитектура древнего Киева. Киев, 1982; Стили в архитектуре Украины. Київ, 1989; Професія — архітектор. Київ, 1991.

Лит.: Ненашева О. Ю. Асеев: Традиції в історії архітектури // Відлуння віків. 2001. № 1; Кот С. І., Бондаренко Р. І. Асеев Юрій Сергійович // Енциклопедія історії України : у 10 т. Київ, 2003. Т. 1; Тоцька І. Юрій Асеев: спомини на перші роковини // Пам'ятки України: іст. та культ. 2006. № 4; Вечерський В. В. Юрій Сергійович Асеев // Вісник Укр. комітету ICOMOS. 2007. Т. 1 (1); Пашун Л., Константинов В. Внесок Ю. С. Асеева у вивчення пам'яток Київської Русі Північно-Дніпровського Лівобережжя // Ніжинська старовина. 2013. Вип. 16 (19); Мироненко Д. Дослідження творчості Юрія Сергійовича Асеева (1917–2005) // Буд-во України. 2018. № 1.

В. В. Вечерський

Аси (давньоісл. множина æsir, однина áss, óss — бог) — у германо-скандинавській міфології — основний пантеон богів-воїнів на чолі з Одіном. За однією з пошир. версій, термін має праіндоєвроп. корені та є спорідненим до санскр. «асу-

Асеев Юрій Сергійович

Аси. Бог Одін — батько більшості асів, ілюстрація 18 ст.

ра» й авестійського «ахура» (див. Асури). За переказами, мешкали в небес. місті-фортеці *Асгарді* («дворі асів»). Був з'єднаний зі світом людей (*Мідгардом*) через райдуж. міст — Бівр'юст, або Асбру («міст асів»). Окрім Одіна (батька більшості А.), до них відносили *Тора*, *Бальдра*, *Бурі*, *Валі*, *Локи*, *Геймдалля*, *Нйорда*, *Брагі*, *Відара*, *Хеда* тощо. Серед пантеону були й богині-асинії. А. втілювали владу й військ. зв'язку, силу і красу. Зберігали вічну молодість завдяки чарівним яблукам асині Ідун, але не володіли безсмертям. Мали загинути в день *Рагнароку*. Начебто давно воювали з ін. кланом — ванами (божествами землеробства й родючості), але згодом уклали мир, який утвердив домінування А., обмінялися заручниками, мали зміш. шлюбні союзи. Окрім ванів, А. протиставлені також ін. міфол. персонажам: *карлками* (цвергам); велетням (*йотунам*); жін. божествам (дисам, *валькірам*, чарівницям-норнам); духам (*альвам*). У деяких джерелах термін «А.» використовується в ширш. значенні — для позначення богів загалом. У міфі про створення світу А. і ванам приписані спільні корені, у міфол. поезії обидва клани фігурують поряд. Ужитий в однині, термін асоціюється або з Одіном [у «Молодшій Едді», або «Снорр-овій Едді» («*Snorra Edda*»), іноді названий просто «Ас»] або, найчастіше, з Тором. Лексичний елемент «ас» міститься в багатьох скандинав. *топонімах*: напр., Асперг, Асаралль, Ослунд тощо.

Лит.: Turville-Petre E. O. G. Myth and Religion of the North: The Religion of Ancient Scandinavia. Westport, 1975; DuBois T. A. Nordic Religions in the Viking Age. Philadelphia, 1999; Гейман Н. Скандинавська міфологія / Пер. з англ. Київ, 2018.

Асигна́ти (франц. assignats, від лат. assignare — призначати, надавати) — паперові грошові знаки, що випускалися у Франції під час *Великої французької революції*. Перший випуск А. здійснено 1789 (номіналом у 1 000 ліvrів), у 1790 емітовано А. менших номіналів. 1789–1793 А. були законним засобом платежу нарівні з монетами, проте їхня реальна вартість в обігу швидко знижувалася внаслідок інфляції, досягнувши бл. 50 % від номінальної на поч. 1793, бл. 20 % від номіналу станом на поч. 1795. Через брак розмінних монет з 1792 випускалися А. дрібних номіналів (10, 15, 25 і 50 су). Пік інфляції припав на 1795–1796, унаслідок чого у лютому 1796 вартість А. досягла 0,29 % від номінальної. 1793 було заборонено грошові операції з використанням металевих монет, унаслідок чого А. залишилися єдиним законним засобом платежу, а монети (зокрема з недорогоцінних металів) стали засобом тезаврації. З 1795 номінал А. зазначався не в ліврах, а у *франках*. 1795 дозволено грошові операції з монетами. 1797 А. вилучено з обігу.

Асигна́ції (рос. ассигнации, від лат. assignatio — призначення, з assignare — призначати, надавати) — паперові грошові знаки, які перебували в обігу в *Російській імперії* 1769–1849. Перший випуск А. (емісія 1769–1785) номіналами 25, 50, 75 і 100 рублів було зумовлено браком срібла для карбування монет осн. обігових номіналів і, як наслідок, переважанням мідних монет у грошовому обігу. Для випуску А. у м. Санкт-Петербурзі було засновано спеціальний Асигнаційний банк. При цьому А. офіційно забезпечувалися лише мідними монетами. Другий випуск А. (1785–1818) здійсне-

но номіналом 5, 10, 25, 50 і 100 рублів. Унаслідок значної емісії А. і відсутності офіц. регулювання їхнього курсу до монет із дорожочинних металів, наприклад, 1780-х вартість рубля А. у співвідно-

Ассигнації. Ассигнація Російської імперії, 1820, номінал 200 рублів

шенні до рубля сріблом знизилася. Відтоді до вилучення з обігу А. 1849 у Рос. імперії фактично співіснували дві валюти — рубль А. з плаваючим курсом і рубль сріблом із твердим курсом, — співвідношення між якими було змінним, причому рубль А. мав нижчу вартість. В умовах складної фінансової ситуації в Рос. імперії під час *Наполеонівських війн* 1810–1815 обмін А. на мідну монету не здійснювався, а вартість рубля А. 1815 досягла 24 копійок сріблом. Останній випуск А. (1818–1849) здійснювався номіналом у 5, 10, 25, 50, 100 і 200 рублів. Завдяки оздоровленню фін. системи Рос. імперії упродовж наступ. десятиліть курс А. дещо підвищився. Під час фін. реформи 1843–1849 А. поступово вилучалися з обігу. При цьому вони обмінювалися на рублі сріблом за курсом 1/3,5, який приблизно відповідав ринковому. З 1843 в обіг запроваджено паперові грошові знаки нов. зразка (кредитні білети) з твердим курсом, які вільно обмінювали на срібні монети за номіналом.

Лит.: Шишанов В. Операция преобразования государственных ассигнаций в монету // Нумизматический альманах. 1999. № 1; Шишанов В. Влияние особенностей производства на подготовку выпуска русских ассигнаций образца 1802–1803 гг. // Нумизматический сборник Гос. ист. музея. Ч. XV. Труды Гос. ист. музея. 2001. Вып. 125. Нумизматика на рубеже веков.

Ассигнівка [від лат. assignare — призначати, доручати, надавати, з ad... (as...) — при, до і signare — позначати, відзначати] — розпорядження, документ, відповідно до якого здійснюється виплата *кредитів*, наданих посад. особі чи установі, або видається певна сума на конкретні цілі. А. для працівника банку є дозвільним або розпорядчим документом, за яким здійснюється перерахування кредит. коштів із банків. рахунку. Такі кошти (кредити) перераховуються не на особистий рахунок позичальника, а на цілі, під які їх видано. Процедуру передбачено для контролю використання коштів.

Лит.: Адамик Б. П. Банківські електронні послуги. Тернопіль, 2009; Банківські операції / За ред. Л. М. Рябіної. Одеса, 2011; Стойко О. Я. Банківські операції. Житомир, 2016; Банківські операції / Уклад.: О. М. Гладчук, О. Ю. Антохова. Чернівці, 2018.

Ассигнування бюджетне — повноваження розпорядника бюдж. коштів на здійснення *платежів* відповідно до бюдж. призначення. Перші згадки про А. б. на тер. Рос. імперії датовані сер. 17 ст. Повноваження розпорядника поширюва-

лися на розподіл коштів з утримання органів держ. управління. 1802 було створено Мін-во фінансів, яке складало *кошториси* доходів і витрат. 1862 законодавчо затверджено порядок складання кошторису. На тер. України, за часів рад. влади, розвиток А. б. поділяють на періоди: а) 1917–1938 напрямками А. б. були виконання кошторису витрат, позабюдж. і *асигнування* нестатутних підсобних госп-в; б) 1939–1955 асигнування відбувалося відповідно до кошторису *бюджету* та позабюдж. коштів, окремо здійснювали асигнування капітальних вкладень і підсобних госп-в, що перебували на госпрозрахунку; в) 1988–1999 асигнування реалізували відповідно до кошторису бюджету й позабюдж. коштів, окремо провадили асигнування капітальних вкладень і підприємств держ. форми власності, а також асигнування зі спец. фондів, сформованих унаслідок комерц. діяльності бюдж. установ. Відбувалося відновлення установ держ. *казначейства*, через які проводили А. б. Від 2000 до А. б. застосовують програмно-цільові методи. А. б. можливі лише за наявності бюдж. призначення, яке відображене в кошторисі доходів і витрат, що називається Держ. бюджетом України. Держ. бюджет затверджують щорічно, його формують за принципом «знизу-доверху». А. б. має на меті: а) утримання бюдж. сфери нар. госп-ва; б) фінансування держ.-приватного партнерства. Бюдж. сферу утримують на підставі затверджених кошторисів через гол. розпорядника бюдж. коштів, за допомогою перерахування асигнувань Держ. казначейству на відкриті в ньому рахунки. Гол. розпорядники визначають розпорядників нижчого рівня. Видатки кошторису мають цільовий характер, їх шифрують за кодами екон. класифікації видатків бюджету (КЕКВ). Шифрування видатків зроблено з метою їх контролю. Держ.-приватне партнерство фінансують через розпорядників бюдж. коштів місцевого рівня. Фінансування провадять, перераховуючи кошти на поточні рахунки приват. підприємств, для виконання договор. зобов'язань із виконання робіт, послуг, які має забезпечити д-ва. Таке фінансування наз. цільовим, підприємства повинні витратити кошти лише на визначені в бюдж. зобов'язаннях цілі. Через А. б. д-ва здійснює вплив на економіку підприємств, є інструментом перерозподілу нац. доходу.

Дж.: Бюджетний кодекс України: станом на 22 січ. 2019 р. Харків, 2019.

Лит.: Бюджет розвитку як засіб стимулювання підприємницької активності в Україні / Ред. Я. А. Жаліло. Київ, 2001; Савастеева О. М. Державне казначейство України та організація бюджетів різних рівнів // Ек. и управление. 2009. № 4; Гончаренко О. В. Міжбюджетні відносини на місцевому рівні в Україні. Київ, 2013; Алексеев І. В., Лопушняк Г. С., Ливдар М. В. Бюджетний механізм і соціально-економічний розвиток регіонів. Львів, 2014; Фінансова інфраструктура України: стан, проблеми та перспективи розвитку / За заг. ред. В. Опаріна, В. Федосова. Київ, 2016; Винниченко Н. В. Система управління бюджетом: наукові основи, сучасні тенденції, світовий досвід. Суми, 2017.

Асиметрична війна — нетрадиційні форми застосування здебільшого іррегулярних *військових формувань* проти більших за кількістю сил противника. Зміст поняття зумовлений суттєвою різницею в бойових потенціалах (спроможностях) ворожих сторін. Прикладами таких

форм є засідки, дії снайперів, застосування саморобних вибухових пристроїв тощо. Значення А. в. полягає в зниженні насамперед психол. готовності противника до ведення воен. дій через ураження різнорідних важл. об'єктів, зокрема, об'єктів підвищеної небезпеки, символіч. об'єктів, політ. лідерів, місць скупчення значної кількості мирного населення тощо.

Лит.: Панченко В. М. Інформаційні операції в асиметричній війні Росії проти України: підходи до моделювання // Інформація і право. 2014. № 3 (12); Рущенко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків, 2015; Леонов В. В., Воронич Б. О. Парадокс асиметрії в сучасних міжнародних збройних конфліктах // Збірник наук. праць Центру воєнно-стратегічних дослідж. Нац. ун-ту оборони України ім. І. Черняхівського. 2016. № 1; Певцов Г. В., Гордієнко А. М., Залкін С. В. та ін. Інформаційно-психологічна боротьба у воєнній сфері. Харків, 2017.

Є. Є. Панкратов, Ю. В. Пунда

Асиметричний атом — атом із різними замісниками, через відмінність яких не може бути сумісним зі своїм дзеркальним відображенням. Синонім — хіральний центр. Хіральний центр є узагальненим розширенням поняття «А. а. Карбону», введеного Я. Г. Вант-Гоффом та Ж. А. Ле Белем (1847–1930; Франція), який має 4 різні замісники, розташовані у вершинах тетраедра. У трикоординатних центрах *хіральності*, напр., атома Фосфору у фосфінах, роль одного із замісників відіграє вільна електронна пара. Хіральним центром можуть бути також пента- та гексакоординатні атоми. Наявність А. а. є причиною *оптичної активності* як природ. речовин, напр., аміно- та гідроксикислот, вуглеводів, алкалоїдів, так і синтет. сполук. Молекули з одним А. а. існують у вигляді пари оптич. ізомерів — *енантіомерів*. У разі наявності *n* А. а. макс. кількість стереоізомерів може становити 2^n . Для характеристики розташування замісників навколо А. а. використовують термін «конфігурація молекул», «конфігурація А. а.» та застосовують R,S-систему Кана — Інгольда — Прелога, яка замінила D,L-систему (її ще використовують для вуглеводів і амінокислот). Під час реакцій конфігурація молекули, що містять А. а. Карбону, може зберігатися або змінюватися на протилежну, тобто може відбуватися обернення конфігурації. Порівняння конфігурації А. а. Карбону з конфігурацією обраної за стандарт подібної структури наз. кореляцією конфігурацій, визначену в такий спосіб конфігурацію — відносною. Відносні конфігурації молекул, які визначені через порівняння з визначеними методом рентгеноструктурного аналізу конфігураціями енантіомерів винної кислоти, наз. абсолютними. Абс. конфігурацію А. а. можна встановити за допомогою аномальної дифракції рентген. променів.

Лит.: Eliel E. L., Wilen S. H., Mander L. N. Stereochemistry of Organic Compounds, New York, 1994; Ковтуненко В. О. Загальна стереохімія. 2-ге вид. Київ, 2009; IUPAC. Compendium of Chemical Terminology. Gold Book. Oxford, 2014.

О. В. Гордієнко, Т. В. Любчук

Асиметричний синтез — послідовність хімічних реакцій, що проходить з утворенням хіральної (див. *Хіральність*) молекули з прохіральної (енантіоселективний синтез) або хірального фрагмента в молекулі (діастереоселективний синтез). А. с. відбувається здебільшого за участю

агента асиметрії, який зумовлює переважне утворення одного з *енантіомерів* — асиметричну індукцію. Агентами асиметрії можуть бути допоміжні оптично активні сполуки (т. з. частковий, або парціальний А. с.) чи будь-які фіз. фактори (абс. А. с.). У першому випадку агентами асиметричної індукції є оптично активні орган. сполуки синтет. або природ. (напр., у ферментативному А. с.) походження, у другому — використовується циркулярно-поляризоване світло, енантіоморфні кристали як носії *каталізатора*, а також явище асиметр. *автокаталізу*, при якому один з утворених енантіомерів є каталізатором перетворення вих. речовин. Ефективність А. с. оцінюється за величиною асиметрич. або оптичного виходу, а також мірою перевищення кількості цільового енантіомеру в суміші — величиною енантіомерного надлишку. Ідею А. с. вперше висловив Е. Фішер (1852–1919; Німеччина) 1894. У 1904 частковий А. с. здійснив хімік В. Марквальд (1864–1942; Німеччина), отримавши оптично активну метилетилоцетову кислоту $[\text{CH}_3(\text{C}_2\text{H}_5)\text{CHCOOH}]$ шляхом розкладання кислоти солі метилетилмалонової кислоти і алкалоїду-бруцину. 2001 В. Ноулз, Р. Нойорі і Б. Шарплесс здобули *Нобелівську премію* за дослідження в області гомогенного асиметр. каталізу із застосуванням хіральних Rh-, Ru- і Ti-комплексних каталізаторів у реакціях асиметр. гідратування і епоксидування. Абс. А. с. посідає особливе місце при вивченні питання виникнення *життя* на Землі і походження первинних оптично активних орган. сполук. Лабораторним способом без участі оптично активних сполук синтезована поширена в рослинному світі правообертальна винна к-та шляхом гідроксилювання фумарової к-ти під дією циркулярно-поляризов. світла. Ін. варіант абс. А. с. здійснено з використанням каталізаторів на основі енантіоморфних кристалів оптично активного кварцу, роль агента асиметрії виконує кристалічна решітка носія. У цьому випадку вихід оптично акт. продукту вкрай малий. Вис. оптичні виходи досягаються при асиметр. автокаталізі. Асиметр. каталіз практично важливий. Хіральні каталізатори асиметрії використовують у вир-ві *гербіцидів* (напр., 2-метил-N-метоксіізопропіл-6-етілхлороацетанілід-метолахлор), оптично активного *ментолу*, амінокислот, які використовують для синтезу замінника цукру — аспартаму, засобу для лікування *Паркінсона хвороби* — дігідроксифеніланіну.

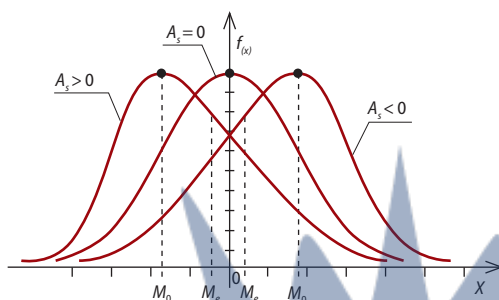
Лит.: Итоги науки и техники. Серия: Органическая химия. 1984. Т. 4; Mislow K. Absolute Asymmetric Synthesis: A Commentary // Collection of Czech Chemical Communications. 2003. Vol. 68. № 5; Soai K., Sato I., Shibata T. et al. Asymmetric Synthesis of Pyrimidyl Alkanol Without Adding Chiral Substances // Tetrahedron: Asymmetry. 2003. Vol. 14. № 2; Yang D., Wang L., Wang R. et al. Magnesium Catalysis in Asymmetric Synthesis // Chem. 2019. Vol. 5. № 5.

Л. В. Кобріна

Асиметрії коефіцієнт — 1) А. к. випадкової величини — числова характеристика розподілу ймовірностей, що дорівнює відношенню третього центр. моменту випадкової величини до куба відхилення середнього квадратичного $As = \frac{\mu_3}{\sigma^3}$.

2) А. к. варіаційного ряду (статистичного розподілу вибірки) — характеристика, що дорівнює

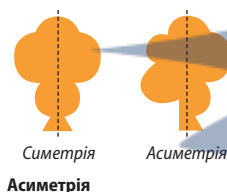

Асиметрії коефіцієнт

відношенню центр. емпіричного моменту третього порядку до куба емпір. серед. квадратичного відхилення $As^* = \frac{\mu_3}{\sigma^3}$. Якщо $As = 0$, то розподіл має симетричну форму, за $As > 0$ — додатно (правосторонню) асиметрію, за $As < 0$ — від'ємну (лівосторонню).

Асиметрія (грец. ἀσυμμετρία — неспівмірність, невідповідність, від α... — заперечний префікс і συμμετρία — співмірність) — 1) У загальному розумінні — відсутність або порушення симетрії, тобто не може суміщатися з собою ніякими операціями симетрії, крім одиничної — форм. операції, коли вона залишається на місці.

2) У біології — нерівнозначність властивостей, процесів, ознак біол. систем. Найчастіше вживається як недотримання інваріантності, співрозмірності або геометричної логіки в конструкції та функціонуванні орг-мів. Асиметричність вважається однією з гол. ознак біол. систем, їхньої будови і процесів, що в них відбуваються. Властива всім рівням біол. орг-ції: молекулярному (ізомерія і амфотерність біомолекул, унікальність просторової структури біополімерів, невідповідність послідовностей мономерів), клітинному (різномірність відростків нейронів, довільність їхнього розташування), організменному (порушення білатеральності), популяційно-видовому (нерівномірність динаміки чисельності й видоутворення), екосистемному (нерівномірний розподіл енергії та біомаси). За характером вираження можна виділити кілька типів біол. А. Генетична А. полягає в наявності алелей, батьківських геномів, статевих хромосом, статі. Асиметричність біол. процесів виражена у відсутності лінійної або рівномірно циклічної динаміки. Геометр. А. пов'язана з відсутністю чітко визначеного плану будови тіла чи відхиленням від нього. Розрізняють 2 гол. типи геометр. А: первинну, що властива примітивним орг-мам і є наслідком браку симетрії як такої, а не відхиленням від певн. типу будови тіла (властива рослинам, серед тварин — губкам); вторинну, що виникає у високоорганіз. тварин як відхилення від чіткої білатеральної чи радіальної симетрії. Вирізняють такі її крайні прояви: антисиметрію — спрямоване асиметричне розміщення органів тіла (розташування серця з лівого боку, а печінки — з правого); функціональну А. — розподіл функцій лівої та правої півкуль гол. мозку в людини; флюктууючу А. — неспрямовані відмінності в ознаках правої та лівої сторін тіла (площа лівої і правої частин листкової пластинки, кількість лусок на боках риб). Практично відрізнити спрямовану й неспрямовану А. майже неможли-

во. Здебільшого відомі проміжні варіанти, за яких встановлено функціональне або структурне переважання одного боку тіла чи органу над ін., проте рідкісні випадки такої А. не є патологіями. (ліворукість чи праворукість людини).

Лит.: Neville A. C. Animal Asymmetry. London, 1976; Захаров В. С. Асимметрия животных (популяционно-феногенетический подход). Москва, 1987; Asymmetry in Plants: Biology of Handedness / Ed. by B. Bahadur, K. Krishnamurthy, M. Ghose et al. Boca Raton, 2019.

3) У міжнародних відносинах — особливість відносин міжнар. суб'єктів різної геополіт. ваги (рівня міжнар. впливу), коли одна сторона значно переважає за осн. параметрами ін. або за наявності переваги в одних показниках значно поступається в ін. А. притаманні дисбаланс, диспаритет і нерівноправність. Узагальненим параметром величини чи ваги суб'єкта асиметр. відносин вважають нац. могутність держави. Її визначають потенційні можливості д-ви, ресурси (насамперед військ. та екон.), здатність до їх реалізації, а також претензії, які вона висуває на міжнар. арені. Відповідно до місця країни в ієрархії міжнар. відносин, асиметричними вважають відносини між д-вами, які займають різні рівні. Це відносини між наддержавою та ін. д-вами, між вел. і серед. чи малими д-вами, між серед. і малими д-вами. З методологічного погляду, належність д-в до різних рівнів ієрархії є однією з найважливіших ознак А., характерної для міжсистемних відносин. Асиметр. відносинами в цій системі також є відносини між суб'єктами різного типу, напр., між нац. д-вою та міждерж. утворенням або організацією міжнародною. Гол. властивість А. — різна віддаленість від певн. центру, досягнення в тій чи тій галузі, володіння певними технологіями, сфера впливу чи домінування. Цей вид А. можна позначити як відносини між «лідером» і «аутсайдером». Ін. різновид А. є внутрішньосистем. відносини між центром і периферією. Роль центру відіграє адм.-політ. одиниця (ядро «держави — імперія») або «центр сили» (у геополіт. тлумаченні — «полюс»). Характерні жорстка централізація, субординація, безумовна підпорядкованість інтересів периферії як частини системи інтересам центру, що уособлює ціле ціле системи. Типовим станом для асиметр. внутрішньосистем. відносин є стан панування й підпорядкованості. Ресурси периферії мають спрямовуватися передусім на реалізацію інтересів центру. Водночас передбачено і зворотний зв'язок у формі співпраці і взаємодопомоги. Подібна асиметр. залежність зумовлює довготривалу залежність периферійних країн від д-в, які уособлювали ядро імперії.

Лит.: Leech J. Asymmetries of Conflict: War Without Death. London, 2002; Thomas T. L. Russia's Asymmetrical Approach to Information Warfare // The Russian Military into the Twenty-First Century. London, 2002; Перепелиця Г., Запемба О., Д'аньєрі П. та ін. Асиметрія міжнародних відносин. Київ, 2005; Madej M. Zagrozenia asymetryczne bezpieczenstwa panstw obszaru transatlantyckiego. Warszawa, 2007; Дерев'яно І. П. Асиметрія міжнародних відносин: теоретичний вимір // Наук. вісник Дип. акад. України. 2012. Вип. 19; Розумний М. М. Кризовий потенціал асиметрії міжнародних відносин // Стратегічна панорама. 2015. № 1.

Г. М. Перепелиця

4) У мистецтві — один із різновидів композицій, коли її елементи мають нерівнозначні функції;

підпорядкування частини цілому. А — передумова динамічної побудови композиції, мальовничості форм. Як худ. прийом А. характерна для мист-ва *бароко, рококо, романтизму, імпресіонізму*. Приклади асиметричної побудови композиції картини: «Останній день Помпеї» К. Брюллова, «Роздолля» О. Дейнеки. А. органічно пов'язана з симетрією. Більшість симетрич. об'єктів (композицій) включають асиметричні елементи. Асиметричні рішення поширилися також в *архітектурі* (житл. райони Сріблястий у м. Львові, 1975–1978; Вигурівщина-Троєщина у м. Києві, 1984–1987, та ін.).

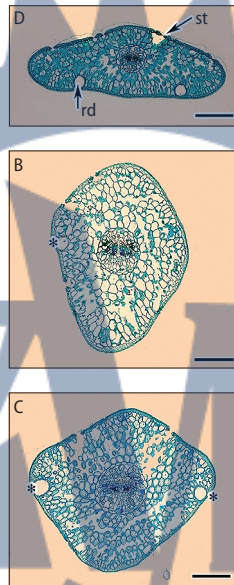
5) У дизайні одягу — прийом композиційного вирішення моделі, коли окремі деталі, шви тощо розташовані несиметрично. Може доповнюватися використанням різних тканин, відмінних за кольором і фактурою, *аксесуарами*. Усі деталі такої композиції мають виглядати гармонійно, А. має бути врівноважена. А. надає образу екстравагантності. Вдало скомпонована А. допомагає візуально скорегувати недоліки фігури.

Асиметрія у міжкультурній комунікації — помітні розбіжності в *менталітеті*, способах *комунікативної поведінки, перцепції* й світоприйнятті у представників різних соціокультур. спільнот, які впливають на ефективність міжкультур. комунікації, породжують комунікат. проблеми і труднощі. Часом А. у м. к. характеризують як неможливість урозуміти певні дії, поведінку, погляди, вірування носіїв ін. культури поза цілісним культ. контекстом. Зумовлена належністю сторін до різних нац. культур (з відмінними ціннісно-нормат. структурами, світогляд. моделями) і різн. лінгвокультур, незбіжністю вербального й неверб. кодування смислів, розбіжністю нац. комунікативно-дискурсивних стилів; іст., політ., мовними, етнічними та ін. чинниками. Охоплює широке коло неспівмірностей — від гендерних і фізіол. до когнітивних та емоційних. Напрацьовано різні типології А. у м. к. Виділяють, зокрема, такі види асиметрії учасників міжкульт. комунікації: а) кількісну (різна міра зацікавленості сторін у комунікації одна з одною та нерівноцін. обмін інформацією) і якісну (різні принципи добору і змістового наповнення інформації про учасників комунікації); б) вертикальну і горизонтальну; в) рольову і статусну; г) вербальну й невербальну; д) міжмовну (фонетич., лексич., граматичну), жестову, мімічну, пантомімічну, емоційну тощо. Наслідком А. у м. к. є непорозуміння, невдала й неефект. комунікація, неадекватна інформація учасників комунікації одне про одного, маніпуляція *громадською думкою* і поширення *стереотипів*, соц. дистанціювання і відчуження, конфліктні форми взаємодії, міжкульт. некомпетентність тощо. В умовах глобалізації світу ефективна міжкульт. комунікація передбачає не тільки знання мови комуніканта чи міжнар. мови спілкування, але й культурологічну компетентність, розуміння особливостей ін. культ. середовища і культ. контексту взаємодії.

Лит.: Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів, 2010; Манакин В. М. Мова і міжкультурна комунікація. Київ, 2012; Understanding Cultural Differences — Germans, French and Americans. Boston, 2014; Міжкультурна й міжмовна комунікація: проблеми, питання, вирішення / За заг. ред. Ю. О. Шепеля. Дніпро, 2018; Liu Sh., Volcic Z., Gallois C. Introducing Intercultural Communica-

tion: Global Cultures and Contexts. 3rd ed. Los Angeles, 2019; Рябцева Н. К. Асимметрия межкультурной коммуникации и проблемы аутентичности // Научный диалог. 2020. № 4.

Асиміляційна паренхіма — система тканин рослин, клітини яких здатні синтезувати *сполуки органічні* із вуглекислого газу й води за використанням енергії Сонця за участю фотосинтетичних пігментів, зазвичай із виділенням кисню як побічного продукту. Найпоширенішим пігментом є *хлорофіл*, тому А. п. називають ще фотосинтезувальною, хлорофілоносною або хлоренхімою. А. п. має просту будову та складається з подіб. за формою тонкостін. клітин. *Хлоропласти* зазвичай розташовані тонким шаром уздовж кліт. оболонки, що забезпечує успіш. *фотосинтез*. Таке розташування забезпечує осн. критерії успішного фотосинтезу, зокрема, вміст в одній клітині вел. кількості хлоропластів, що можуть легко переміщуватися, оптим. доступ соняч. світла, пост. постачання CO₂ та міжклітинний контакт із тканинами судин для постачання води і транспорту асимілятів. А. п. розташована під покривною тканиною, що забезпечує оптим. доступ освітлення. Інтенс. *газообмін* відбувається завдяки продихам та вел. міжклітинникам. А. п. властива всім зеленим частинам рослини: листкам, молодим стеблам, складникам квітки, плодам; зрідка є в коренях, які розташовані над поверхнею субстрату (повітр. корені епіфітів, корені водних рослин тощо). Інколи знаходиться в глибині стебел під мех. тканиною або навколо провідних пучків, тоді важливіша не для синтезу вуглеводів, а для виділення кисню в процесі дихання. Мезофіл у листках вищих рослин є справжньою А. п. «Типовий» листок має дорзовентральну будову. Палісадна *паренхіма* розташована безпосередньо під верхньою (адаксіальною) епідермою, складається з видовжених, щільно розміщених клітин. Губчаста паренхіма часто сформована клітинами неправильної форми й вивопкове простір між палісадною і нижньою епідермальною тканинами. Вона має добре розвинену систему міжклітинників, які через продихи контактують з атмосферою. У процесі еволюції розвитку сформувалися численні модифікації мезофілу, які відображають *адаптацію* рослин до умов довкілля. У листках багатьох хвойних формується «складчастий мезофіл», утворений паренхімними клітинами, не диференційованими на палісадну й губчасту А. п. У деяких видів також формуються розгалужені хлоренхімні клітини, напр., папоротей, *жовтецевих, жимолостевих*. Палісадна паренхіма може розташовуватися також під ниж. (абаксіальною) епідермою (види роду *туя*) або під обома епідермами в листках цибулі ведмежої, складатися з одного (тіньові листки) або кількох (світлові листки) шарів клітин. Компактна палісадна адаксіальна й абаксіальна хлоренхіми характерні для *ксерофітів*. Структура губчастої тканини також мінлива, особливо ступінь розвитку міжклітинників. За дуже вел. кількості міжклітинників — модифікована губчаста тканина або *аеренхіма*. Цей тип А. п. добре розвинений у тих рослин, які існують у середовищі з ускладненим газообміном, напр., у воді або на болотах, тоді осн. її функцією є не так фотосинтез, як вентиляція мезофілу. Структурованість А. п. листка вищих рослин сформувалася в процесі *еволюції*. Палісадна й губчаста тканини походять від од-

Асиміляційна паренхіма. Листок ялини корейської [*Picea koraiensis* Nakai (B, C)] та ялини аянської [*Picea jezoensis* Carrière (D)] на поперечному зрізі

нієї ж тієї осн. паренхіми і є крайнім проявом її диференціювання. За незнач. винятками всі клітини *водоростей* здатні до фотосинтезу. Листки простих *мохоподібних* зазвичай одношарові (часто) або двошарові (зрідка) та диференційовані на епідерму й мезофіл. Ін. мохоподібні, напр., види зозулиного льону й печіночників, мають пластинчасті ребра, що складаються з декількох шарів клітин, які виконують функцію асиміляції. Деякі печіночники (напр., маршанція) мають багатшар. талом, який розташовується на поверхні субстрату. Їхня А. п. складається з багатьох груп дрібних округлих клітин, вкритих у вел., заповнених повітрям, порожнини. У печіночників немає продишів чи ін. захисних механізмів. Натомість на поверхні є пори, які ніколи не закриваються. Багато водних і болотних рослин мають неструктуровану аеренхіму, де не можна розрізнити мезофіл і епідерму. Напр., листок елодеї канадської складається з двох шарів клітин. Провідні пучки майже всіх судинних рослин оточені оболонкою з шару паренхімних клітин, які містять хлоропласти, але частіше є місцем накопичення первинних асимілятів (крохмалю). Провідні пучки багатьох (особливо тропіч.) злаків оточені двошаровою оболонкою хлоропластоумісних клітин мезофілу. Така структура А. п. характерна для рослин із C_4 -фотосинтезом, які наявні в різн. родинях *дводольних* і *однодольних*. У *сукулентів* продиши вдень закриті, тому поглинання й накопичення CO_2 відбувається вночі (САМ-фотосинтез). Відповідно, у рослин із C_4 -типом фотосинтезу відбувається розділення асиміляції CO_2 і циклу Кальвіна у просторі (у різн. клітинах листка), а при САМ-фотосинтезі (напр., у *товстолистих*) — у часі.

Лит.: Проценко Д. Ф., Брайон А. В. Анатомія рослин. Київ, 1981; Васильев А. Е., Воронин Н. С., Еленевский А. Г. и др. Ботаника: Морфология и анатомия растений. 2-е изд. Москва, 1988; Шумик М. І., Ільїнська А. П., Остап'юк В. М. та ін. Структурно-анатомічні адаптації листків вічнозелених видів роду *Rhododendron* L. (Ericaceae Juss.) // Інтродукція рослин. 2015. № 3.

А. П. Ільїнська

Асиміляція (лат. *assimilatio, assimilatio* — уподібнення, схожість, подібність) — 1) У біології — процес засвоєння орг-мом речовин із навкол. середовища; сукупність хім. процесів в орг-мі, завдяки яким утворюються й відновлюються структурні компоненти клітин, тканин і органів. Відбувається за участю ферментів, забезпечує синтез склад. сполук із простіших попередників за допомогою енергії АТФ та ін. макроергічних сполук. Джерелом енергії може бути сонячне світло (у зелених рослин), енергія, що утворюється під час окиснення різних неорган. сполук (у *хемосинтезуючих мікроорганізмів*), енергія, що утворюється внаслідок *дихання* і *бродиння* (у людини, тварин, мікроорг-мів). До осн. процесів А. належать *біосинтез білків, вуглеводів, ліпідів, кислот нуклеїнових* та ін. Процеси А., що відбуваються в автотрофних орг-мів під час *фотосинтезу*, відіграють вел. роль в існуванні всіх ін. істот. У гетеротрофних орг-мів, які живляться речовинами рослин. і тварин. походження, процесам А. передують розщеплення отриманих пожив. речовин. А. тісно пов'язана з протилежним процесом — *дисиміляцією*, або *катаболізмом*. Вони відбуваються одночасно, але в різн. напря-

мах, що пояснюється їхньою різн. локалізацією в клітинах. Зазвичай кінцеві продукти катаболізму є початковими для *анаболізму* й навпаки. Анаболізм і катаболізм є основою найважл. властивості живої матерії — *обміну речовин*. Ріст орг-мів можливий, якщо А. переважає над дисиміляцією. Особливості *біоти*, набуті в процесі еволюції, визначають характер А., але її зміни, своєю чергою, впливають на природу орг-мів.

Лит.: Фізіологія рослин / За ред. М. М. Макрушина. Вінниця, 2006; Сиволоб А. В. Молекулярна біологія. Київ, 2008; Левандовський Л. В., Дрюк В. Г., Семенова О. І. та ін. Біологічна хімія. Київ, 2012; Shevela D., Björn L. Photosynthesis: Solar Energy for Life. New Jersey, 2019.

2) У музиці — процес міжкультурної взаємодії, який спричиняє проникнення текстуальних елементів однієї муз.-інтонац. системи в іншу та їх адаптацію. А. може розглядатися як універс. закон, заг. принцип муз. мислення — прийняття і глибинне перетворення різнорід. компонентів, що можуть протиставлятися як «своє» і «чуже». Спектр асиміляційних явищ широкий, охоплює різні рівні муз. процесу: нац. традиції, *стиль, жанр*. Приклад культурно-стильової мозаїки, відкритості до ін. засобів виразності та їх поєднання в мист. цілісність — джазове музикування. У межах нац. композитор. шкіл А. зумовлює запозичення та переінтонування інонац. муз. досвіду. Закономірним для композитор. творчості є засвоєння кількох стильових пластів профес. та фольклор. музики в індивід. системі засобів муз. виразності (полістилістика М. *Скорика*). Жанрова А. передбачає подолання замкненості жанрових моделей, що породжує нову худ. якість (кантата-симфонія «Кавказ» С. *Людкевича*, фольк-опера «Коли цвіте папороть» Є. *Станковича*).

Лит.: Зинькевич Е. Динамика обновления. Украинская симфония на современном этапе в свете диалектики традиции и новаторства. Київ, 1986; Конен В. Третий пласт. Новые массовые жанры. Москва, 1994; Шип С. Музична форма від звуку до стилю. Київ, 1998; Fosler-Lussier D. Music on the Move. Ann Arbor, 2020.

Т. Ю. Прокопович

3) У *фонетиці* — явище, що полягає в уподібненні одного звука іншому внаслідок впливу останнього на перший. А. буває регрес. (звук уподібн. до наступного за ним звука) або регресивною (звук уподібнюється до поперед. перед ним). Повною є А., унаслідок якої асимільований звук повністю збігається зі звуком, який на нього впливає. У такому випадку звуки можуть зливатися в один подовжений звук (регресивна А. [с] до [ш] у слові «виріши» [вир'іш: и]). Частковою є А., за якої один звук уподібнюється до іншого лише за якоюсь ознакою. В укр. мові поширена регрес. А. за місцем і способом творення (шиплячі перед свистячими переходять у свистячі, свистячі перед шиплячими — у шиплячі тощо), за дзвінкістю/глухістю (глухий приголосний перед дзвінким одзвінчується: перехід [к] у [г] у слові «вокзал» — [вогзал]), з м'якістю/твердістю (перехід [д] у [д'] у слові «сьогодні» — [с'огóд'ні]). Явищу А. протиставляється *дисиміляція*.

Асиміляція культурна — див. у ст. *Асиміляція соціальна*

Асиміляція соціальна — процес злиття етнічної, расової, соціальної, конфесійної чи ін. мен-

шості з більшістю через сприйняття й засвоєння мови, культури, цінностей, норм поведінки останньої. Поняття «А.» вперше було використано наприкін. 19 ст. в амер. науці, до сер. 20 ст. його вживали у вузькому значенні — для дослідження долучення індіан. племен до панівної культури США (для цього розроблено теорію «правильного казана»). У 2-й пол. 20 ст. об'єктом А. як етнополіт. процесу стало поглинання будь-якої меншини більшістю. В *етнополітології* розрізняють типи А.: природну (добровільну, «м'яку») і штучну (насильницьку); повну й часткову; соц. і етнічну. Природна А. зазвичай має спонтанний характер, її спостерігають під час безпосеред. довготривалого контакту різних етніч. груп. Відбувається поступово, добровільно під час етніч. контактів через передавання етнокульт. традицій від однієї групи до ін. (змішані шлюби, міграц. процеси тощо). Найшвидше відбувається між спорідненими *етносами* (унаслідок А. може виникнути єдиний етнос, але обов'язково з характеристиками домінантного). Якщо етноси є дуже віддаленими за антропологічними, зовн. ознаками (представники різних рас), реалізація природ. А. ускладнюється, інколи навіть унеможливується. Штучна А. є складником етнонац. політики всіх етнократ. д-в, які прагнуть створити гомогенну націю за етніч. критерієм. Вона можлива внаслідок цілеспрямованої держ. асимілятивної політики, метою якої є руйнація етносоц. систем. Поняття А. представлено *сегрегації* (з лат. «відділення»). З насильницькою А. пов'язана політика *геноциду*. Штучну А. здійснюють через колонізацію, політ. диктат, екон. експансію, вимушене переселення, культ.-мовне й реліг. домінування, обмеження прав нац. меншин, насильницької депортації, фіз. знищення інтелектуалів. Така політика зорієнтована на позбавлення етніч. пам'яті, послаблення самосвідомості асимільованих спільнот, створення наднац. квазіспільнот («радянський народ», «арійська раса» тощо). Терміни «повна А.» та «часткова А.» характеризують рівень інтенсивності міжетнічних асиміляц. контактів. А. с. здебільшого позиціонують як процес поступового засвоєння репрезентантами певної соц. спільноти (групи, верстви, стану, страти тощо) соціокульт. рис, норм, цінностей, соц.-психол. мотивацій і моделей поведінки ін., переважно вищих у сусп. ієрархії, спільнот. Об'єктивною основою А. с. є *інтеграція* та *інтернаціоналізація* всіх сфер життя сусп.-ва. У сучас. сусп.-ві важливим чинником А. с. стали процеси *глобалізації*, які ініціюють формування масової глобальної культури. Етніч. А. — процес засвоєння представниками певного етносу мови, культури, звичаїв, традицій, норм і цінностей ін. етносу, унаслідок якого відбувається поступова зміна етніч. самосвідомості. Найінтенс. А. іноетніч. групи спостерігається в однорід. сусп.-ві з міцними і сталими екон., політ. та культ. зв'язками. Найповільніше етніч. А. відбувається в сусп.-вах, де мігранти утворюють замкнені тер. громади, що мають міцні й розгалужені зв'язки з етніч. батьківщиною. Культ. А. є радикальним різновидом *аккультурації*, яка передбачає зміну культури внаслідок контакту з ін. культурами. При цьому спостерігається суттєва зміна як внутр. культури (культ. самоідентифікації), так і зовн. поведінки (культ. норм) у напрямі отримання статусу представників нової культури.

А. призводить до повної елімінації культ. відмінностей. Є 2 різновиди культ. А. — однобічна (культуру меншості повністю витіскає панівна культура); змішування (елементи підпорядкованої й панівної груп змішуються, утворюють нові сталі комбінації чи започатковують нову культуру). Прикладом культ. змішування стало формування амер. культури як синтезу поєднання різних за змістом і походженням культур. А. можуть охоплювати як групи етніч. меншин однієї країни (валлійці у Великій Британії, бретонці у Франції, карели в РФ), так і іммігрантів, що переїхали на місце пост. проживання (напр., італ. та ін. мігранти у США). А. зазвичай відбувається впродовж кількох поколінь, нерідко супроводжується *маргіналізацією*, що притаманна окр. групам чи індивідам, які втратили зв'язок із материн. культурою, але не повністю інтегрувалися в середовище домінант. етносу (часто трапляється в т. з. синтетичних культурах, зокрема, в амер. культурі за асиміляційних процесів афроамер., латиноамер. нас. тощо). Маргіналізація обмежує їхню соц. мобільність, у результаті вони дистанціюються від соц. і культ. практик домінант. етносу, який відповідає на це геттоїзацією (виключенням, соц. та культ. ізоляцією представників ін. етносів, які з певних причин не змогли / не захотіли повністю асимілюватися).

Лит.: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Лівідія Гетьманщини 1760–1830. Київ, 1996; Рафальський О. О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. Київ, 2000; Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націотворення. Київ, 2000; Яс О. В. Асиміляція // Енциклопедія історії України : у 10 т. / Гол. ред. В. А. Смолій. Київ, 2003. Т. 1; Явір В. Асиміляція // Політична енциклопедія / Гол. ред. Ю. Левенець. Київ, 2011; Висоцька О. Асиміляція // Денисенко В. М., Сорба О. М., Угрин Л. Я. та ін. Політологія. Львів, 2014; Бахов І. С. Канадський мультикультуралізм: від схвалення до критики і фобії. Київ, 2016.

Б. Л. Дем'яненко

Асимптота (грец. ἀσύμπτωτος — той, що не збігається) — пряма або крива, до якої нескінченно наближається *графік* плоскої кривої $y = f(x)$ за необмеж. віддалення від початку координат. Розрізняють горизонт, вертик. та похилі А. Вертик. А. функції існує в точках розриву другого роду (безкінеч. розриву), її задано рівнянням $x = a$. Якщо існують *границі* $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{f(x)}{x} = b = \lim_{x \rightarrow \pm\infty} (f(x) - kx)$, то похилу А. задано рівнянням $y = kx + b$. За умови $k = 0$ горизонт. А. є частин. випадком похилої А. *Лит.:* Валеев К. Г., Джалладова І. А. Математичний практикум. Київ, 2004; Small Ch. Expansions and Asymptotics for Statistics. Boca Raton, 2010.

Асинхронна електрична машина (від а... та грец. ὁμαχρονος — одночасний) — *електрична машина* змінного струму, частота обертання ротора якої відмінна від частоти обертання *магнітного поля*, утвореного змінними струмами обмоток *статора*. Має просту конструкцію, низ. собівартість, надійність, вел. термін служби, високий пуск. момент, може працювати з тривалим перевантаженням, допускає часті пуски й реверси. Осн. недолік — складність регулювання частоти обертання. Складається зі статора й ротора. Сердечник статора — порож. ци-

ліндр, зібраний з ізол. одне від одного кілець, запресований у станину, яка кріпиться до основи. У пазах статора розміщено фаз. обмотки. Ротор — циліндр. сердечник, збір. з ізол. листів електротех. сталі. Сердечник ротора насаджено на вал та закріплено в *підшипниках*. У пазах розташовуються витки обмотки ротора. Відповідно до способу виконання ротор. обмотки, виділяють такі А. е. м.: а) короткозамкнені, у яких обмотка ротора — набраний зі сталених листів сердечник із залитим у пази розплавленим металом (алюмінієм або міддю), унаслідок чого утв. стрижні, що замикаються торц. кільцями; б) з фазним ротором, у яких обмотка ротора виконана за типом статора й обладнана контакт. кільцями для під'єднання до зовн. кола. Принцип дії А. е. м. базується на явищі електромагніт. взаємодії оберт. *електромагнітного поля* зі струмами ротора, що індукуються цим магнітним полем. Найпоширеніші трифазні А. е. м., що

працюють у реж. двигуна. З подачею напруги до обмоток статора в кож. фазі створюється магніт. потік, який змінюється з частотою напруги. Оскільки вони зміщені на 120° у часі і просторі, то їхній сумарний магнітний потік обертається і створює в провідниках ротора *силу електрорушійну*. Обмотка ротора має замкнене електр. коло, і в ній виникає струм, який у взаємодії з магнітним потоком статора створює пуск. момент, що прагне повернути ротор у напрямку обертання магнітного поля статора. У разі підвищення значення гальм. моменту ротора останній починає обертатися. Залежно від різниці між частотами обертання ротора і поля статора А. е. м. може працювати асинхронним двигуном; асинхронним генератором; індукц. регулятором; фазорегулятором; електромагнітним гальмом. Під час роботи в режимі асинхронного двигуна напрям обертання ротора змінюють перемиканням двох фаз обмоток статора, а частоту обертання регулюють перемиканням числа пар полюсів, зміною частоти напруги живлення або опору *резисторів* у колі ротора. Асинхронні двигуни найрозповсюдженіші в електроприводі, межі їх потужностей — від кількох ват до десятків мегават. Асинхронні генератори можуть працювати паралельно з мережею і в автоном. режимі як дод. джерела енергії потужністю до 100 кВт. У першому випадку електр. енергія, необхідна для збудження асинхрон. генератора, надходить із мережі, у другому — від конденсат. і напівпровідних систем збудження. Цей режим здійснюється, якщо ротор А. е. м. обертається проти обертання магніт. поля статора. Режим короткочасний і використовується для швидкої зупинки асинхрон. двигуна. Режим індукц. регулятора використовують для регулювання змін напруги. У цьому випадку А. е. м. має фазний нерух. ротор, а обмотка статора електрично пов'язана з обмоткою ротора. Режим фазорегулятора використовують для регулювання фази напруги. Конструктивно фазорегулятор — це

А. е. м. з нерух. фаз. ротором, який повертається відносно статора на кут 360° . Обмотки статора й ротора мають трансформаторний зв'язок. За обертання ротора в бік, протилежний обертанню поля, А. е. м. працює як електромагн. гальмо (коли мех. і електр. енергії перетворюються на тепло).

Лит.: Яцун М. А. Електричні машини. 2-ге вид., стер. Львів, 2004; Белікова Л. Я., Шевченко В. П. Електричні машини. Одеса, 2011; Осташевський М. О., Юрєва О. Ю. Електричні машини і трансформатори. Харків, 2017.

Л. І. Мазуренко

Асинхронність, асинхронізм (від *a...* — заперечний префікс і грец. *συνχρονισμός* — одночасність) — явище, що не збігається з іншими в часі, відбувається не в один момент, неодноразово, несинхронно. Термін «А.» використовують у різн. сферах — фундамент. науках, наук.-практич. технологіях різн. типу (зокрема інформаційних), мист-ві (танок, музика), медицині тощо. Напр., у кардіології та психофізіології під час опису початку систоли шлуночків серця використовують поняття «фаза асинхронного скорочення» (0,05 с), адже не всі волокна шлуночків починають скорочуватися одночасно. Першими скорочуються кардіоміоцити, які розташовані поблизу волокон провідної системи, потім тиск у шлуночках поступово підвищується, і атріо-вентрикулярні клапани закриваються (запобігаючи поверненню крові в передсердя); після фази асинхронного скорочення починається фаза ізометричного скорочення, яка характеризується скороченням усього міокарда шлуночків. На підставі результатів клініч. досліджень А. міокарда визначено як незалеж. чинник ризику несприят. прогнозу для пацієнтів з ішемічною хворобою серця та серцевою недостатністю. У дитячій патопсихології поняття «А.» використовується в описі взаємозв'язку відхилень псих. процесів та особистіс. розвитку дитини. У нормі нові типи міжфункцій. зв'язків виникають у певній послідовності; у разі порушення псих. розвитку виникає явище асинхронії розвитку. Воно може виражатися як *ретардація* — незавершеність окремих періодів розвитку, збереження більш ранніх форм (характерна для олігофренії й затримки псих. розвитку); патол. *акселерація* окр. функцій, напр., ранні прояви секс. потягу за передчасного статевого дозрівання; поєднання ретардації й акселерації (характерне для різних порушень, але передусім трапляється при ранньому дит. аутизмі). А. розвитку породжує виражену дисгармонію формування окремих псих. процесів та особистості загалом, унаслідок чого зазнають змін процеси контролю і саморегуляції.

Лит.: Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л., Піскун В. М. Основи дитячої патопсихології. Київ, 1996; Филимонов В. И. Физиологические основы психофизиологии. Москва, 2003; Соколов А. А., Марцинкевич Г. И. Электромеханический асинхронизм сердца и сердечная недостаточность // Кардиология. 2005. Т. 45. № 5; Ардашев А. В., Ардашев В. Н., Якоб О. В. Влияние внутрисердечного асинхронизма на течение хронической сердечной недостаточности // Клинич. мед. 2007. № 10.

А. Ю. Сидоренко

Асистанс (англ. та франц. assistance — допомога, сприяння, від лат. assistentia — допомога) — комплекс мед., тех., юридичних, фін., інформ.,

орг. послуг, який надається особі (у договорі *страхування* під час закорд. подорожі) у разі хвороби, нещасного випадку, тех. несправності автомашини, виникнення непередбачених побут. проблем тощо. А. як новий вид діяльності зародився в 1950-х у США та Європі. Засновник А. — підприємець П. Дено (1917–2007; Франція), який 1963 створив у м. Парижі (Франція) першу відповідну компанію — т-во «Ероп Ассістанс» («Europ Assistance»). А. в країнах Зх. Європи введено Директивою Ради ЄЕС (1984). Згідно зі статтею № 1 цієї Директиви, А. — це діяльність, що стосується сприяння особам, які опинилися в склад. ситуації під час подорожі, не були забезпечені житлом або місцем пост. проживання. На 2019 у світі налічується кілька десятків асистуючих компаній, напр., «Мондіаль Ассістанс» («Mondial Assistance»), «Еро-Сентер Голдінг» («Euro-Center Holding») та ін. В Україні А. виник на поч. 1990-х через збільшення кількості мандрівників за кордон, наразі перебуває на стадії формування. Асистуючі компанії в Україні діють із метою надання допомоги застрахованим у разі настання страхових випадків. Постановою КМ України «Про створення мережі закладів з організації надання медичної допомоги «Асістанс-Україна»» (1998) було створено мережу зі сприяння громадянам України, іноземцям та особам без громадянства. В Україні надають перевагу страхуванню мед. витрат і страхуванню від нещасних випадків. Асистанські послуги, на відміну від класич. страхування з простим відшкодуванням *збитків* застрахованому, передбачають натурально-речову або грошову форму. Роль А. полягає в забезпеченні сервісу безпосередньо для застрахованих і врегулюванні страхового збитку в інтересах страховика. А., з одного боку, є специф. видом страхування або визначеної договором послуги, з іншого — видом *підприємницької діяльності*. Фірми виконують 2 гол. функції — орг. і фін.; зазвичай є координаторами послуг, посередниками у врегулюванні збитків, розпорядниками фін. можливостей страхової компанії. А. стає потужним елементом контролю якості обслуговування клієнтів страхової компанії. Між асистуючими і страховими компаніями укладається договір про надання послуг А.

Дж.: Directive du Council du 10 decembre 1984 // Official Journal of the European Communities. 1984. № 339; Про створення мережі закладів з організації надання медичної допомоги «Асістанс-Україна»: Постанова Кабінету Міністрів України № 1926 від 04.12.1998 // Законодавство України. 1998.

Лит.: Носенко С. Асистанс міжнародного рівня: «підводні камені» // Страхова справа. 2004. № 1 (13); Камінська О. Поняття, сутність та причини виникнення асистансу // Світ фінансів. 2005. № 3–4; Охріменко О. Туристичний сегмент страхового ринку України: сучасні тенденції та технології розвитку. Київ, 2008; Залетов О. Асистанс на страховому ринку: поняття та роль // Фінанси, облік і аудит. 2012. Вип. 19; Камінська О. Сучасні тенденції розвитку асистансу на страховому ринку України // Схід. 2016. № 1.

С. І. Лиман

Асистент [від лат. assistens (assistentis) — присутній, помічник] — помічник кваліфікованого спеціаліста (професора, лікаря, екзаменатора, режисера, оператора тощо); у військ. частинах — почесна охорона прапора при прапороносці.

Асир. Емблема

Асир.

У СРСР — перше наукове звання, що присвоювалось викладачам закладів вищої освіти. А. — штатна посада на кафедрах закладів вищої освіти.

Асі́р (араб. عَسِيرَة) — провінція Саудівської Аравії. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ. Розташована на Пд. Зх. д-ви. Межує на Пн. із Меккою, на Сх. — з Ер-Рядом, на Пд. Сх. — з Наджраном, на Пд. Зх. — із Джизаном, на Пн. Зх. — з Ель-Бахою. У пд. частині має міжнар. кордон із Єменом.

АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ. Поділяється на 16 адм. одиниць (мухафаз). Адм. ц. — м. Абха. Заг. тер. — бл. 80 тис. км².

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. Тер. А. була заселена ще в доісламський період. Подальший її розвиток пов'язаний з Арабським халіфатом і поширенням ісламу. У 16 ст. переважна частина сучас. провінції відійшла до Османської імперії. На поч. 20 ст. були відомі Верхній і Нижній А.

У 1910-х Нижній А. проголошений окремим еміратом у складі Осман. імперії, а 1917 він проголосив незалежність. 1926 став протекторатом Султанату Неджд (з 1927 — Королівства Неджд і Хіджаз, перейменованого на Королівство Сауд. Аравія у 1932). У 1934 А. офіційно відійшов до Сауд. Аравії.

ПРИРОДА. На тер. А. умовно виділяють декілька геогр. зон: вузьку прибережну пустельну рівнину Тіхама; однойм. гір. область Асір, Хіджаз заввишки 2500–3000 м; пустельні платоподібні рівнини (див. *Плато*). Гір. хребти часто роз'єдані широкими долинами. Найвища точка — г. *Джабаль-Сауда* (3 133 м; за ін. вимірюванням 3 001 м). Є поклади металів кольорових: нікель, мідь, цинк. Постійні річки й озера в більшій частині провінції відсутні. Річк. систему утворюють ваді (сезонні водотоки), зокрема тер. провінції протікає Ваді Біша. Водопостачання нас. пунктів відбувається за рахунок вод підземних і штуч. водосховищ. Клімат тропіч. пустельний. Серед. т-ра січня — +13 °С, липня — +23 °С на Пд.; січня — +16,9 °С, липня — +31 °С на Пн. Середньорічна кількість опадів — від 130 до 500 мм у різн. частинах А., найбільше їх випадає навесні. Більшість вершин безлісі, з чагарниковою рослинністю чи ділянками хвойних лісів. Рівнинна частина вкрита пустельною рослинністю. Уся тер. провінції розташована у межах Пд.-Зх. арабських монтанних (гір.) лісів — специф. екол. регіону ксеричних лісів *Аравійського півострова*. Тваринний світ: олень, *рись*, *козел* нубійський у горах, *бабуїни* — серед савців; плазуни, комахи. Серед птахів — рідкісний ендемічний вид, якому загрожує зникнення — арабська сорока (*Pica asirensis*), чисельність якої не перевищує 100 пар. Рослинний світ: ялівцеві ліси, акації,

оливки, тамарикси, *кактусові* (опунції), молоді, рози, ожини. У провінції розташ. багато парків і природних заповідників. Нац. парк А. (1980) — одна з найстаріших природоохоронних тер. Сауд. Аравії, де збережені природні лісові, чагарникові гірські та напівпустельні рівнинні екосистеми; природний заповідник Райдах (1989), серед його біорізноманіття, зокрема, арабський вовк — найменший за розмірами серед видів роду, *каракал* пустельний, даман капський, *мангустові*, козел нубійський.

НАСЕЛЕННЯ. Заг. кількість нас. (2018, оцінка) — 2 млн 261 тис. осіб, густота — 28,3 особи/км². За нац. групами (2010, перепис): саудівці (83%), інші (17%). За віковими групами (2018, оцінка): до 14 р. — 26,5%, 15–64 р. — 68,9%, 65 р. і більше — 4,6%. За статевими групами: чоловіки (55%), жінки (45%). Найб. міста (2010, оцінка): Хаміс-Мушайт (430 тис. осіб), Абха (236 тис. осіб). Нас. зростає. Згідно з переписом 2010, нас. А. становило 1,9 млн осіб.

ГОСПОДАРСТВО. Станом на 2017 понад 1 600 підприємств виробляють металеві вироби, понад 1 000 компаній здійснюють ремонт і монтаж машинного устаткування. В А. також розвинені меблева, харч., швейна пром-сті. Провінція А. є потужним с.-г. регіоном, у якому зареєстровано 24,5% від усіх господарств і ферм Сауд. Аравії (2017, оцінка). Клімат дає можливість вирощувати пшеницю, бавовну, сорго, каву, кунжут, ячмінь, різні фрукти. Є плантації фінікової пальми. Одним з осн. занять також є тваринництво (ВРХ, вівці, кози). Розвинена торгівля, зокрема є багато базарів і ринків, а також працюють сучас. торг.-розважальні центри. Функціонують понад 100 комерц. банків (2017, оцінка). Туризм переважно внутр. Працюють десятки готелів, хостели, тур. агентства. Наявні міжнар. аеропорт Абха (1977; заг. кількість пасажирів на 2015 — понад 3 млн осіб), регіон. аеропорт Біша (1976; понад 370 тис. осіб). Є система автобусного сполучення між містами.

НАУКА, ОСВІТА, КУЛЬТУРА. Функціонують Ун-т короля Халіда (1998; м. Абха), Ун-т Біша (2014; м. Біша), коледжі. Є публ. б-ки, а також низка музеїв, зокрема регіон. краєзнавчий і археол. музеї в м. Абсі. Там само є іст. поселення Аль-Муфтахі віком понад 260 р. — центр збереження локальної культури, де наявні, зокрема, худ. галереї, ремісничі крамниці, театр тощо. За 45 км від м. Абхи розташ. селище Ріджал Альма, що включено до попереднього списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (2015). Провінція має власний стиль архітектури, на Пд., в окремих поселеннях, простежується еменський вплив.

СПОРТ. Серед популярних видів спорту — футбол, кінний спорт та ін. Є спорт. комплекси, клуби. У м. Абсі діє багатофункціональний стадіон (1984), розрахований на 20 тис. відвідувачів.

Лит.: Mackey S. The Saudis: Inside the Desert Kingdom. New York, 2002; Anishchenkova V. Modern Saudi Arabia. Santa Barbara, 2020.

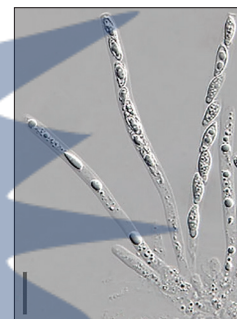
Аск (грец. ἀσκός — шкіряний міх) — спороносивий орган, характерний для грибів відділу *Аскоміцети*, містить аскоспори. За будовою А. є округлими або циліндрич. спорангіями, що містять зазвичай 4–8 аскоспор. Утв. А. відбувається внаслідок злиття двох гаметангіїв. *Зигота* під

час *мейозу* перетворюється одразу на А. або на диплоїдний талом, з якого потім утв. А. Вивільнення спор з А. відбувається за рахунок руйнування його стінок. На верхівці А. розташовані спец. пристосування для вивільнення спор: пори, щілини, кришечки (оперкули). Класифікація А. базується на їхніх морфол. особливостях. Розрізняють такі типи А.: прототунікатні, еутунікатні, унітунікатні, фісцитунікатні. У межах типів А. також діляться на групи. Прототунікатні А. зазвичай кулясті, з тонкою оболонкою. Вивільнення спор відбувається внаслідок руйнування або ослизнення клітин. стінки (характерний для представників родів *Emericella*, *Eurotium*, *Talaromyces*). Еутунікатні А. мають потовщені і диференційовані оболонки; еліпс., циліндр., булавоподібні за формою. Залежно від особливостей будови традиційно А. цього типу ділять на 2 вел. групи: унітунікатні та фісцитунікатні. Унітунікатні вирізняються наявністю одностін. оболонки. Поділ на типи в межах цієї групи відбувається за особливостями вивільнення аскоспор. Унітунікатні оперкулятні — для вивільнення спор на верхівці мають спеціальне утворення (оперкулум) у вигляді кришечки. Їхньою особливістю є наявність субапикальної борозенки, вздовж якої відбувається розтріскування А. Кришечка після розтріскування залишається прикріпленою до А., не відокремлюючись від нього. Такий тип характерний для представників родів *Helvella*, *Morchella*, *Peziza* тощо. Субоперкулятні — одностінні А., які не мають вираж. апікальної борозенки. Розтріскування відбувається в серед. частині, кришечка циліндр. форми. Псевдооперкулятні А. — одностінні, мають тонкі стінки й потовщену кришечку, що повністю відділяється під час вивільнення аскоспор. Іноперкулятні А. вивільняють спори без участі кришечки за допомогою тріщини. При дозріванні спор стінка розтріскується і звільняє спори (*Cenangium*, *Helotium*). Фісцитунікатні А. мають багатощарові оболонки. Відповідно до кількості шарів виділяють бітунікатні, тритунікатні А. (види класу *Dothideomycetes*). Є додаткові типи А., які морфологічно відрізняються від згаданих: псевдопрототунікатні, псевдобітунікатні, семіфісцитунікатні та екстендиту-нікатні.

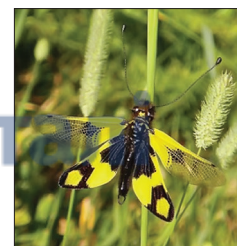
Лит.: Леонтьев Д. В., Акулов О. Ю. Загальна мікологія. Харків, 2007; Hawksworth D. L. Ascomycete Systematics: Problems and Perspectives in the Nineties. New York, 2013.

М. О. Зикова

Аскалаф строкатий (*Libelloides macaronius*) — вид комах род. Аскалафідів ряду *сітчастокри-лих*, занесений до Червоної книги України. Природоохор. статус виду — вразливий. Тіло комахи волохате 16–22 мм завдовжки. Крила з жовт. і чорн. плямами. Вусики булавоподібні, довгі. *Імаго* активні вдень, від поч. червня до серпня, у сонячну погоду. Самець відкладає яйця на стебла трав'яних рослин (кладка — 40–50 яєць). Личинки тримаються під камінням або опалим листям, у поверхн. шарі ґрунту. Як і дорослі комахи вони хижі, полюють на ін. дрібних комах. *Ареал* виду охоплює Пд. і Сх. Європу, Малу Азію, Закавказзя, Казахстан і Серед. Азію. В Україні — переважно в Криму. Відомі поодинокі знахідки в Луган. та Закарпат. областях. Чисельність незначна (поодинокі особини), зменшується через руйнацію біотопів, зокрема, викор-

Аск. Аски гриба *Hypomyces chrysospermus*

Аскалаф строкатий

човування чагарник. заростей. Збереження популяції виду залежить від стану місць перебування. Рекомендований до охорони в Опукському природному заповіднику та Карадазькому природному заповіднику НАН України, де подекуди є звичайним видом.

Лит.: Червона книга України. Тваринний світ / За ред. І. А. Акімова. Київ, 2009; Krivokhatsky V., Bagaturovov M., Prokhorov G. Owlflies (Neuroptera: Ascalaphidae) of Crimea and Allied Taxa from the West Palearctic (Neuroptera: Ascalaphidae) // Caucasian Entomological Bulletin. 2018. № 14.

Асканійська каракульська порода овець — смушкова група особин овець. Виведена в Інституті тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» — Нац. наук. селекц.-генет. центрі з вівчарства 1971–2009. Автори: М. Туринський, Н. Кудрик, В. Туринський, М. Зубець, Ю. Мельник, Т. Черномиз, М. Шинкаренко та ін. А. к. п. о. виведена в специф. умовах степу за методикою вченого-селекціонера М. Іванова (1871–1935) шляхом відтворного схрещування каракул. та романівської порід, із застосуванням клас. та новітніх методів селекції. А. к. п. о. затверджена 2009, продукує високоякіс. смушки різн. забарвлення, має підвищ. показники плодючості, скористиглості, молоч. та м'ясної продуктивності. Тварини нової породи вирізняються комб. продуктивністю, підвищ. плодючістю (порівняно з каракул. породою — 126,4–166,8%), міцною конституцією. Серед. жива маса баранів-плідників становить 70–110 кг, вівцематок — 70–110 кг, ягнят при народженні: одинаків — 4,5–5,0 кг, двійневих — 3,5–4,0 кг, трійневих — 3,0–3,5 кг. Вихід смушків 1-го сорту — 71,0–86,4%. Смущі крупного розміру (одинаків — 1578–1900 см², двійневих — 1328–1613 см², трійневих — 1271–1370 см²). Шкурки мають легку міздрю, укорочений волос, довгі валькуваті завитки, середні за розміром (від 4 до 8 мм), шовковистий і блискучий волосяний покрив, що відповідає вимогам стандарту на чистопородний каракуль. Настриг немітої грубої вовни — 2,8–3,0 кг, вівцематок — 5,5–6 кг, забійний вихід — 47–50%, вихід товар. молока — 100–125 кг. До структури породи входять 3 внутрішньопородні типи (асканійський багатоплідних каракульських овець чорного забарвлення, асканійський каракульських овець сірого забарвлення, буковинський каракульських овець) та 10 генеалогічних ліній (чорного, сірого забарвлення). Овець А. к. п. о. розводять у госп-вах Херсон., Одес. та Чернів. областей. Виведення породи сприяє поліпшенню смушкового вівчарства в Україні та конкурентоспроможності галузі.

Лит.: Черномиз Т. О., Лесик О. Б., Похивка М. В. Характеристика овець буковинського типу асканійської каракульської породи // Вівчарство. 2009. Вип. 35; Заруба К. В., Кудрик Н. А. Продуктивні та якісні показники вовни овець асканійської каракульської породи // Асканія-Нова. 2012. № 5 (1); Кудрик Н. А. Створення та перспективність асканійської каракульської породи овець // Тваринництво України. 2012. № 8; Жулінська О. С., Дрозд С. Л., Могильницька С. В. Аналіз показників відтворення в овець асканійської селекції // Біол. тварин. 2016. № 18 (3); Могильницька С. В. Відгодівельні показники та рівень м'ясної продуктивності овець асканійської каракульської породи та помісей з асканійською м'ясововною // Вівчарство та козівництво. 2018. № 3.

Н. А. Кудрик

Асканійська каракульська порода овець

Асканійська м'ясововнова порода овець із кросбредною вовною

Асканійська м'ясо-вовнова порода овець із кросбредною вовною

— м'ясо-вовнова група особин овець. Виведена в Укр. н.-д. ін-ті тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» (тепер Інститут тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» — Нац. наук. селекц.-генет. центр з вівчарства) 1959–2000. Автори: Л. Гребень, П. Польська, Г. Калашук, Л. Шаламай, В. Чепур, Т. Черномиз, В. Туринський, Ю. Мельник, М. Шинкаренко та ін. Затверджена 2007. Найрозповсюдженіша порода овець в Україні. Виведена шляхом ступінчастої синтет. селекції на базі використання вітчизняного та світ. генофонду методом складного відтворного схрещування. Унікальність породи полягає в поєднанні вел. живої маси та вис. настригу кросбредної вовни при коеф. вовновості 80–100 г. Вівці вел., міцної конституції, вирізняються продуктивним довголіттям. Груди широкі і глибокі, індекси масивності, збитості і м'ясності характерні для овець англ. м'ясних порід. Жива маса баранів-плідників асканійської м'ясововнової 123–136 кг (макс. 178 кг), вівцематок — 77–80 кг (макс. 132 кг). Настриг вовни: баранів — 9–14 кг, вівцематок — 5,6–6,5 кг. Вир-во на вівцематку в рік досягає: м'яса — 50–65 кг, товарного молока — 40–80 кг, чистої кросбредної вовни — 3–5 кг. Генет. потенціал багатоплідності вівцематок складає 140–150% в поєднанні з вис. материнськими якостями та збереженістю приплоду. Ягнята народжуються міцними, вел. (жива маса одинаків — 5,3–5,6 кг, двійнят — 4,6–4,9 кг). Молодняк відзначається інтенсивністю росту й розвитком м'ясних якостей. За підсисний період ягнята збільшують живу масу в 6–7 разів і в 127-денному віці досягають 39,8 кг за середньодоб. приростом 272 г і витратах корму на 1 кг приросту 4,4 корм. од. Порода складається з 5 внутрішньопорідних типів: асканійські кросбреди, асканійські чорноголові, одеські, буковинські та дніпропетровські. Провід. госп-вом є племзавод ДП «Дослідне господарство Інституту тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» Нац. наук. селекц.-генет. центру з вівчарства в Херсон. обл.

Лит.: Польська П. І. Створення і використання в Україні племінної бази м'ясо-вовнового вівчарства світового рівня // Вівчарство. 2005. Вип. 31–32; Польська П. І. Створення і використання м'ясо-молочно-вовнового вівчарства в Україні // Асканія-Нова. 2009. Вип. 2; Вівчарство України / За ред. В. М. Іовенко. 2-ге вид., допов. і перероб. Київ, 2017.

П. Г. Жарук

Асканійська тонкорунна порода овець

— вовно-м'ясна група особин овець з однорідною мериносовою вовною. Виведена 1925–1934 в Ін-ті с.-г. гібридизації і акліматизації тварин «Асканія-Нова» (тепер Інститут тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» — Нац. наук. селекц.-генет. центр з вівчарства) академіком М. Івановим (1871–1935). Перша вітчизняна порода мериносових овець. 1934 затверджена з назвою «асканійський тип рамбульє», 1949 перейменована на асканійську тонкорунну породу. Вихідний матеріал — місцеві тонкорунні матки, акліматизовані й поліпшені в типі негретті, інфантадо, рамбульє, частково й мозаєвські, на яких використовували баранів породи амер. рамбульє. А. т. п. о. вирізняється

«Асканія-Нова».
У заповіднику

Асканійська тонкорунна
порода овець

міцною конституцією, активністю та вис. зростом. Серед. жива маса баранів становить 110–120 кг, макс. — 183 кг; вівцематок — 60–65 кг, макс. — 105 кг. Настриг вовни: баранів — 12–14 кг, вівцематок — 5,5–6 кг. Вовна в А. т. п. о. вівці густа, типова камвольна, довга (7,5–9 см), 64–60 якості, вихід чистого волокна 42–45%. Якість жиропоту висока. Вівцематки мають вис. молочність і плодючість (130–140 ягнят на 100 маток). Молодняк вирізняється задовільною інтенсивністю росту й розвитком м'ясних якостей. Основу А. т. п. о. становить таврійський внутрішньопородний тип, який створено шляхом прилиття крові австрал. меринів та затверджено 1993. Вівці тавр. типу мають міцну конституцію, вис. ген. потенціал вовнової та м'ясної продуктивності, добре пристосовані до природ.-клімат. умов Пд. України. Вовна тварин тавр. типу гущіша, однакового діаметра волокон (20–24 мкм). Значно підвищився вихід і настриг чистого волокна. Шкіра тонка, щільна й мало жирена. Сальні й потові залози дрібніші, що впливає на зменшення кількості і підвищення захисних якостей жиропоту, зміну його кольору на білий, світлий та світло-кремовий. Тварини мають достатню скоростиглість, високу плодючість, найбільшу серед тонкорунних порід живу масу; перспективні для інтенс. вир-ва ягнятини й молодой баранини. Після посиленої відгодівлі баранці в 6–6,5 місяців досягають живої маси 42–45 кг при середньодоб. приростах 173–201 г та витраті на одиницю живої маси 5,8–6,0 корм. од. Це дає змогу отримувати тушки ягнят масою 18,5–21,5 кг при забійному виході 43–47%. Поширені в Херсон., Полтав., Миколаїв., Запоріж., Кіровоград., Дніпропетр., Луганській областях.

Лит.: Летучев К. П. Асканійська порода овець. Київ, 1991; Іовенко В. М., Болотова Т. Г., Крилова О. М. та ін. До 75-річчя асканійської тонкорунної породи овець // Вівчарство. 2009. № 35; Заруба К. В., Кудрик Н. А. Продуктивні та якісні показники вовни овець асканійської каракульської породи // Асканія-Нова. 2012. № 5 (1); Кудрик Н. А. Створення та перспективність асканійської каракульської породи овець // Тваринництво України. 2012. № 8; Могильницька С. В. Відгодівельні показники та рівень м'ясної продуктивності овець асканійської каракульської породи та помісей з асканійською м'ясововною // Вівчарство та козівництво. 2018. № 3.

К. В. Заруба

«Асканія-Нова» — заповідник біосферний, природоохоронна тер. у Херсонській області; науково-дослідна установа в системі НААНУ. Повна назва — біосферний заповідник «А.-Н.» імені Ф. Е. Фальц-Фейна Національної академії аграр-

них наук України. Розташований у Чаплинському районі. Заг. пл. — 33 307 га, з яких заповідна зона — 11 054 га, буферна зона — 6 909 га, зона антропогенних ландшафтів — 15 344 га. У складі — дендрологічний парк загальнодерж. значення (з 1983), зоопарк (з 2002 його колекція має статус нац. надбання). Заповідні об'єкти створено Ф. Е. Фальц-Фейном. 1874–1877 першим закладено зоопарк із напіввільним утриманням тварин. Від 1887 розбудовувався дендрол. парк на штучному зрошенні артезіанськими водами. 1898 заповідана перша ділянка типчаково-ковилового степу площею 600 га. Після націоналізації 1919 оголошено Нар. заповідним парком УСРР, 1921 — Держ. степ. заповідником «Чаплі» (перший держ.). 1985 увійшов до системи біосферних резерватів ЮНЕСКО. Від 1983 має статус біосферного заповідника із зонуванням згідно з міжнар. вимогами, що підтверджено Указом Президента України «Про біосферні заповідники в Україні» (1993). Ім'ям засновника названий 1994. Заповідна зона презентує Присавасько-Приазовську низовинну область Причорноморсько-Приазовської сухостеп. провінції степової зони. Флора заповід. степу налічує 527 видів вищих судинних рослин, фауна — понад 1 500 видів безхребетних тварин, 2 — земноводних, 5 — плазунів, 263 — птахів, 41 — ссавців. Фонд дендрол. парку становлять 1 140 видів і форм деревних та 700 видів і сортів трав'яних рослин; колекція зоопарку, яка також є наук. об'єктом — 116 видів диких тварин і їхніх свійських родичів. Є заповідна ділянка Вел. Чапельський під (пл. 2 376 га) — депресія, водно-болотне угіддя міжнар. значення, що охороняється Рамсарською конвенцією (з 2004). «А.-Н.» — центр екотуризму на Пд. України, заповідник щорічно відвідують 80–140 тис. екскурсантів.

Лит.: Гавриленко В. С., Листопадський М. А., Поліщук І. К. та ін. Конспект фауни хребетних Біосферного заповідника «Асканія-Нова» (з елементами популяційного аналізу). Асканія-Нова, 2010; Шаповал В. В. Флора судинних рослин асканійського степу. Асканія-Нова, 2012; Гавриленко В. С. Асканія-Нова — поєднання краси таврійських степів і людського генія. Київ, 2015; Клімов В. В. Асканія-Нова — перлина Таврії. Харків, 2018.

В. С. Гавриленко

Асканія-Нова — селище міського типу, центр одним об'єдн. тер. громади Чаплинського району Херсонської області. Розташоване на Пд. області. Відстань до смт Чаплинки — бл. 30 км, до м. Херсона — бл. 145 км. Тер. — 10 км². Тер. А.-Н. була заселена здавна, зокрема тут знайдені вироби бронзового віку. На поч. 19 ст. відома як поселення Чаплі. Засн. за підписання Миколою І

Асканія-Нова. Прапор

Асканія-Нова. Герб

указу «Про створення в Таврійській губернії колонії з ангалтських поселенців» (1828). Засновником колонії вважається герцог Фрідріх Фердинанд Ангальт-Кетенський (1769–1830; Німеччина), який планував розвинути тут вівчарне госп-во. 1856 спадкоємець Ангальт-Кетенського герцогства продав А.-Н. ін. колоністу — Ф. Фейну, який згодом об'єднався з І. Фальцем. Загалом історія і розвиток самого поселення нерозривно пов'язані зі створенням Ф. Фальца-Фейном заповідника (див. «Асканія-Нова»), що відбулося наприкін. 19 ст. У його межах також облаштовувалися дендрологічний парк, зоопарк. Статус смт має від 1938. У роки Другої світової війни А.-Н. було окуповано, звільнено 1943. Від 2016 — центр заснованої ОТГ. Заг. кількість нас. (2019, оцінка) — 2 696 осіб, густота — 296 осіб/км². За даними громади (2017), діти — 480 осіб (з них школярі — 360 осіб), громадяни пенсійного віку — 1 132 особи. Укр. мову вважали рідною 59,02 % осіб, рос. — 40,23 % осіб тощо (2001, перепис). Клімат помірно-континентальний, із жарким і посушливим літом і м'якою нестійкою зимою. Серед. т-ра січня — -2 °С, липня — +24 °С. Середньорічна кількість опадів — бл. 380 мм. Наявні пром. підприємства займаються будівельними роботами, збором і обробкою води. С.-г. компанії спеціалізуються на вирощуванні зернових, технічних, сезонних культур, а також тваринництві. Є заклади торгівлі (харч. продуктами, с.-г. сировиною тощо), банків. і поштове відділення. Розвивається сфера обслуговування екотуризму. Загалом турист. активність на тер. А.-Н. безпосередньо пов'язана з атрактивністю біосферного заповідника. Є загальноосвітні шк., заклади дошк. освіти, ясла. Діють ДЮСШ «Академія футболу А.-Н.», дит. муз. школа. На тер. смт розташ. Інститут тваринництва степових районів імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» — Нац. наук. селекц.-генет. центр із вівчарства. Є центр. селищна б-ка. У заповіднику здійснюються еколого-просвітницькі експерсії. Є футб. стадіон «Асканія-Арена».

Дж.: Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017. Київ, 2017; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018. Київ, 2018; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019. Київ, 2019.

Лит.: Бушаков В. А. О первоначальном названии Асканія-Нова — Чапли // Сов. тюркология. 1980. № 1.

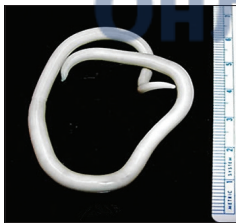
В. Р. Торушанко

Аскаріда (*Ascaris*) — рід паразит. круглих червів родини Аскарідові, до складу якого входить А. людська. Паразит є збудником аскарідозу. У складі роду розглядається також А. свиняча, морфол. подібна до А. людської проте її видова самостійність є дискусійною. Доведено, що в обох видів спільне походження, обидва паразитують у рідн. видів хребетних. Найчастіше осн. хазіяном А. людської є людина, А. свинячої — свині. За результатами експериментів показано, що під час перехресного зараження (людей — А. свинячої, свиней — А. людської) обидва паразити здатні завершувати свої цикли розвитку. Живі А. веретенопод. форми, червонув., після загибелі — жовтувато-білі. Самці 20–40 см завдовжки, 6 мм завширшки, самці менші за розмірами: 15–25 см завдовжки і 2–4 мм завширшки. Хвост. кінець самців гачкоподібно зігнутий, на ньому розташ. органи чуття паразита. Спікули дві, рівні, 1,5–2 мм завдовжки. Задній кінець

тіла самиць конічно загостр. По боках тіла розташ. поздовжні лінії — каналці видільної системи, видимі через прозорі покриви. Анал. отвір розташ. у хвост. частині тіла. Рот. отвір А. оточений трьома губами. Травна система представлена довгим циліндр. стравоходом, кишк. трубкою, яка закінчується анал. отвором. Стат. система самиці представлена парн. яєчниками, яйцевивід. протоками і двома матками. У самця — сім'яниками, сім'япроводом, сім'явивід. каналом, що впадає в клоаку. Плодючість А. надзвичайно висока: одночасно в тілі самиць може перебувати до 27 млн яєць на рідн. стадіях розвитку. За добу доросла самиця відкладає до 240 тис. яєць, за рік — 64 млн. Тривалість життя А. — 11–12 міс. В зовн. середовищі виділяються як заплід., так і незаплід. яйця. Заплід. яйця найчаст. овальні або кулепод., розміром 50–70 на 40–50 мкм, укриті товстою, багаточар. оболонкою, яка захищає їх як від мех. ушкоджень, так і від впливу хім. речовин. В середині яйця міститься дрібнозерн. кулепод. бластомер. Незаплід. яйця дрібніші за розмірами, заповнені жовтк. клітинами, важко діагностуються при виявленні. Дозрівання яєць до інваз. стадії у зовн. середовищі залежить від природно-клімат. умов. А. — типові геогельмінти. Дозрівання яєць відбувається у ґрунті за т-ри від +13 до +36 °С і вологості не менше 48 %. У зовн. середовищі яйця існують до 7 р., зберігаючи життєздатність. Цикл розвитку А. відбувається за участі одного хазіяна. Статевозрілі гельмінти паразитують у тонкому кишківнику людини. За одночас. наявності в орг-мі хазіяна особин обох статей, самиці виділяють заплід. яйця, які здатні завершувати цикл розвитку до стадії інваз. личинки.

Лит.: Leles D., Gardner S., Reinhard K. et al. Are *Ascaris lumbricoides* and *Ascaris suum* a Single Species? // Parasites & Vectors. 2012. Vol. 42. № 5; Шевчик Л. О. До питання популяризації знань про аскариду людську (*Ascaris lumbricoides* Linnaeus, 1758) як збудника аскарідозу // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер.: Біол. 2014. Т. 61. № 4; Крамарьов С. О., Закордонцев Л. В. Лікування гельмінтозів. Сучасний погляд на проблему // Актуальна інфектол. 2019. Т. 7. № 5.

Аскарідатози м'ясоїдних — **гельмінтози, нематодози**, спричинені паразитичними круглими червами підряду *Ascaridata*. До цієї групи захворювань належать токсокароз (*Toxocara*) і токскарроз (*Toxascaris*), збудники яких паразитують у тонкому кишківнику. Збудники токсокарозу — гельмінти *Toxocara canis* (паразитують у собак, лисців, псів та ін. Псових) та *Toxocara mystax* паразитують у *Котових* (котів, тигрів, левів, леопардів тощо). Збудники токсокарозу належать до родини *Anisakidae*, збудник токскаррозу — *Toxascaris leonina*, до родини *Ascaridae*. Токскари — вел. нематоди. Ротов. отвір оточений трьома губами, стравохід у місці переходу в кишківник має розширення. На гол. кінці знаходяться шир. кутикулярні латеральні крила, які надають паразиту списоподібної форми. Самець 5–10 см завдовжки, має 2 рівні спікули на верхівці хвост. кінця — конусоподіб. придаток; самиця 10–18 см завдовжки. *Toxocara mystax* дещо менших розмірів: самець 3–6 см, самиця 4–10 см. Яйця токсокар круглі, темно-коричневі, діаметром 0,068–0,075 мм, зовн. оболонка комірчаста. У *Toxascaris leonina* ротов. отвір оточений трьома губами,

Аскаріда. Аскаріда людська (*Ascaris lumbricoides*)

стравохід простий, без розширення, на гол. кінці розташовані вузькі кутикулярні крила. Самець 4–6 см завдовжки з хвост. кінцем, який поступово стоншується, не утворюючи відростка, має 2 рівні спікули. Самця 6–10 см завдовжки. Яйця діаметром 0,075–0,085 мм, майже круглі, зовн. оболонка гладка. Токсокари і токскариси — геогельмінти, розвиток яких відбувається без участі проміжних хазяїв. У зовн. середовищі за 5–15 діб у яйці токсокар розвивається інвазійна личинка. Яйце токскарисів стає інвазійним за 6–8 діб. Зараження тварин відбувається аліментарно при заковтуванні інвазійних яєць із кормом чи водою. На токсокароз найчастіше страждають тварини віком до 6 місяців, токскарарозом — старші. У тонкому кишківнику м'ясоїдних із яєць виходять інвазійні личинки (2-ї стадії). Подальший розвиток збудників А. м. дещо відмінний. Личинки токсокар проникають через слиз. оболонку кишківника в кровоносну систему: з кров'ю через печінку й серце потрапляють до легень, де вдруге линяють. Личинки 3-ї стадії потрапляють у бронхи, трахею, ротову порожнину, звідки заковтуються зі слиною. У тонких кишках ще двічі линяють і через 21–29 діб стають статевозрілими. В орг-мі котів мігруючі личинки *Toxocara mystax* розвиваються за 8 тижнів. Частина мігруючих через вел. коло кровообігу личинок потрапляє в різні органи і тканини орг-му тварин та інкапсулюється. У вагітних самок мігруючі личинки заносяться з кров'ю до легень плоду. Після народження цуценят чи кошенят личинки потрапляють у трахею і кишківник, де стають статевозріл. гельмінтами. Зараження цуценят-сисунів може відбуватися через молоко матері мігруючими в її тілі личинками 3-ї стадії. У такому випадку міграції в орг-мі цуценят не відбувається. Неспецифічні хазяї токсокар: свині, гризуни, ін. тварини, людина, в орг-мі яких личинки, завершують міграцію, інкапсулюються і тривалий час зберігають біол. активність. Інвазійні личинки токскарисів, які виходять із яєць у кишківнику м'ясоїдних, на відміну від токсокар, не здійснюють значної міграції. Вони проникають у слиз. оболонку тонких кишок, де тричі линяють, виходять у їх просвіт і за 4–11 тижнів, досягають стат. зрілості. Паразитують упродовж 4–10 місяців. В орг-мі неспециф. хазяїв (найчастіше гризунів) личинки можуть зберігати біол. активність понад 5 місяців. Поширення А. м. повсюдне, що зумовлено високою стійкістю яєць збудників у зовн. середовищі. Джерело інвазії — хворі тварини та неспециф. хазяї. Рівень ураження тварин залежить від умов їхнього утримання. Мігруючі личинки руйнують тканини кишківника, внутр. органів, а продукти метаболізму паразитів спричиняють інтоксикацію. Інтенс. зараження тварин токсокарами чи токскарисами може спричинити *гастрит, ентерит*, пневмонію, призводить до летальних наслідків. Клінічні ознаки ураження в цуценят: відвислий живіт, поганий апетит, нерідко колики або епілептич. судороги. У період міграції личинок симптоми загострюються, за токсокарозу — розвивається пневмонія. Дорослі м'ясоїдні зазвичай хворіють безсимптомно. Діагноз підтверджують за виявлення яєць гельмінтів у фекаліях м'ясоїдних методом Фюллеборна. Для дегельмінтизації застосовують препарати групи бензimidазолів, макроциклічних лактонів, левомізолу та нітроксанату, компл. препарати (дрон-

тал, поліверкан, тенавер тощо). Профілактика А. м.: систематичне ретельне прибирання фекалій, утримання хутр. звірів у клітках із сітчастою підлогою, регулярні лабор. обстеження і профілактична дегельмінтизація тварин. Для дезінвазії кліток і приміщень застосовують 5%-ні гарячі розчини ідкого натру чи ідкого калі, карболової к-ти із розрахунку 1 л/м² за експозиції 3 год.

Лит.: Сорока Н. М., Базака Г. Я. Сравнительная эффективность некоторых антигельминтиков при токсокарозе собак // Вестник зоол. 2005. Ч. 2; Дубина И. Н. Гельминтозы собак. Витебск, 2006; Сорока Н. М., Дахно Ю. И. Гельминтофауна собак центральной части Украины // Наук. вісник Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. 2010. Вип. 151. Ч. 2; Довгий Ю. Ю., Радзіховський М. Л., Дубова О. А. та ін. Паразитарні та інфекційні хвороби м'ясоїдних тварин. 2-ге вид., перероб. і допов. Житомир, 2016.

Л. І. Шендрик

Аскаридіоз (від грец. *ασκαρίδης* — аскариди) — **гельмінтоз куроподібних** (свійських і диких птахів), спричинений **круглими червами**, які паразитують у **тонкому кишківнику**. Хвороба виражена порушенням функції травного каналу, інтоксикацією, заг. пригніченням, зниженням продуктивності, нерідко загибеллю. Патоген. дію спричиняють як личинки, що під час свого розвитку травмують стінку тонк. кишківника (руйнують ворсинки, ліберкюнові залози), так і дорослі гельмінти. Під час міграції личинок порушується секретор. і мотор. функції травн. каналу, продукти життєдіяльності паразитів призводять до інтоксикації та виникнення нерв. явищ. Зрілі гельмінти, за високої інтенсивності інвазії, можуть спричинити катаральне запалення слиз. оболонки, закупорювання кишок або їхньої розрив. Найчастіше на захворювання страждають свійські птахи, передусім кури, дещо рідше — *індикки, цесарки, гуски, декор. і дикі павичі, фазани, куріпки* та ін. Збудниками А. є нематоди родини Аскаридові (Ascarididae) роду Аскаридія (*Ascaridia*): *Ascaridia galli* (курей), *Ascaridia columbe* (голубів), *Ascaridia numidae* (цесарок), *Ascaridia anseris* (гусей та ін. водоплавних птахів), *Ascaridia bonasae* (глухарів), *Ascaridia coturnix* (куріпок, фазанів і *перепілок*). Уперше А. описав 1931 ветеринар І. Перес Вігуерас (1892–1959; Куба) у свійської індикки на о. Куба. Аскаридії — геогельмінти. У яйцях, які з послідом потрапили назовні, залежно від т-ри повітря і вологості, за 15–20 діб розвивається інваз. личинка. Кури заражаються, заковтуючи інваз. яйця з кормом чи водою. Дозрівання з моменту зараження відбувається в період від 28 до 56 діб. Тривалість життя збудників близько року. Інваз. яйця здатні перезимовувати в зовн. середовищі. Птахи можуть також заражатися, поїдаючи дощ. черв'яків як резервуарних хазяїв аскаридій, у тілі яких зберігаються інваз. личинки. Поширенню А. сприяє скупчене утримання курей різного віку, неповноцінна й недоброякісна годівля, забруднені послідом пташники, вигульні дворики, предмети догляду. А. — одне із найпоширеніших гельмінт. захворювань у багатьох країнах світу. Найчастіше вражає курей, її *ензоотії* завдають значних збитків *птахівництву*. Важко хворіють і більш сприйнятливі до А. курчата віком від 2 до 6 місяців, у яких значно сповільнюється ріст і розвиток, в окр. випадках загибель поголів'я

може досягати 40–50 %. Курчата, які переохворіли на А., набувають відносної стійкості до повторного ураження, хоча реінвазія і суперінвазія можливі. Дорослі птахи хворіють зазвичай безсимптомно і є осн. джерелом інвазії, загибель можлива лише за високої інвазованості. В уражених аскаридами курей відчутно зниж. яйценосність. Спалахи інвазії трапляються переважно улітку й восени. Найвищий рівень — у серпні — вересні (77,3–81,2 %), узимку — суттєво знижений, на поч. весни екстенсивність інвазії — 6,4–7,6 %. Інтенсивність інвазії у хворої птиці різна, варіює залежно від фізіол. стану, породи, характеру проведених санітарно-гігієнічних і лікувально-профілактичних заходів. Курчата порід білий леггорн і орнінгтон менш резистентні до цієї інвазії, ніж гібрид, порід плімутрок, біла мінорка й род-айланд. В Україні А. курей реєструють упродовж усього року. Клініч. ознаки А. залежать від інтенсивності інвазії та віку птиці. Хвороба перебігає гостро і хронічно. Перші прояви захворювання з'являються вже на 7–10 добу після зараження. Характерними ознаками є зниження апетиту, проноси, анемічність видимих слиз. оболонок, виснаження. Птиця малорухлива, сидить з опущ. крилами, настовбурч. пір'ям. Порушення травлення може призвести до виснаження і загибелі. Із виходом личинок у просвіт дванадцятипалої кишки гострі явища зникають і хвороба переходить у хронічну форму з стертим симптомокомплексом. Діагноз на А. встановлюють комплексно, з огляду на анамнест. і епізоотологічні дані, клініч. ознаки, патолого-анат. зміни і результати лаб. досліджень. Нерідко виявляють змішаний гельмінтоз, збудниками якого є аскариди та гетеракиси, що необхідно враховувати під час лабораторної діагностики. Зажиттєві дослідження проводять гельмінтооскопією флотац. методами за Фюллеборном, Дарлінгом або Щербовичем. Під час посмерт. розтину звертають увагу на катарал-геморагічне запалення дванадцятипалої кишки, знаходять аскаридій. Для дегельмінтизації застосовують препарати солей піперазину (адіпінату, гексагідрату сульфату, фосфату), левамизол, препарати з групи бензimidазолів (фенбендазол, мебендазол, камбендазол) та групи макроциклічних лактонів (бровермектин-гранулят, бровермектин 2 % водорозчинний) відповідно до настанов. Призначають препарати груповим методом у суміші з концентрованими кормами. У профілактиці А. вел. значення має роздільне вирощування молодняку й дорослої птиці, забезпечення її належними гігієнічними умовами утримання і повноцін. кормами. Відсутність вітаміну А та білка в раціоні знижує стійкість птиці до зараження аскаридами. Для дезінвазії приміщень і вигул. двориків застосовують 5 %-й розчин карбол. кислоти, 3 %-й гарячий розчин їдкого натру або 3 %-ні розчини препаратів бі-дез. бровадез із розрахунку 1 л м² за експозиції 3 год.

Лит.: Петроченко В. И., Котельников Г. А. Гельминтозы птицы. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1976; Воробушков А. Г., Петров Ю. Ф., Гурьянова Е. И. Патогенетическая терапия при аскаридозе // Ветеринария. 1986. № 11; Березовский А. В., Богач М. В., Янович Д. В. Перспектива застосування івермектину в птахівництві: аналітичний огляд // Ефективне птахівництво. 2006. № 8 (20); Богач М. В., Березовський А. В., Тараненко І. Л. Інвазійні хвороби свійської птиці / За ред. А. В. Березовського.

Київ, 2007; Плис В. М., Фотіна Т. І., Фотіна Г. А. та ін. Аскаридоз птиці / За ред. В. М. Плиса, Т. І. Фотіної. Дніпро, 2018.

Л. І. Шендрік

Аскаридо́з (від грец. *άσκαριδης* — аскариди) — паразитоз, спричинений *аскаридою* людською. Космополітний антропонозний геогельмінтоз із групи *нематодозів*. Термін «аскарида» увів *Гіппократ*, ознаки гельмінта вперше зазначив 1683 Е. Тайсон (1651–1708; Велика Британія), описав вид із сучас. назвою 1758 К. *Лінней*. Збудником А. є аскарида людська (*Ascaris lumbricoides*), життєвий цикл якої складається з міграційної і кишкової стадій. Людина заражається під час уживання їжі та напоїв, які містять зрілі яйця гельмінта. Із *тонкого кишківника* личинки через серцево-судинну систему мігрують до легень, звідти згодом повертаються назад до тонкого кишківника, де перетворюються на дорослих особин. У міграційну фазу виникають загальнотоксич. та алерг. прояви, ознаки ураження дих. шляхів за типом бронхіту, ринофарингіту. Характер. є синдром Леффлера. Кишкова фаза може перебігати субклінічно або із симптомами ураження травного тракту й астеноневротич. проявами. На стадії міграції личинки можна виявити в харкотинні методом мікроскопіювання. Хроніч. стадію А. діагностують на підставі виявлення яєць у випорожненнях (овоскопія). Хворим на А. у міграційній фазі для лікування призначають мінтезол, альбендазол, у кишкової фазі — левамизол, комбантрин тощо. Профілактика базується на заходах із виявлення та дегельмінтизації осередків.

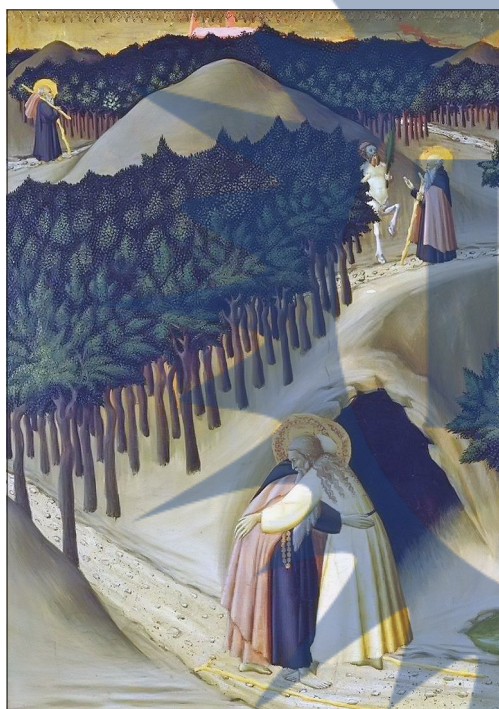
Лит.: Holland C. *Ascaris: the Neglected Parasite*. Amsterdam; Boston, 2013; Козько В. М., М'ясоєдов В. В., Коломенник Г. О. та ін. Медична паразитологія з ентомологією. 2-ге вид. випр. Київ, 2017.

В. М. Козько, В. В. М'ясоєдов, Ю. О. Садовниченко

Аске́за (грец. *ἀσκησις* — вправа) — методика досягнення морального самовдосконалення та дух. піднесення через добровільне й систематичне самообмеження фіз. потреб, дисципліну тіла і свідомості. В античній дохрист. культурі А. розумілася як виправляння з різн. метою в усіх сферах життя (від спорт. змагань до занять *філософією*). Користь від цього вбачали в концентрації зусиль і зосередженості на досягненні цілі; дистанціюванні від зайвого, несуттєвого; опануванні власних емоцій і пристрастей; вихованні стійкості до випробувань, фіз. страждань тощо. Античні практики А. поділяють на фізичні — спец. вправи для тіла, підготовка *атлетів* до змагань (*Геродот*, *Фукидід*); інтелектуальні — вправи для розуму і волі (*софісти*); моральні — боротьба з недоліками і слабкостями, самовиховання, маніфестація протесту (*кініки*); сакральні — підготовка до екстатичного стану, набуття містич. досвіду, таємного знання (*піфагореїзм*, *неоплатонізм*). З поширенням *християнства* зміст А. набув нових смислів — вправи спрямовуються на «удосконалення душі», зцілення її від спокус і гріхів. пристрастей. Останнє передбачало якнайсуворіше пригнічення тіла і придушення фіз. потреб. Як наслідок, ранньохрист. аскетичні практики мали переважно характер фіз. самообмеження, а їхня суворість протиставлялася язичницькому *гедонізму*, вважалася перемогою над «грубим варварством». Християн-

ська А. набула різноманіт. форм: утримання, піст, пустельництво, схимництво, *целібат*, самокатування, мучеництво, наслідування страждань *Ісуса Христа* та ін. У середні віки христ. А. набула дещо ін. змісту — дух. подвигу, торування шляху до спасіння і досягнення небес. блаженства в потойбіччі. Христ. *містицизм* став спонукою до специф. форм аскетичного подвижництва (див. *Ісихазм*; *Стовпництво*). Модерне й постмодерне переосмислення А. пов'язане з її тлумаченням як елемента культури, придатного для порівняння в різних культ. системах, починаючи з первісних. М. Фуко одним із перших вдався до спроби концептуалізації А., виявив аскетич. досвід та його духовно-етич. мотивацій. Розуміння А. як методу, шляху морального

Аскеза. «Зустріч святого Антонія та святого Павла», худ. Сассетта, бл. 1440. Національна галерея мистецтва у м. Вашингтоні (США)

й дух. самовдосконалення характерне і для іслам. культури: суворе розрізнення дозволеного (*халаль*) і забороненого (*харам*), самообмеження, щоденні багаторазові *намази*, культ самодисципліни і стійкості тощо. Власні і багаті практики А. виробили традиції *суфізму*, *індуїзму*, *джайнізму*, *буддизму*, *даосизму*, *юдаїзму* тощо. За спільними зовн. рисами А. (самообмеження фіз. потреб, відмова від задоволень, культ бідності тощо) проступають відмінні віроповчальні й дух. змісти різних реліг. культур.

Лит.: Хорунжий С. С. К феноменології аскезы. Москва, 1998; Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт предельного: Психотехника и трансперсональные состояния. 4-е изд. Санкт-Петербург, 2007; Мистицизм: теория и история / Отв. ред. Е. Г. Балагушкин, А. Р. Фокин. Москва, 2008; Жиртуева Н. С. Модификации мистического досвіду в релігійних традиціях світу. Херсон, 2009; Balcerowicz P. Early Asceticism in India: Ājīvikism and Jainism. Abingdon; New York, 2015.

Аскет (від грец. ἀσκητής — навчений вправам) — людина, яка з релігійних або моральних мотивів обрала шлях утримання від матер. благ і

Аскет. Спокута Арджуни (в центрі композиції, на одній нозі). Скальні рельєфи м. Махабаліпурами, 8 ст. (Індія)

фіз. задоволень, відмови від *гедонізму* та обмежує себе навіть у необхідному. Слово набуло поширення завдяки *апостолу Павлу*, який позначив ним духовну практику самообмеження. В архаїч. сусп-вах А. дотримується *табу*, татуюється, калічить тіло аж до переміни статі тощо. У стародав. культурах А. — це градація від поміркованої стриманості (даос) до повного пригнічення пристрастей (садху) або й бузувільства (самокастрація чоловіка на пошану Дурги або *Ісіді*). З поширенням сотеріол. вчень (див. *Сотеріологія*) А. досягає гранич. самозречення у *джайнізмі* та *буддизмі*, що розглядають *матерію* як примару. У старозавітному світі А. утримується від тріфного та постить, не стриже волосся тощо (*назорей*, *ессеї*). У *християнстві*, найперше в епоху *Середньовіччя*, А. — одна з центр. постатей (*монах*). В *ісламі* «немає чернецтва» (*Мухаммад*), але схвалюється відмова від земних благ (*зухд*). У секуляризованій свідомості А. трактується як людина, яка багато чим жертвує заради здорового способу життя або соц. успіху.

Лит.: Ascetic Culture: Renunciation and Wordly Engagement / Ed. by K. Ishwaran. Leiden; Boston; Köln, 1999; Лурье В. М. Призвание Авраама: Идея монашества и ее воплощение в Египте. Санкт-Петербург, 2000; Вепрук В. Феномен аскетизма в религиозной жизни человечества. Черновцы, 2006; Binns J. The History of Monasticism: The Eastern Tradition. London; New York, 2019; Clements N. Sites of the Ascetic Self: John Cassian And Christian Ethical Formation. Notre Dame, 2020.

С. Д. Абрамович

Аскетизм (від грец. ἀσκητής — навчений вправам) — духовно-фізична практика, спрямована на подолання людською залежності від потреб власного фіз. тіла, досягнення вищих щаблів свідомості (духу) й осягнення *сакрального*. Спроба застосувати поняття «А.» у сфері безрелігійного самообмеження невинуватна, оскільки дієта, утримання від алкоголю тощо покликані забезпечити насамперед фіз. здоров'я, тоді як А. прагне дух. просвітління, набуття надприрод. здібностей. Термін укорінив *апостол Павло*, порівнявши осягнення *Бога* із вправами атлета («вправляй себе в побожності, бо тілесна вправа малокорисна»). А. віднаходять уже в *табу* і *ініціаціях* первісного сусп-ва. Притаманний усім дух. системам Стародавнього світу та Середньовіччя, де вважався за особливу чесноту. Прагнення гранич. самообмеження проявлялося насамперед у сферах харчування, секс. життя, одягу, задоволення ін. фіз. потреб, спілкування (напр.,

Аскетизм. Келія печерного Гнилецького монастиря 11–12 ст. в урочищі Церковщина, м. Київ

заклик до мовчазності, *ісихазм*) тощо, але завжди мало на меті приборкання через картання тіла душевних пристрастей і вільної думки. Шлях А. добровільно обирають особи, схильні до самітництва та соціопатії, — це *весталки*, *йогини*, *садху*, *даоси*, *ченці*, *дервіші* тощо. Вони можуть також групуватися в окремі ізольовані громади (*монастирі*, *скити*, *ашрами*, *сангхи* тощо). Уперше в історії А. був запроваджений як норма повсякденного життя для цілої етніч. спільноти в Стародавньому Ізраїлі (*Декалог* та 603 приписи *юдаїзму*), до яких згодом долучилися *назорей* та *ессеї*. Пізніше цю модель повторено в *шаріаті*. Христ. чернецтво базується на *молитві*, *пості* й *обітницях* некористюльства, цнотливості й покорі. Значний інтерес становлять дух. традиції *йоги*, практики христ. та буддистських ченців (*медитації*, *самадхі*, *віпасана*, «умное делание» — «молитва Ісусова» у православному чернецтві, групові та індивідуальні реколекції в католицьких ченців, налаштованість на аз-зухд в ісламі тощо). Часом А. межує з бузувирством або *мазохізмом* (самокастрація, *вериги*, власняниця, *флагеланство*, ритуали самокатування тощо).

Лит.: Лурье В. М. Призвание Авраама: Идея монашества и ее воплощение в Египте. Санкт-Петербург, 2000; Вепрук В. Феномен аскетизма в религиозной жизни человечества. Черновцы, 2006; Куценко В. Ю. Аскетизм в православной традиции та формування самосвідомості особистості // Наук. пізнання: методол. та технол. Філософ. 2014. Вип. 1 (32); Рыбаков С. К. Аскетизм как мировоззрение и культурная практика // Синергетика прир., тех. и соц.-эконом. систем. 2017. № 14; Clements N. Sites of the Ascetic Self: John Cassian And Christian Ethical Formation. Notre Dame, 2020.

С. Д. Абрамович

Аскія могила (франц. Tombeau de Askia) — споруда ритуального призначення в м. Гао (тепер Малі), пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 2004), у Переліку об'єктів всесвіт. спадщини в небезпечі (з 2012). Оsn. складник — поховання третього імператора д-ви Сонгай Аскія Мохаммада I (1443–1538; роки правління 1493–1529). Сонгай — торг. д-ва, засн. народом сонгаї в 15 ст. уздовж серед. течії р. *Нігеру*. Охоплювала тер. сучас. д-в Малі, Нігеру й Нігерії. За правління Аскії Мохаммада I Сонгай перетворився на одну із найпотужніших д-в Зх. Африки. Він був першим місц. правителем, який прийняв іслам. 1496–1497 він здійснив *хадж* до *Мекки*, невдовзі у столиці імперії — м. Гао — за його наказом збу-

довано *гробницю*. Пам'ятка включає пірамідальну гробницю — глинобитну споруду 17 м заввишки, 2 *мечеті* з плоскими дахами та середньовіч. *кладовище*, а також площу просто неба для зібрань містян. Гробниця є прикладом судано-сахельського архіт. стилю, для якого характерні заокруглені форми. А. м. — одна з найпоказовіших традиц. монумент. глинобитних доколоніальних споруд у регіоні. Пам'ятка є свідченням сили й багатства імперії Сонгай, розквіт якої пов'язаний зі встановленням контролю над транссахарською торгівлею, насамперед золотом і сіллю. А. м. — приклад пристосування місц. традицій буд-ва до вимог ісламу за створення унікальних архіт. споруд західноафр. сахелю.

Лит.: Tymowski M. Historia Mali. Wroclaw, 1979; Singleton B. Rulers, Scholars, and Invaders: A Select Bibliography of the Songhay Empire // History in Africa. 2004. Vol. 31; Conrad D. C. Empires of Medieval West Africa: Ghana, Mali, and Songhay. 3rd ed. New York, 2009.

Асклепіад Самоський (грец. Ασκληπιάδης ὁ Σάμιος; 320 до н. е., о. Самос, тепер Греція — 3 ст. до н. е., там само) — поет, автор *епіграм*. Жив на о. Самос, де очолював «самоську школу» поетів, до якої належали, зокрема, Посідіпп, Геділ. Сам А. С. був членом літ. гуртка Філета Коського, де його іменували Сікелідом (від імені батька Сікела). Так його згадує і Феокрит, який високо цінував творчість поета. А. С. — автор бл. 40 епіграм переважно ерот. або застільного характеру, які збереглися в Палатинській антології, а також *епітафій*. Поет, використовуючи досвід попередників, канонізував ерот. епіграму як жанр. різновид. А. С. щиро, ніжно й відверто відтворює почуття, пристрасть закоханого ліричного героя. Серед осн. тем епіграм — насолода життям, любовні втіхи, секс. *гедонізм*. Деякі з них увиразнюють погляди поета на мист-во, його оцінку літ. творів («На "Ліду" Антімаха», «Гесіодові», «На бюст Александра Македонського», «На поему Еріни "Пряля"»). Епітафії А. С. мають виразно драм. характер. Вишуканість поет. форми й щирість почуттів принесли А. славу й популярність. Його вірші були предметом численних наслідувань упродовж багатьох століть, майже до завершення епохи *античності*. А. С. винайшов оригінальну вірш. форму, яка отримала назву від його імені — «малий *асклепіадів вірш*» і «великий *асклепіадів вірш*» і яку пізніше активно використовував у творчій практиці *Горацій*. Творчість А. С. мала вплив на сучасників, передусім Посідіппа з Пеллі і Геділа із Самосу, а також *Каллімаха* й Феокрита, поетів наступних епох (*Катулл*, *Тібулл*, *Проперцій*, *Овідій*, *Горацій*). Укр. мовою епіграми А. С. перекладали В. *Маслюк*, А. *Содомора*, М. *Борецький*, Н. *Пашенко*, О. *Страшенко*, О. *Осауленко*.

Та.: Епіграми / Пер. з лат. А. Содомори // Жовтень. 1971. № 12; Епіграми / Пер. з лат. В. Маслюка // Антична література. Київ, 1994; Епіграми // Мегела І. П. Елліністична поезія. Антологія. Київ, 2007.

Лит.: Ярхо В. Н., Полонская К. П. Античная лирика. Москва, 1967; Гаспаров М. Л. Древнегреческая эпиграмма // Гаспаров М. Л. Избранные труды : в 4 т. Москва, 1997. Т. 1; Осауленко О. М. Давньогрецька еротична епіграма елліністичного періоду // Записки іст.-філол. тов-ва Андрія Білецького. 2003. Вип. 4. Кн. 1; A Companion to Ancient Epigram / Ed. by Chr. Henriksen. Hoboken, 2019.

В. З. Зварич

Аскія могила

Асклепіадів вірш — оригінальний вірш, створений поетом-епіграматистом *Асклепіадом Самоським* (2 ст. до н. е.); 4-рядкова метрична стропа, яка містить завжди асклепіадів малий вірш: — — — — — || — — — — — або асклепіадів великий вірш: — — — — — | — — — — — | — — — — —. У поєднанні з ін. розмірами (гліконей, ферикратей) вони утв. 5 видів асклепіад. системи: I — містить 1–4 малих А. в.; II — складається з малих А. в. та 1 гліконей; III — містить 2 малих А. в., 1 ферикратей, 1 гліконей; IV — налічує 1 гліконей та 1 малий А. в. (двічі); V — складається з 4 більших А. в. А. в. активно практикував у свої *одах* поет *Гораций*, зокрема в «До Мельпомени».

Вперше скласти зумів по-італійському
Еолійські пісні. Горда по праву будь,
Мельпомено, й звичай, мило всміхаючись,
Лавром сонячних Дельф нині й моє чоло.

*Квінт Гораций Флак. Твори.
З лат. пер. А. Содомори.
Київ: Дніпро, 1982. С. 90*

А. в. також використовували поети Ф. Г. Клопшток, Й. Х. Ф. Гельдерлін та ін.

Лит.: Асклепіад Самоський. Епіграми / Пер. з лат. В. Маслюка // Антична література. Київ, 1994; Гаспаров М. Л. Древнегреческая эпиграмма // Гаспаров М. Л. Избранные труды : в 4 т. Москва, 1997. Т. 1; Асклепіадова Строфа // Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці, 2001; Асклепіадова строфа // Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ, 2007. Т. 1; A Companion to Ancient Epigram / Ed. by Chr. Henriksen. Hoboken, 2019.

В. З. Зварич

Асклeпій (грец. Ἀσκληπιός) — у давньогрецькій міфології — бог лікування та мист-ва зцілення; легендарний засновник *медицини*. Батьківщиною А. називають поліси: Трікку, Телпсу, Епідавр та ін. Дійшло кілька версій про його народження (син Аполлона і Короніди; онук царя Флегія, батька Короніди; син Арсіної, дочки Левкіппа). Згідно з міфами, набув виняткових лік. знань і майстерності, уміння оживляти мертвих. Через те *Аїд* поскаржився *Зевсу*, що в нього крадуть підданих, і той вбив А. Згодом *Зевс* повернув А. до життя, помістивши його серед зірок (сузір'я *Змієносця*). Ім'я А. згадане в переліку *аргонавтів*. Міфол. джерела розходяться щодо імен і кількості нащадків А., але порівняно одностайні щодо його синів Махаона й Подалірія та дочок Панакеї (звідси — «панацея» як міфіч. універс. засіб від усіх хвороб) і Гігієї (звідси — «гігієна»). А. зображується у вигляді чоловіка в довгому вбранні, з посохом, який обвиває змія, символ мудрості. У вільній руці міг тримати посудину, жмуток трав, скіпетр. Дійшли зображення бога в супроводі собаки чи кози; разом із Гігією, яка тримає чашу, годуючи з неї змію; ранні зооморфні зображення в подібності змія. Культ А. набув особл. розвитку в містах Трикалі, Кніді, де існували, імовірно, найдавніші святилища. Від 5 ст. до н. е. виникли святилища А. в містах Пергамі, Епідаврі, Гортисі, на о-вах Егіні, Кос тощо; відомі спільні храми А. й Аполлона. У м. Епідаврі дотепер зберігся найбільший із відомих святищ. комплексів (див. *Асклепія святилище в Епідаврі*). Асклепіони були водночас культовими й лік. закладами (включали спеціально облаштовані приміщення для стаціонарного утримання хворих), стали важливими осередками розвитку антич. медицини.

У давньорим. міфології А. відомий як *Ескулап*, його культ запроваджений у м. Римі на поч. 3 ст. до н. е. Він відправлявся за грец. взірцем, жерцями були переважно греки — у такий спосіб римляни перейняли і грец. мист-во медицини. Римські лікарі (зокрема, *Гален із Пергама*) проходили навчання в різних асклепіонах. У середні віки А. присвячувалися малюнки в мед. трактатах: його зображували серед ліків та інструментів. У живописі 16–17 ст. популярним сюжетом став міф про загибель Короніди та народження А. З культом А. пов'язують генезу емблеми медицини (змія над чашею як символ спокуси отрути і протиотрути). Посох А. зображений на прапорі *Всесвітньої організації охорони здоров'я*.

Лит.: Межеріцкая С. И. Культ Асклепия и психология античного общества II в. н. э. // Мнемон. Исслед. и публ. по ист. антич. мира. Вып. 3; Cameron A. Greek Mythography in the Roman World. Oxford, 2004; Історія європейської цивілізації. Греція / За ред. У. Еко; пер. з іт. Харків, 2016; Graves R. The Greek Myths. London, 2017.

А. В. Арістова

Асклeпій. Мармурова скульптура Асклепія із Гігією. Римська копія часів імператора Адріана в Музеї Пія-Климента (Ватикан)

Асклeпійо́н, асклепіон (грец. Ἀσκληπιεῖον) — святилище, присвячене богові *Асклепію*. Перші А. споруджені у Стародавній Греції — у містах Триці (тепер м. Трикала, Фессалія), Епідавр (Пелопоннес), на о. Кос упродовж 7–4 ст. до н. е. Усього антич. джерела згадують про існування понад 300 А. на її тер. Найвеличнішим з-поміж них було *Асклепія святилище в Епідаврі*. У центрі розташ. храм Асклепія (4 ст. до н. е.), а також храми *Гігієї*, *Артеміди*, *Афродіти*, *Феміди* та *Аполлона*. Крім того, було споруджено спец. місце для жертв — *жертвник* і круглий храм фолос (толос), збудований *Поліклетом* Молодшим у 4 ст. до н. е. Під будівлею храму функціонували 3 басейни з цілющою мінер. водою. На тер. А. були 6-ка, *гімнасій*, стадіон, лазня, *театр*. На брамі викарбувано напис «В ім'я богів, смерті сюди вхід заборонений!». Усю тер. прикрашали статуї та пам'ятники, кам'яні *скрижалі* з вирізьбленими випадками зцілення хворих. На знак подяки за одужання виготовляли з

Асклeпійо́н. Руїни святилища (4 ст. до н. е.) в давньому Косі

коштовних металів, мармуру або теракоти зцілені частини тіла й приносили до храму (див. *Волитивні дари*). Існувала думка, що всі, хто хотів зцілитися, отримували у храмі від Асклепія сни, які допомагали їм повернути здоров'я, або ж чекали зцілення від самого бога. Суворо дотримувалися чистоти й гігієни. Лише чиста людина була здатна здійснювати *жертвоприношення*. В А. могли служити лише ті, хто дав священну обітницю та став членом братства Асклепіадів.

Тут поєднували природні та психотерапевт. методи лікування, навіювання, ванни, прогулянки, дієту, глумачили сні. В А. у м. Пергамі (тепер м. Баргама, Туреччина) одним із методів було проходження через підзем. тунель-криптопортик, 80 м завдовжки, супроводжуване заспокійливим дзюрчанням води, звуками флейти та шепотінням жерців.

Лит.: Barnes J. Hellenistic Philosophy and Science // The Oxford History of the Classical World / Ed. by J. Boardman, J. Griffin, O. Murray. Oxford, 1986; Longrigg J. Greek Rational Medicine: Philosophy and Medicine from Alcmaeon to the Alexandrians. London, 2013; Сорокина Т. С. История медицины : в 2 т. 13-е изд., перераб. и доп. Москва, 2018.

М. В. Мандрик-Мельничук

Асклепія святилище в Епідаврї (грец. Το Ασκληπιείο της Επιδάου) — історико-археол. комплекс у м. Епідаврї, ном Арголіда, Пелопоннес. п-ів (тепер Греція); пам'ятка *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (з 1988). Святилище в м. Епідаврї з'явилося в мікенську епоху (бл. 16–11 ст. до н. е.), однак якому богу воно було присвячене, достеменно не відомо (ймовірно, Аполлону). Від часу появи місц. святилища бога Асклепія (бл. 380–330 до н. е.), воно стало одним із найшанованіших у Греції (див. Асклепійон). У рим. добу його неодноразово розграбовували. Період розквіту припав на 2 ст., коли римляни відбудували старі споруди та збудували низку нових. Святилище діяло як реліг. і мед. центр до християнізації Греції. 391 імп. Феодосій I Великий заборонив язичн. культи, однак святилище продовжувало діяти. 395 було пограбоване готами на чолі з Аларіхом I. 426 остаточно закрито імп. Феодосієм II. У 522 та 551 святилище зазнало руйнувань від потужних землетрусів. Було виявлене під час археол. розкопок 1881–1928. До комплексу належать: руїни храму Асклепія; *пропілеї* — урочистий вхід до святилища (4–3 ст. до н. е.); абатон — кімната для лікування сном; святилища на честь ін. богів, зокрема Аполлона,

Асклепія святилище в Епідаврї

Артемїди, Діоскурів, Осіріса й Ісїди; руїни толоса; катагогейон — місце, де зупинялися хворі та паломники; бенкет. зали, у яких у рим. епоху здійснювалися святкування на честь бога Асклепія; *одеон* — театр, де проводилися муз. та співочі змагання; стадіон (5–4 ст. до н. е.); *гімнасій* — місце для спорт. тренувань; археол. музей тощо. Храм Асклепія — дорич. *периптер* (6 × 11 колон), споруджений арх. Феодотом бл. 380 до н. е. Збереглися фрагменти мармур. скульптур із *фронтонів*, що зображують сцени т. з. амазономехії (див. Амазонки) та взяття Трої. Підлога — з чорно-білих мармур. плит. У неї вбудована

скарбничка, куди кидали дари для бога. У храмі розташ. велична скульптура бога Асклепія роботи Фрасімеда Паросського (5–4 ст. до н. е.), виготовлена зі слонової кістки й золота. Асклепія було зображено на троні, в оточенні священних тварин — золотої змії та собаки. Трон прикрашений рельєф. зображеннями давньогрец. героїв. Вигляд скульптури було відтворено на монетах м. Епідавра. Толос — кругла споруда з *вівтарем*-жертвником. Ймовірно, зведена *Поліклетом* Молодшим (4 ст. до н. е.). Її призначення достеменно не встановлене. Можливо, її використовували для орг-ції муз. вистав і змагань. Цела утв. 14 коринф. колонами й оточена 26 дорич. колонами. *Метопи* прикрашені рельєфами жертвних чаш. Підлога вкрита *мозаїкою*. Під нею виявлено фундамент — лабіринт із 6 концентр. кіл і колодязя посередині. Учені припускають, що колодязь — символ. могила Асклепія. Це найбільша кругла споруда антич. періоду, де використано образ колеса як нову архіт. ідею. Театр у м. Епідаврї, збудований у період між 340 і 330 до н. е. Поліклетом Молодшим для розваг знаті, що лікувалася в асклепійоні, діє досі. Спочатку було збудовано 34 ряди, згодом додано ще 21 ряд. Це найкраще збережений із давньогрец. театрів. Має унікальну *акустику*. Розрахований на 15 тис. глядачів. З 1938 тут проводяться театр. дійства, з 1955 — щоріч. театр. фестиваль. На сцені свого часу виступала М. Каллас. Археол. музей Епідавра засн. 1902, відкрито 1909. Він експонує: плиту з гімном Аполлону та Асклепію (280 до н. е.); копії скульптур храму Асклепія, оригінали яких зберігаються в м. Афін; у Нац. археол. музеї; хірург. інструменти; колекцію дарчих написів, зроблених на замовлення тих, хто одужав; кам'яні зображення зцілених органів, які стародав. греки за звичаєм дарували храму після одужання (див. *Вотивні дари*); *капітель* колони *Поліклета* тощо. Комплекс засвідчує рівень розвитку медицини в антич. період, є показовим прикладом еллініст. архітектури. Будівлі святилища вплинули на подальший розвиток архітектури. Гідравл. система святилища ілюструє виняткові інженер. досягнення тогочас. будівничих. Театр, стадіон та ін. споруди є одними з найавтентичніших збережених пам'яток антич. періоду.

Лит.: Burford A. The Greek Temple Builders At Epidauros: A Social and Economic Study of Building In the Asklepien Sanctuary, During the Fourth and Early Third Centuries B. C. Toronto, 1969; Джарман О. А. Эллинистическая религия Асклепия в поздней греко-римской культуре в свете христианской духовной традиции // Христианское чтение. 2010. № 3; Поляков Е. Н. Круглые храмы Древней Греции // Вестник Томского гос. архит.-строит. ун-та. 2011. № 4; Шевченко Л. И. Медицина и здоровье человека в Античности // Язык медицины. Самара, 2015; Штегер Ф. Асклепий через столетия. Введение в религиозный культ исцеления // Мед. и организация здравоохранения. 2019. Т. 4. № 4.

Аскольд (9 ст. дати народження і смерті невідомі) — держ. діяч, князь київський. Мав скандинав. походження. Засновник першого східнослов'янського держ. утворення у Наддніпрянщині — *Київського князівства*. Вважається, що наприкін. 8 — на поч. 9 ст. купці й воїни зі *Скандинавії* (*варяги*) опанували шлях уздовж р. Дніпра до Сер. Наддніпрянщини. У «*Повісті минулих літ*» А. виступає разом із *Діром*, проте, ймовірно А.

княжив у м. Києві в 850-х–860-х, а Дір у 870 – на поч. 880-х. А. проводив активну зовн. політику. 18.06.860 під проводом А. 200 руських *ладей* увійшли до бухти *Золотий Ріг*, що омивала столицю *Візантії* м. Константинополь (тепер м. Стамбул, Туреччина). Воїни взяли місто в облогу. Візантійському імп. *Михайлу III* довелося вступити в переговори з А. й укласти з ним мирну угоду, яка, судячи зі змісту наступних русько-візантійських угод, забезпечувала привілеї руських купців у Візантії. Згідно зі свідченнями візант. джерел, А. 867 охрестився (можливо, з частиною дружинників). Проте, виведення *хрещення Русі* з факту особистого хрещення князя є неправомірним. Пізні літописні ізводи (Никонівський та ін.) повідомляють, що А. воював із *булгарами волзькими*, перемігав *печенігів*, здійснив похід на *полочан*. Час і обставини смерті А. невідомі.

Лит.: Конча С. В. Питання про історичність князя Аскольда у контексті проблематики «початків Русі» // Вісник Дніпроп. ун-ту. Сер.: Іст. та археол. 2015. Т. 23. Вип. 23; Мельник В. М. Історико-юридичний нарис аскольдової доби (860–882 рр.): Торговельні шляхи і візантійський сюзеренітет // Вісник Нац. тех. ун-ту України «Київ. політех. ін-т». Політол. Соціол. Право. 2018. № 3.

М. Ф. Котляр

Аскольдова могила — історична місцевість у Печерському р-ні м. Києва. Назву «А. м.» пов'язано з отождоенням цієї місцевості з урочищем Угорським [«на горі, еже ся ныне зоветь Угорское...»; стаття за 6390 (890)], де, згідно зі свідченням «*Повісті минулих літ*», поховано князя *Аскольда*, а згодом споруджено церкву Св. Миколая. Топонім «А. м.» не фігурував у писемних джерелах до 17 ст. і вперше трапляється в «*Синописі*» (після цього поступово набув поширення). Імовірно, отождоення цієї місцевості з літописним урочищем Угорським пов'язано з існуванням на цьому місці з пізнього середньовіччя Микільського монастиря і церкви Св. Миколая на його території (автор «Синопису» пов'язує сучасну йому церкву Св. Миколи з літописною). Наприкін. 17 ст. коштом І. *Мазени* споруджено новий Микільський військовий собор (зруйновано 1934) на горі над церквою Св. Миколи, до келій довкола якого переселилася більшість ченців Микільського монастиря. Через це у 18 ст. територія довкола старої церкви Св. Миколая почала використовуватися як цвинтар, відомий як некрополь «А. м.». На місці розібраної 1809 дерев'яної церкви Св. Миколая 1809–1810 збудовано церкву-ротонду за проектом А. *Меленського* (тепер храм Св. Миколая Чудотворця *Української греко-католицької церкви*) з підвальною криптою на 77 поховань. 1845 цвинтар на А. м. закрито для поховань, однак у 2-й пол. 19 – на поч. 20 ст. на ньому здійснювалися поховання заслужених цивільних осіб, а також поховання військовослужбовців із почестями (зокрема, солдати рос. армії, які загинули під час *Першої світової війни*, загиніли під станцією Крути біля студентського куреня та ін.). 1861 цвинтар оточено мурованою огорожею, у 1860-х споруджено будинок настоятеля церкви (зруйновано у 1930-х). 1893 церкву прикрашено новими стінописами за ескізами В. *Васнецова* (не збереглися), 1899–1901 збудовано нову дзвіницю. 1919 цвинтар остаточно закрито для поховань. 1921 церква перейшла у юрисдикцію *Української автокефальної православної церкви*. 1934 храм

Аскольдова могила

закрито. 1935 на місці цвинтаря облаштовано парк. 1936–1938 церкву перебудовано, зруйновано огорожу довкола цвинтаря, будинок настоятеля церкви і дзвіницю. 1992 будівлю церкви передано *Українській греко-католицькій церкві*, 1997–1998 відновлено її первісний зовн. вигляд (арх. — В. Хромченко). 2009–2011 здійснено новий розпис храму (художники Ю. Матвійчук, І. Ганіна, В. Васильєв). 2012 на тер. кол. некрополю встановлено символічний кам'яний хрест на честь загиблих під ст. Крути. 2016–2017 споруджено нову дзвіницю.

Лит.: Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва. III. Чи знаємо ми, де знаходилася Аскольдова могила? // Київ. старовина. 2000. № 5; Козюба В. Про локалізацію Угорського урочища і Угорської брами у давньому Києві // Іст.-геогр. дослідж. в Україні. 2005. Вип. 8; Аскольдова могила: українське християнство крізь віки / Упоряд.: о. І. Онишкевич, Н. Пуряєва. Київ, 2015.

Аскомікотові гриби — див. *Аскоміцети*.

Аскоміцети. *Neodasyscypha cerina*

Аскоміцети [від грец. *ἀσχός* — міх і *μύκης* (*μύκητος*) — гриб], аскомікотові гриби (*Ascomycota*) — відділ грибів, до якого належать 19 класів, 68 порядків, 327 родин, понад 6 000 родів і понад 65 000 видів. Гол. діагност. ознакою А. є утворення спор унаслідок статевого процесу в спец. структурах — *асках*. Ін. специф. ознакою є особл. будова гіфальних стінок: тонкий зовн. електронно-щільний шар та значно товщий електронно-прозорий. У минулому систематика А. базувалася на різноманітності типів плодових тіл і розташуванні в них асків. Відповідно, у межах А. розглядалися геміаскоміцети, плектоміцети, піреноміцети, дискоміцети, локулоаскоміцети тощо. Застосування молекулярно-генетичних методів у дослідженні А. протягом останніх десятиліть дозволило виділити у їхньому складі 3 підвідділи: пецідомікотинові (*Pezizomycotina*), сахаромікотинові (*Saccharomycotina*), тафриніомікотинові (*Taphrinomycotina*). До складу пецідомікотинових входять 13 класів (напр., *Arthoniomycetes*, *Eurotiomycetes*, *Xylonomycetes* та ін.), а також види, які не мають чіткого систематич. положення (*Incertae sedis*) у межах виділених класів, однак, за генетичними даними належать до

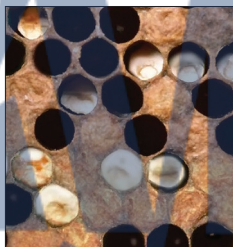
цього підвиду. Підвиді сахаромікотинові містять один клас — *Saccharomycetes*. До нього належать справжні дріжджі, для яких характерне розмноження брунькуванням. Третій підвиді тафриномікотинові — генетично розрізнена група, яка включає 5 класів (*Archaeorhizomyces*, *Taphrinomyces* та ін.). А. — *космополіти*, які відіграють значну роль у функціонуванні екосистем своєю здатністю до розщеплення різн. сполук органічних. Плодові тіла А. є джерелом живлення для низки тварин. Багато видів утворюють симбіотичні зв'язки (див. Симбіоз) з росл. і тварин. орг-ми. Низка видів є *патогенами* — збудниками мікозів рослин, тварин та людей. До останнього видання *Червоної книги України* занесено 6 видів макроскопічних А.: *строчок Слов'янского, гелівела монашка, зморшок степовий, зморшок товстоногий, саркосома куляста та трюфель літній*. Зморшки і трюфель є їстівними грибами.

Лит.: Hawksworth D. L. Ascomycete Systematics: Problems and Perspectives in the Nineties. New York, 1994; Леонтьев Д. В., Акулов О. Ю. Загальна мікологія. Харків, 2007; Naranjo-Ortiz M., Gabaldón T. Fungal Evolution: Major Ecological Adaptations and Evolutionary Transitions // Biological Reviews. 2019. Vol. 94.

М. О. Зикова

Аскорбінова кислота (від а... — заперечний префікс і лат. scorbutus — цинга) — див. Вітамін С.

Аскофероз, вапняний розплід — інфекц. захворювання личинок і лялечок особин медонос. бджіл, спричинене патоген. аскоміцетами роду аскофера (*Ascosphaera*). Спори патоген. грибів, зокрема аскофера апіс (*Ascosphaera apis*), потрапляють до кишківника личинок або лялечок комах, переважно трутнів, рідше — робочих бджіл, де розвиваються і галузяться гіфи, які живляться їжею тварини-хазяїна, що спричиняє її голод. Потім проростають у тіло личинки, використовуючи його як поживу, що призводить до муміфікації комах. Хворі або мертві від А. личинки медонос. бджіл, вкриті міцелієм гриба-збудника, схожі на шматки вапняку чи крейди, звідси ін. назва недуги — вапняковий або крейдяний розплід. Спори збудника потрапляють в орг-м комах із їжею або проростають через кутикулу, що спричиняє зараження і загибель. Спори напівпрозорі, кристалоподіб., еліпсоїдальні, розміром 2 × 3 мкм. Ураження відбувається в межах однієї бджолосім'ї дорослими комахами, які піклуються про молодь. Поверхня спор має високі клейкі властивості, що і сприяє значному поширенню цих патоген. грибів. Захворювання вражає личинки трутнів, робочих бджіл і маток під час їх годування маточним молочком. Дорослі комах не хворіють на А. Інфіковані личинки на початку недуги набувають жовто-білого забарвлення, потім жовтого, стають блискучими, тістоподіб., згодом вкриваються білим гриб. міцелієм, що заповнює також увесь вільний простір комірки. Унаслідок роздільності збудника А. перебіг захворювання може відрізнятись. Заражені стільники під час похитування видають шум, схожий на тихий брязкіт, при видаленні кришечок із них легко випадають мумії. Робочі бджоли чистять комірки від мертвих мумій (уражених і сухих личинок): виносять і викидають їх біля вулика або на прилітній дошці. Ура-

Аскофероз

Аскохита. (*Ascochyta galeopsidis*)

ження А. встановлюють під час огляду вуликів і бджолиних сімей. Чищення комірок також сприяє перенесенню спор патогену робочими бджолами, переміщенню збудника в комірки стільника. Причиною ураження А. може бути переміщення та обмін стільників чи бджолиних сімей на пасіці. Кліщ із роду варроа (*Varroa*), що паразитує на медонос. бджолах і спричиняє в них недугу *варроатоз*, є переносником А. Розповсюдженню недуги сприяє висока стійкість спор патогену до несприятл. умов зовн. середовища і різних хім. речовин. А. діагностують візуально і на слух під час огляду бджолоїної сім'ї за наявності мумій — сухих личинок і лялечок у комітках стільника, біля льотка чи вулика. В агрохім. лаб. досліджують мертві личинки й міцелій, за результатами визначення грибів ставлять діагноз. Лікування здійснюють за допомогою різних фунгіцидів та антифунгальних засобів, також застосовують *антибіотики* та лік. росл. (*хвоиц, деревій* тощо). Виникнення й розповсюдження А. в межах вулика пов'язане з т-рою і високою вологістю, тому важливе дотримання оптимальних для бджіл умов. Проводять також заміну маток у вилікуваних сім'ях на здорових. З метою профілактики стежать, щоби бджолоїній сім'ї були сильними. За низьких т-р повітря і високої вологості вулики мають бути добре утепленими. На пасіці обпалюють напальною лампою всі вулики зсередини і розміщують їх у сухому, добре освітленому місці; старі, чорні рамки перетоплюють і заміняють свіжою вошиною. Тер. пасіки тримають у чистоті і регулярно викошують для уникнення надмір. зволоження; кожні 10 днів протягом сезону ділянку кроплять негашеним вапном. Відбір бджіл, стійких до патоген. грибів, дає змогу краще контролювати різних збудників бджолиних хвороб.

Лит.: Подобед І. Борьба с аскоферозом // Пасіка. 2003. № 3; Мусієнко О. В. Епізоотологічна характеристика хвороб медоносних бджіл. Статистика та реалії // Вісник Сум. нац. аграр. ун-ту. 2006. Вип. 1–2 (15–16); Шамро Л. П., Шамро М. О. Комплексний метод боротьби з аскоферозом бджолиних сімей // Наук. вісник Нац. аграр. ун-ту. 2006. Вип. 94; Приймак Г. М. Захворювання бджолиних сімей на аскофероз. Причини, профілактика, напями боротьби // Пасіка. 2007. № 9; Паливода В. О. Екологічно чиста обробка бджолосім'ей // Пасіка. 2010. № 4; Галатюк О. Є. Бактеріальні та грибкові хвороби бджіл // Пасіка. 2012. № 12; Mile FL, Radoi I., Şapcaliu A. et al. Ascospherosis Incidence in Bees Investigated for Major Bacteriosis in the Beekeeping Year 2016 // Scientific Works. Series C. Veterinary Medicine. 2017. Vol. 63. Is. 1.

Аскохита (*Ascochyta*) — рід анаморф. фітопатоген. грибів, що найчастіше уражає зернові й бобові культури. *Ascochyta pisi* — збудник *аскохитозу* гороху; *Ascochyta linicola* — льону; *Ascochyta cucumeris* — огірків та ін. Характерною ознакою ураження рослин аскохитозом є утворення на листках, черешках, стеблах, насінні хлорозних плям, які згодом стають некротичними. На них формується багато пікнід із конідіями, що сприяють повторному зараженню. Пікніди кулясті, занурені в субстрат. Конідії безбарвні, двоклітинні, злегка зігнуті, виходять із вічок у формі стрічки. Гриб може перезимовувати в стані міцелію або як пікніди на рослинних рештках і в ґрунті. Ефект. засобами боротьби з грибами роду А. є регулярні сівозміни, використання стійких сортів, оброблення *фунгіцидами*, пра-

вильна утилізація та вивезення рослинних решток після завершення вирощування рослин.

Лит.: Mel'nik V. A. Key to the Fungi of the Genus *Ascochyta* Lib. (Coelomycetes). Berlin, 2000; Adams J., Chen X., Fucikovsky L. et al. Compendium of Wheat Diseases and Pests. 3rd ed. St. Paul, 2010; Тітова А. Є. Аналіз джерел стійкості нуту до основних хвороб і шкідників в умовах східного Лісостепу України // Вісник Харків. нац. аграр. ун-ту. Сер.: Рослинництво, селекція і насінництво, плодоовочівництво і зберігання. 2017. Вип. 2.

М. О. Зикова

Аскохитоз — загальна назва хвороб різн. видів рослин, мікозів спричинених грибами роду *аскохита* (*Ascochyta*). А. найчастіше уражає бобові й зернові культури. Поширений А. гороху, збудниками якого є *Didymella pisi* (анаморф. стадія *Ascochyta pisi*), *Didymella pinodes* (анаморф. стадія *Ascochyta pinodes*). Розрізняють білоплямистий і темноплямистий А. Білоплям. А., спричинений *Ascochyta pisi*, уражає переважно боби, значно рідше стебла й листки. Пошкодження має вигляд вдавнених округл. чи видовж. плям зі світлим центром і темною облямівкою. Темноплям. А., спричинений *Ascochyta pinodes*, уражає всі частини рослини. Пошкодження має вигляд опуклих темно-бурих плям різної форми. А. хризантем спричиняє *Didymella ligulicola* (анаморф. стадія *Ascochyta chrysanthemi*) — вид, занесений до Переліку регульованих шкідливих організмів Закону України «Про карантин рослин». Уперше виявлений 1904 у шт. Пн. Кароліна (США), набув значного поширення в Європі через зростання популярності культивування хризантем. Значну шкодочинність А. хризантем визначає скорочення асимілюючої поверхні уражених рослин, наслідком якої є порушення їхнього росту і розвитку. Відчутних утрат від А. хризантем зазнає квітництво закр. ґрунту. Збудник поширюється з ураженими живцями, рослинами, зрізаними квітами, росл. рештками. Часточки ґрунту на коренях рослин також можуть бути джерелом інфікування, яке зазвичай відбувається через місця мех. пошкоджень (зрізи тощо) або *продихи*. Збудник переносять вітер, комахи, інструменти, людина під час поливу, зрізання квітів чи обробітку ґрунту. Він уражає всі частини рослини, зокрема корені, на всіх етапах *онтогенезу*. На листках і черешках з'являються сірі, сірувато-коричневі або чорнуваті плями неправильної форми, розміри яких швидко зростають. Хворе листя рослин гниє або висихає та залишається звисати на стеблах; корені набувають темно-коричневого забарвлення, стають ламкими і швидко гниють. Верхівки пагонів руйнуються. *Патогени* призводять до *некротів*, помітніших на молодих пагонах. Ураження язичкових квітів хризантем починається від основи: спочатку гниють крайові квітки, гниль дуже швидко поширюється на все суцвіття, яке стає світло-коричневим, обвисає, руйнується, гине. Ознаки пошкоджень суцвіття подібні до ін. захворювань, спричинених ін. видами грибів, напр., *Botrytis cinerea* або *Phoma* sp. Гниль основ черешків схожа на ураження грибами родів *Rhizoctonia* або *Pythium*, тому при виявленні ознак мікозів необхідно ідентифікувати фітопатоген. А. гарбузових (огірків, кавунів, динь) спричиняє *Ascochyta cucumis* (анаморф. стадія *Mycosphaerella melonis*). Патоген завдає шкоди переважно листкам і стеблам, іноді — плодам. Поширення збуд-

ника відбувається як у закр., так і у відкр. ґрунті. На листках спочатку з'являються вел. жовто-бурі плями з хлоротичною облямівкою, які пізніше світлішають; на ураженій тканині формуються численні чорні цятки — *пикніди* гриба. Спочатку плями розміщуються периферією листка, потім зливаються та охоплюють більшу пол. *листокової пластинки*. Листки висихають і відмирають. На стеблах хвороба спочатку з'являється у вузлах, потім на пагонах у формі видовжених сухих сіруватих або бурувато-коричневих плям, укритих пикнідами збудника. У місцях пошкоджень на стеблах спостерігається *камедетеча*. Хворі плоди набувають вигляду варених, згодом усихають. На поверхні формуються бурі, вел. чорні пикніди. Пикноспори довгасті, дещо зігнуті, з тупими кінцями, безбарвні, з однією поперечною перегородкою, розміром 5,3–14 × 4,3 мкм. Псевдотеції темно-бурі, *аски* циліндричні з 8 аскоспорами без парафіз. Аскоспори двоклітинні, розміром 12,5–17,2 × 6,1 мкм. Під час вегетації рослин гриб поширюється пикноспорами. Джерело інфекції — уражені рештки, на яких зберігаються пикніди і псевдотеції гриба, а також насіння, в якому зберігається міцелій. Поширюється за т-ри бл. +25 °С і вологості повітря 90 %. За зниження вологості інтенсивність хвороби зменшується, що важливо в умовах закр. ґрунту. Ефект. засобами боротьби з А. є профілактика, регулярні сівозміни, використання стійких сортів, обробки *фунгіцидами*, *фумігація* насіння, глибоке перекопування, незараження й оздоровлення ґрунту, дезінфекція *теплиць*, правильна утилізація та вивезення росл. решток після завершення вирощування рослин.

Лит.: Mel'nik V. A. Key to the Fungi of the Genus *Ascochyta* Lib. (Coelomycetes). Berlin, 2000; Adams J., Chen X., Fucikovsky L. et al. Compendium of Wheat Diseases and Pests. 3rd ed. St. Paul, 2010; Кубрак С. М. Підбір колекційних зразків діни методом багатомірної статистики за вирощування в плівкових теплицях на сонячному обігріві // Агробіологія. 2013. Вип. 10 (100); Близнюк Р. М., Демидов О. А., Чугункова Т. В. та ін. Стійкість сортів пшениці м'якої ярої до листових грибних хвороб // Агроєкол. журн. 2019. № 1.

М. О. Зикова

Аскохитоз. Листки сої, уражені *Ascochyta sojaecola*

Аскріпція (від лат. *ascriptio* — приписування, приписка) — 1) Процес набуття людиною певного соц. та особистого *статусу* (посади, відзнаки, привілею, пільги) завдяки зовн., незалежним від неї чи сусп-ва соц.-демогр. характеристикам (вік, стать, фіз. дані, національність, родинні зв'язки тощо). 2) Ситуація, коли певні соц. характеристики індивіда (статус, професія, дохід) визначаються не його досягненнями, а вихід. позиціями, на які він не впливає (напр., етнічна або кастова належність, соц. положення батьків тощо). У наук. дискурс термін «А.» увів Р. Лінтон (1893–1953; США), дослідник проблематики *соціального статусу*. Він широко застосовується в зх., зокрема амер., соціології. Т. Парсонс у теорії *функціоналізму структурного* протиставляє: «А.» — «досягнення»; «якості аскриптивні» (вділені індивіду поза його волею, незалежно від вибору, рішення) — «якості, що досягаються» (набуті шляхом самовдосконалення). В основі механізму А. — заміщення ключових посад у сусп-ві за критеріями соц. походження, соц.-демогр. характеристик. Тобто розподіл важливих для

сусп-ва повноважень відбувається не на підставі проф. якостей індивідів (компетентність, фах, вислуга, наук. ступінь тощо), а за преференціями (цільовий набір до ЗВО, ротація кадрів, квоти на мол. фахівців або на жінок в органах влади тощо). А. є одним із двох антитетичних шляхів здобуття в сусп-ві певного рангу (другий шлях — власні старання й досягнення), загострює *стратифікацію соціальну*, а також породжує почуття соц. несправедливості.

Лит.: Американская социология: Перспективы. Проблемы. Методы / Пер. с англ. Москва, 1972; Білоус В. С. Соціологія у визначеннях, поясненнях, схемах, таблицях. Київ, 2002; Добренков В. И., Кравченко А. И. Фундаментальная социология : в 15 т. Москва, 2004. Т. 4: Общество: статика и динамика; Катаев С. Л. Сучасне українське суспільство. Київ, 2006; Девятко И. Ф., Абрамов Р. Н., Быков А. В. и др. Нормы и мораль в социологической теории: от классических концепций к новым идеям. Москва, 2017.

М. В. Туленков

«Асмайїт», «аль-Асмайїт» (араб. الأسمعیات) — поетична *антологія*, впорядкована аль-Асмайї на зразок збірки «Муфаддаліят» (араб. المفضليات). Разом із «Муфаддаліят» (деякі *рукописи* містять обидва твори разом), «Джамгарат аш'ар аль-'араб», «Хамасою» та «Му'аллякат» «А.» вважають одним із першоджерел давньої араб. поезії. Містить 92 *касиди* (1 163 бейти) 71 поета: із них 44 часів доіслам. Аравії, решта — раньоіслам. періоду. На відміну від «Муфаддаліят», де в найбільшій касиді 108 бейтів, найдовші касиди в «А.» обсягом не перевищують 44 бейти; збірку іноді називають міні-«Муфаддаліят». Мусульман. автори наступ. епох часто наводять цитати з «А.», переважно в літ. критиці. «А.» повністю не збереглася. Спочатку було знайдено лише 72 аркуші. 1902 їх уперше опублікував орієнталіст В. Т. Альвардт (1828–1909; Німеччина), вилучивши 19 касид, які були в «Муфаддаліят»; у книзі також траплялися помилки. Тому 1955, залучивши нові рукописи, єгип. видавці Ахмад Мухаммад Шакир та Абдуссалам Гарун здійснили нове критичне видання (256 с.) з наук. апаратом і покажчиками. Надалі його багаторазово перевидавали, зокрема в м. Бейруті воно витримало щонайменше 5 видань. Згодом видання 1955 було оцифровано.

Публ.: Al-Aṣma'īyyāt // Ahlwardt W. Sammlungen alter arabischer Dichter : in 3 vol. Piscataway, 2009. Vol. 1.

Лит.: Encyclopædia of Islam : in 12 vol. / Ed. by P. Bearman, Th. Bianquis, C. Bosworth et al. 2nd ed. Leiden, 1960–2005; Nasser Sh. The Transmission of the Variant Readings of the Qur'an: The Problem of Tawātūr and the Emergence of Shawādhdh. Leiden, 2012.

В. С. Рибалкін

Асмайї, аль-Асмайї (араб. عبد الملك الأسمعي; повне ім'я — Абдуль-Малік ібн Курайб ібн Абдуль-Малік ібн Алі ібн Асма аль-Багілі; 740, м. Басра, тепер Ірак — 828, там само) — лінгвіст, поет. Нисав арабською мовою. Замолоду цікавився наукою. Вивчав філологію в *Халілі аль-Фарахіді* та ін. Зацікавився *лексикографією*. Служив при дворі *халіфа* Харуна аль-Рашида в м. Багдаді (тепер Ірак), після його смерті повернувся в м. Басру, де заснував власну школу, згуртувавши коло себе філологів. Тривалий час мандрував пустелею, спостерігаючи за бедуїнами та їхніми звичаями, ретельно фіксував їхнє мовлення. Написав низ-

ку трактатів, що охоплюють лексику важливих семант. полів (людське тіло, верблюд, кінь, вівця, дикі та свійські тварини та ін.). Глосарії такого зразка можна вважати першими кроками у вивченні величезного араб. *лексикону*; вони містять осн. матеріали для багатьох розділів пізніших тлумачних словників. Польові дослідження були гол. методом накопичення матеріалів для вивчення доіслам. і раньоіслам. поезії. А. зібрав у племен *касиди* та вірші відомих поетів, доповнив їх розлогими філол. коментарями і так створив *антології*, які потім його учні передавали наступ. поколінням учених. Ці твори залишаються найдавнішими першоджерелами давньої араб. поезії. Творчий доробок налічує прибл. 60 праць, з яких опубліковано 11 лексикогр. та 7 поет. творів (гол. із них — «Асмайїт»). Авторство ще 6 виданих трактатів приписують А. помилково.

Тв.: al-Iḥṣāl // Texte zur arabischen Lexikographie. Leipzig, 1905; Khālq al-insān // Texte zur arabischen Lexikographie. Leipzig, 1905; Al-Addād // Drei arabische Quellenwerke über die Addād. Beirut, 1913; al-Dārāt // Dix Anciens Traités de Philologie Arabe. Beirut, 1914; al-Nabāt wa-l-shajār // Dix Anciens Traités de Philologie Arabe. Beirut, 1914.

Лит.: Abū l-Tayyib al-Lughawī, Marātib al-naḥwīyyīn / Ed. Muḥammad Abū l-Faḍl Ibrāhīm. Cairo, 1974; Фильштинский И. М. История арабской литературы V — начало X века. Москва, 1985; Рыбалкин В. С. Арабская лексикографическая традиция. Киев, 1990; Weipert R. «Al-Aṣma'ī» // Encyclopaedia of Islam : in 13 vol. / Ed. by K. Fleet, G. Krämer, D. Matringe et al. 3rd ed. Leiden, 2009; Baalbaki R. The Arabic Lexicographical Tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th Century. Leiden, 2014.

В. С. Рибалкін

Асмер, Асмара (тигринья አስመራ, араб. أسمرة, англ. Asmara) — місто, столиця *Еритреї*. Розташ. на пн. краї Ефіоп. плато, на висоті 2 325 м над рів. м. (шоста за висотністю розміщення столиця світу). Тер. — 45 км². Перше поселення на тер. сучас. А. з'явилося 800 до н. е. За нар. усними переказами, село на місці тепер. столиці засн. чотирма племенами народності тиграї, що мешкали в чотирьох селах у р-ні Асмар. плато: Геза-Гуртом, Геза-Шелеле, Геза-Серенсер і Геза-Асмае. Вони об'єдналися для протистояння зовн. ворогам, утворивши з чотирьох поселень одне під назвою Арбат-Асмера (мовою тигринья це означає «четверо змусили їх об'єднатися»).

Асмера. Панорама

Назва з часом скоротилася до теперіш. варіанту — «А.». У 12 ст. поселення набуло ваги як потужний торг. осередок. Після окупації 1889 Еритреї Італією з 1900 А. стала столицею італ. Ери-

треї, відтоді розпочалося стрімке екон. і культ. зростання. Додатковий поштовх для розвитку дала прокладена італ. колонізаторами на поч. 20 ст. еритрейська з-ця. За даними перепису 1939, нас. А. становило 98 тис. осіб, з яких 53 тис. — італійці. З поч. Другої світової війни надходження італ. інвестицій до А. і загалом Еритреї припинилося. Від 1941 А. перебувала під управлінням Великої Британії, 1943–1977 тут була розміщена телекомунікац. база США. 1952 рішенням Організації Об'єднаних Націй, за активного сприяння США, Еритрею включили до складу Республіки Ефіопії, а столицю новоствор. федератив. округу перенесли з А. до м. Аддис-Абеби. Нова офіц. амхарська мова спілкування змінила традиц. мову тигринья. 1961 імператор Ефіопії Хайле Селассіє I, відповідно до федер. домовленостей, проголосив Еритрею 14-ю провінцією Ефіоп. імперії. Під час війни за незалежність Еритреї (1961–1991) місто залишалося майже неушкодженим, за винятком кількох адм. будівель. Від 1993 А. — столиця незалежної Еритреї. Заг. кількість нас. (2020, оцінка) — 963 тис. осіб, густина — 21,4 тис. осіб/км². Склад нас. за етніч. групами: тиграї (77%), тигре (15%), та ін. За реліг. групами: віряни Еритрейської правосл. церкви (60%), мусульмани-суніти (25%), католики (15%). Клімат нетиповий степовий, з теплим, але не спекотним літом і м'якою зимою. Місто перебуває під впливом холодного напівпустельного клімату, що зумовлене його висотним розміщенням. Серед. т-ра січня — +14 °С, липня — +16 °С. Найвищі т-ри припадають на весняні місяці. Середньорічна кількість опадів — 518 мм. Інтенсивні дощі в липні — серпні, посушливий цикл у грудні — лютому. Перемінна кількість опадів призводить до частих засух, які від 1960-х трапляються кожні 10 років. В А. сконцентрована більшість пром. підприємств Еритреї — насамперед харч., текстильної та взуттєвої пром-стей, а також нафтоперероб. галузі. А. є нац. центром пивоваріння: тут діє перша броварня в країні — корпорація «Асмера Бруері» («Asmara Brewery»), засн. 1939 інж. Л. Мелотті (Італія). Розвинутий туризм. Є сучас. готелі, зокрема «Асмера Пелас» («Asmara Palace»; 1999), з басейнами, конференц-залами тощо, пансіонати, центри відпочинку, експо-центр. У центрі багато магазинів, кав'ярень, ремісн. майстерень, розважальних закладів, міський ринок. Діють Нац. банк Еритреї, Житлово-комерційний банк. Міжнар. аеропорт А. розташований за 2 км від міста. Основу пасажиропотоку становлять рейси з міст Дубая, Хартума, Стамбула та Каїра. З-ця сполучає А. з портовим м. Массауа, проте регуляр. пасажирообігу тут немає. Раз на тиждень між А. та станцією Нефасит курсує турист. потяг. Осн. міськ. транспорт — автобуси, є міжміське автобус. сполучення, міжнар. відсутнє. У місті розташований Ун-т А. (засн. 1958), неподалік міста — Еритрейський технол. ін-т (засн. 2003). Діють багато початк. та серед. загальноосвіт. закладів, 4 міжнар. школи: одна англомовна і три, засновані на кошти італ. фондів. Наявна публ. б-ка (з 1959). Функціонує Нац. музей Еритреї (засн. 1992), експозиція якого відображає історію країни. У різних кварталах на стінах будинків зображені картини сучас. художників. У театрі А., зведеному 1918, були представлені комедії та опери, зокрема у виконанні італ. співаків. З 1993 будинок

належить д-ві, використовується зрідка. Функціонують також кінотеатри. Активна забудова А. на поч. 20 ст. спорудами в різних європ. арх. стилях надала східноафр. місту італ. колориту. З 1935 здійснювалася широкомасштаб. програма буд-ва. Наприкін. 1930-х А. почали називати «маленьким Римом». На поч. 21 ст. збереглося

Асмера. Будівля автозаправки «Фіат Тальєро»

бл. 400 будівель — зразків італ. архітектури, а також багато вулич. написів і вивісок італ. мовою. Архітектура А. — унік. зразок раннього модерніст. урбанізму поч. 20 ст. в афр. контексті. Планування міста ілюструє адаптацію сучас. моделей до місц. культ. і геогр. умов. Серед споруд: церква Богоматері Розарії (1923), збудована в ломбардійсько-роман. стилі з високою готичною дзвіницею; кінотеатри «Рим» та «Імперо» (обидва — 1937) у стилі ар-деко; правосл. собор Енда Маріам — модерніст. будова (1938);

Асмера. Православний собор Енда Маріам (Марійський собор)

Велика мечеть А., або Джама Аль-Хулава Аль-Рашидун — Мечеть праведних халіфів (1938); Губернатор. палац (1897); будинки Мін-ва освіти (1928) та Нац. банку Еритреї (1914) та ін. А. внесено до переліку *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО* (2017) під назвою «Асмера — модерністське африканське місто», стала першим модерніст. містом, що потрапило до списку в межах своїх адм. кордонів. В А. багато спорт. споруд для місц. нас. і туристів. Нац. видами спорту в Еритреї є футбол і велосипед. спорт (спадок від італ. колонізаторів). Через А. проходить одна з найскладніших велотрас країни — А. — Керен. Місто представлене власною волейбол. командою. Для футбол. матчів використовують стадіони зі штуч. газон «Денден» (збудований 1958; вміщує 10 тис. осіб) і «Цицерон» (збудований 1939; вміщує 6 тис. осіб). Одним зі спорт. атрибутів столиці є стадіон для кінних перегонів «Трек С» («Trek C»).

Діють теніс. корти, баскетбол. арена, закритий павільйон для гри в боулінг та басейний комплекс.

Лит.: Muller T. R. Now I Am Free. Education and Human Resource Development in Eritrea: Contradictions in the Lives of Eritrean Women in Higher Education // Compare. 2004. № 34 (2); Нестерова Т. П. «Средиземноморская идентичность»: культура и архитектура Италии в странах Северной Африки в 1920–1930-х гг. // Известия Уральского гос. ун-та. Сер. 1: Пробл. образования, науки и культ. 2010. № 2 (75); Eritrea Business Law Handbook: Strategic Information and Laws. Washington, 2013; Volgger P., Graf S. Architecture in Asmara: Colonial Origin and Postcolonial Experience. Berlin, 2017.

В. Р. Торушанко

Асмэра — модерністське африканське місто — див. у ст. *Асмера*.

Асмодей (іврит אַסְמוּדֵי — спокусник) — ватажок демонів, злих духів у талмудичній і юдейській апокрифічній л-рі (див. *Апокрифи*); демон жадання, розпущення, помсти й ревнощів. Зображується як зла, хтива, сластолюбна істота, що прагне зруйнувати сімейні зв'язки та шлюбні союзи, спокушає людей на гріхи та злочини, сіє чвари між подружжям. Уперше згадується у старозавітному тексті «Книга Товіта» (2 ст. до н. е.) як ревнивий переслідувач євр. дівчини Сарри і вбивця сімох її наречених, кожного — у шлюбну ніч. У текстах *Талмуду* названий «князем демонів»; є важливою дієвою особою переказів про царя *Соломона*, зокрема про спорудження *Єрусалимського храму*. Переповідається, що, отримавши магич. перстень *Соломона*, А. обманом вигнав царя в далекі землі, а сам, набравши його подоби, тимчасово всівся на троні. Згідно з традицією *Каббали*, він, навпаки, допомагає *Соломону*, виводячи його ім'я від імені авест. божества Айшма-дева — одного з вищих сил зла, дева люті й хтливості. Злі духи на ім'я А. згадані або виписані як персонажі у тв. Дж. *Мільтона*, А.-Р. *Лесажа*, Й. В. *Гете*, В. *Жуковського*, О. *Пушкіна* та ін.

Лит.: Бондарь К. В. Соломон, Асмодей и демоны: из раввинистической литературы (переводы из мидрашей) // Вісник Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв. 2008. № 9; Mack C. K., Mack D. A Field Guide to Demons, Fairies, Fallen Angels and Other Subversive Spirits. London, 2010; Patai R. Encyclopedia of Jewish Folklore and Traditions: in 2 vol. Atmonk; London, 2013.

Асмус, Валентин Фердинандович (30.12.1894, м. Київ, тепер Україна — 05.06.1975, м. Москва, тепер РФ) — філософ, спеціаліст з історії філософії, логіки, естетики, історії культури; професор (з 1935), доктор філос. наук (з 1940), дійсний член Міжнар. ін-ту філософії у м. Парижі (з 1958), засл. діяч науки РРФСР (з 1964). Нар. у родині службовця. Дитячі і юнацькі роки пройшли в містах Костянтинівці та Києві. 1903–1914 навчався в нім. реальному уч-щі Св. Катерини в м. Києві, 1914–1919 — на іст.-філол. факультеті Імператор. ун-ту Св. Володимира (тепер *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*), відділення філософії та рос. словесності. Уже у старших класах уч-ща А. виявив вел.

інтерес і схильність до філософії, які зміцніли в студент. роки під впливом лекцій О. *Гілярова*, В. *Зеньковського*, Є. *Спекторського*. Широка поглядів і різноманітність теорій, представлених в університет. курсах, дали А. змогу сформулювати філос. світогляд і здатність до самост. мислення і творчого інтелект. пошуку. Як вихованець Київ. ун-ту він зберіг і розвинув у творчості здобутки укр. іст.-філос. шк. кін. 19 — поч. 20 ст. 1918 за твір «Залежність Л. М. Толстого від Спінози в його релігійно-філософських поглядах» отримав премію імені Л. Толстого. Після закінчення ун-ту займався науково-дослід. та пед. діяльністю, працював на каф. філософії філос.-соціол. відділу Укр. ін-ту марксизму-ленінізму (1919–1927), де викладав філософію й естетику. 1927 А. переїхав до м. Москви. 1927–1935 працював у Моск. ін-ті червоної професури й Академії комуніст. виховання імені Н. Крупської, 1935–1941 викладав філософію й естетику на філос. ф-ті Моск. ін-ту філософії, л-ри, історії. Член Спілки рад. письменників (з 1935). У 1935–1956 — професор Лит. ін-ту ім. М. Горького, ст. наук. співробітник сектору естетики Ін-ту світової л-ри імені М. Горького (1956). У 1939–1975 викладав логіку, історію філософії та антич. л-ру на філол., а після відновлення (1941) — на філос. ф-тах *Московського державного університету імені М. В. Ломоносова* (МДУ). Продовжив публ. іст.-філос. роботу, публікацію праць з історії і теорії естетики. 1957–1958 А. очолював кафедру логіки філос. ф-ту МДУ. Паралельно працював ст. наук. співробітником Ін-ту філософії АН СРСР (1968–1973). У 1959–1975 був членом редколегії й автор. колективу «Філософської енциклопедії» у 5 т. У 1960-ті — на поч. 1970-х А. брав активну участь у створенні низки збірників і навч. посібників з історії філософії, у підготовці та виданні перекладів праць класиків і сучас. зх. філософів, в орг-ції міжнар. співпраці в галузі філософії, хоча як безпартійний був «невизнаним». А. — спадкоємець дореволюц. філос. культури, який зумів розвинути її та синтезом старого й нового ферментизувати філос. науку в СРСР. Гол. сфера наук. діяльності — історія філософії, передусім античність і кантознавство, рос. філософія. Детально розглянув розвиток *античної філософії* від її становлення (*мілетська школа* і *піфагорейзм*) до злету високої класики (*Сократ*, *Платон*, *Аристотель*) і вчень епохи *еллінізму* (*стоїцизм*, *скептицизм*, *епікуреїзм*), а також виникнення *неоплатонізму* як предтечі *патристики*. Заг. визнання отримали й дослідження філософії 17–18 ст., зокрема творчості Ф. *Бекона*, Р. *Декарта*, Б. *Спінози*, представників *німецької філософії* Нового часу, особливо І. *Канта*. У доробку А. — численні праці з логіки, естетики, історії л-ри. Дослідив рос. естетику в порівнянні з німецькою й англійською, виокремив такі її особливості, як-от тісна «зрошеність» естетич. думки з живою практикою мист-ва та висока роль худ. критики для філос. розвитку сусп-ва, погляд на мист-во як спосіб перетворення життя. 1946 активно включився в роботу щодо відродження в СРСР логіки як галузі досліджень і навч. предмета. Був поміркованим прихильником *діалектичного матеріалізму*, водночас шукав можливості висловити власний погляд на філос. проблеми, прагнув виїти за межі методол. догми попри ідеол. тиск. Філос. становлення в межах дореволюц. академ.

Асмус Валентин
Фердинандович

традиції позначилося вис. професіоналізмом. Підготував фундамент. праці та наук. статті з логіки, філософії, *діалектики, теорії пізнання, естетики*. Написав один із перших у СРСР підручників із логіки. Автор багатьох статей у «Філософській енциклопедії», «*Великій радянській енциклопедії*», «Літературній енциклопедії» тощо. Залишив спогади (зокрема про Київ. ун-т). В останні роки готував вел. працю «Історико-філософський процес у зображенні та оцінці російського екзистенціалізму». Посмертно видані «Історико-філософські етюди», куди ввійшли нариси з історії зх. філософії від Платона до В. Джеймса. Автор праць: «Діалектичний матеріалізм і логіка» (1924), «Адвокат філософської інституції (Бергсон і його критика інтелектуалізму)» (1926), «Етика Спінози» (1927), «Діалектика у системі Декарта» (1928), «Діалектика й антиномії Канта» (1928), «Діалектика Канта» (1929), «Нариси історії діалектики у Новій філософії» (1930), «Маркс і буржуазний історизм» (1933), «М. Г. Чернишевський як діалектик» (1939), «Коло ідей Лермонтова» (1941), «Логіка» (1947), «Вчення логіки про доказ і спростування» (1954), «Декарт» (1956), «Шиллер як філософ і естетик» (1957), «Демокрит» (1960), «Жан Жак Руссо» (1962), «Німецька естетика XVIII століття» (1963), «Проблема інтуїції у філософії й математиці» (1963), «Історія античної філософії» (1965); «Платон» (1968), «Іммануїл Кант» (1973). Праці А. перекладено нім., англ., франц, кит., румун. й ін. мовами. А. — один із небагатьох філософів рад. періоду, праці якого видають та активно вивчають на Зх. За кордоном А. відомий здебільшого як кантознавець. Чимало філософів в Україні та за її межами вважають себе учнями А. Лауреат Держ. (Сталінської) премії (1943) за участь у підготовці 3-томної «Історії філософії».

Тв.: Очерки истории диалектики в новой философии. Ленинград, 1929; Логика. Москва, 1947; Декарт. Москва, 1956; Проблема интуиции в философии и математике: (Очерк истории: XVII — начало XX в.). Москва, 1963; Вопросы теории и истории эстетики. Москва, 1968; Платон. Москва, 1969; Иммануил Кант. Москва, 1973; Собрание сочинений : в 7 т. Москва, 2014.

Лит.: Соколов В. В., Ойзерман Т. И., Гульга А. В. и др. Асмус — педагог и мыслитель // Вопросы филос. 1995. № 1; Абрамов М. А., Жучков В. А., Любинская Л. Н. Вспоминная В. Ф. Асмус. Москва, 2001; Алексеев П. В. Философы России XIX–XX столетий. Биографии, идеи, труды. 4-е изд., перераб. и доп. Москва, 2002; Ткачук М. Л., Горський В. С., Нічик В. М. Асмус Валентин Фердинандович // Філософська думка в Україні. Київ, 2002; Валентин Фердинандович Асмус / Сост. В. А. Жучков, И. И. Блауберг. Москва, 2010; Валентин Фердинандович Асмус: особистість, вчений, мислитель (до 120-ї річниці від дня народження) / Редкол.: А. В. Найчук, В. А. Дубінський, С. О. Волковинський та ін. Кам'янець-Подільський, 2015; Шестаков В. П. Философская оттепель и падение догматического марксизма в России. Санкт-Петербург, 2017.

М. А. Козловцев

А́сник, А́дам (польськ. Asnyk, Adam; криптонім EL...; псевдонім Jan Stożek; 11.09.1838, м. Каліш, тепер Польща — 02.08.1897, м. Краків, тепер Польща) — письменник. Писав польською мовою. Походив із дворянської родини учасника *Польського повстання 1830–1831*. У 1849–1853 навчався у Вищій реал. шк. у м. Калішу. 1856 переїхав у м. Варшаву, навчався в Ін-ті агрономії та

ліс. госп-ва в м-ку Марімонті, згодом — у Медико-хірург. академії в м. Варшаві (1857–1859), Вроцлав. ун-ті (1859–1860), де був членом Слов'ян. літ. т-ва, в ун-тах міст Парижа (1861) і Гейдельберга (1861–1862). Брав участь у діяльності студент. підпільних орг-цій, демонстраціях. 1860 був заарештований і ув'язнений у Варшав. фортеці. Активний член *Польського повстання 1863*, член Нац. уряду (верх. органу влади, що діяв під час повстання проти рос. окупації та наслідків поділів *Речі Посполитої*). Після поразки повстання через переслідування влади емігрував до Німеччини, де 1866 завершив вищу освіту в Гейдельберзькому ун-ті та здобув ступінь доктора філософії. 1867–1870 мешкав у м. Львові. 1870 переїхав у м. Краків. 1872 опублікував двотомник творів, завдяки якому здобув популярність. Був одним із засновників Нар. школи у м. Кракові (1882) та її почесним членом. У січні 1882 працював ред. краків. щоденної газ. «Реформа» («Reforma»), 1889–1895 — відповідальний ред. цього ж видання, перейменованого на «Нову реформу» («Nową Reformą»). З 1884 — член міської ради м. Кракова. 1889 — член Галицького крайового сейму. 1890 опікувався перевезенням праху А. *Мицкевича* з м. Парижа до м. Кракова. Як член Польського татарського т-ва брав участь в експедиції в Татри. Подорожував Європою, зокрема до Італії, а також Тунісу, Алжиру (1888), Індії та Шрі-Ланки (1894). Помер від туберкульозу, похований у крипті заслужених на Скалці (м. Краків). Дебютував 1870 в щоден. виданні «Калішанин» («Kaliszanin») із віршем про рідне місто. Писав вірші, поеми, драм. твори. Поема «Сон могили» («Sen grobów»; 1865), як і більшість творів, сповнена романтич. мотивів. Найвідомішому циклу сонетів А. «Над глибинами» («Nad głębiami»; 1883–1894) притаманні риси филос. роздумів. Значну частину творів А. становить пейзажна лірика, зокрема цикли «Квіти» («Kwiaty»), «У Татрах» («W Tatracach») тощо. Автор патріот. та інтим. лірики. На вірші А. з «Альбому пісень» («Album pieśni») писали музику, зокрема, І. Я. Падеревський (1860–1941), Ч. Немен (1939–2004; обидва Польща). А. — автор іст. драм «Кола Рієнці» («Cola Rienzi»; 1873), «Кейстут» («Kiejstut»; 1878), побут. комедії «Друзі Іова» («Przyjaciele Ioba»; 1879), соц. драм «Брати Лерче» («Bracia Lerche»; 1886). П'єси А. ставили на аматор. і профес. сценах. Окр. твори А. укр. мовою переклали І. Франко (який писав про його творчість у ст. «Сучасні польські поети»), а також П. Грабовський, В. Щурат, Р. Лубківський, Д. Паламарчук, Г. Кочур, А. Глушак та ін. Ім'ям А. названо вулиці в містах Варшаві, Каліші. На його честь названо серед. шк. та муніципальну б-ку м. Каліша.

Тв.: Gałązka heliotrope. Lwów, 1869; Walka Stronnictw. Kraków, 1869; Bracia Lerche. Kraków, 1888; Cola Rienzi. Kraków, 1889; Nad głębiami. Kraków; Warszawa, 1907; Wybór poezji. Wrocław, 1955; Poezje. Warszawa, 1974; Укр. перекл. — [Вірші] // Антологія польської поезії : в 2 т. Київ, 1979. Т. 1; Польський літературний вітраж. Одеса, 2007.

Лит.: Tretiak J. Adam Asnyk jako wyraz swojej epoki. Kraków, 1922; Вервес Г. Д. Иван Франко и питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х років XIX ст. Київ, 1957; Szybowska M. Asnyk znany i nieznan. Warszawa, 1971; Франко І. Сучасні польські поети // Франко І. Я. Зібрання творів : в 50 т. Київ, 1981. Т. 31; Mocarska-Tycowa Z. Wybory i konieczności. Poezja A. Asnyka wobec gustów estetycznych i najważniejszych pytań swoich

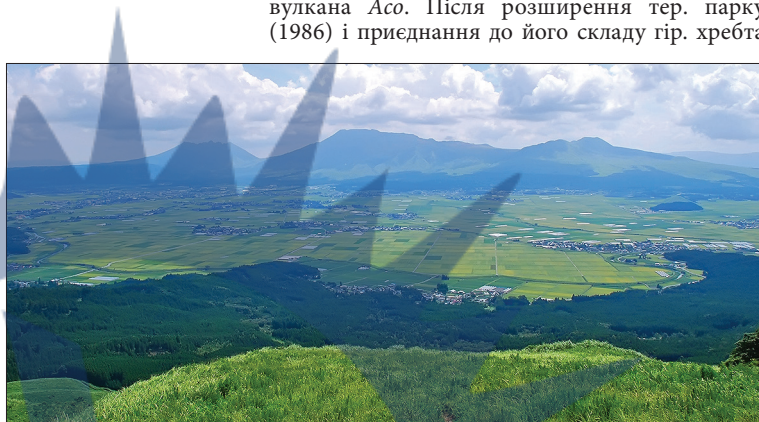

Асник Адам

czasów. Toruń, 2005; Upominki od narodu. Jubileusz, rocznice, obchody pisarzy. Jedlicze, 2010; Страфф К. Иван Франко і література польського позитивізму // Київ. полоністичні студії. 2017. Т. 29.

Ю. Л. Булаховська

Асо, Асо-сан — діючий вулкан у Японії. Є одним із найбільших та найактивніших у світі. Розташ. у серед. частині о. *Кюсю* на Пд. Зх. країни, у префектурі Кумамото, у межах Нац. парку *Асо-Кудзю*. Вулкан є вел. пологим лавовим конусом, склад. переважно базальтами й андезитами, поріз. радіальними тріщинами, з витягнутою в меридіон. напрямку *кальдерою* (25 × 18 км², одна з найбільших у світі), з окружністю бл. 120 км. Кальдера сформувалася в *плейстоцені* (300–90 тис. р. т.) під час чотирьох знач. *вулканічних вивержень* переважно стромболіанського типу, останнє з яких було найкатастрофічнішим. У сер. кальдери після нього сформувалося бл. 17 молодих *вулканічних конусів*, центр. група А. складається з 5 вулкан. конусів: Некодаке (найпівнічніший, активний останні 70 р., зокрема 1974, 1979, 1984–1985, 1989–1991, 2009, 2011, 2015 і 2016), Такадаке (найвища точка А. — 1 592 м), Накадаке (найактивніший вулкан остан. 1 500 р., що безперервно димить та інколи вивергається), Ебошідаке та Кішімадаке. Вулкан. діяльність у кальдері А. із сер. 6 ст. зафіксовано понад 170 разів. А. розташований на межі вологих субтроп. й континент. клімату з теплим літом і холодною зимою, з інтенсив. опадами протягом року й надзвичайно рясними у червні — липні (щомісяця понад 500 мм). У кальдері вулкана розташ. м. Асо (пл. — 376,3 км²; нас. — 25,6 тис. осіб, 2020), ін. нас. пункти, с.-г. угіддя, прокладено з-цю й автошляхи. Вивержені *пірокластичні породи* використовують у префектурі Кумамото для буд-ва кам'яних аркових мостів.

Асо-Кудзю. Вид на вулкан Асо

Асо-Кудзю (япон. 阿蘇くじゅう国立公園) — національний парк Японії. Розташ. у центр. і пн.-сх. частинах о. *Кюсю* (префектури Кумамото та Ойта). Засн. 1934 як Нац. парк Асо для охорони і збереження найбільшого діючого на острові вулкана Асо. Після розширення тер. парку (1986) і приєднання до його складу гір. хребта

Кудзю (з найвищою точкою острова — г. Накадаке, 1 791 м), *резерват* набув сучас. назви і пл. 726,78 км². А.-К. також відомий як курорт із гарячими озерами. Історично гол. пам'яткою парку є вулкан. система г. Асо з п'ятьма центр. конусами *кальдери*. Канатною дорогою, автотранспортом або пішки можна дістатися кратера. За процесами в кратері, з якого викидаються хмари, зокрема продуктів окиснення *сірки*, можна спостерігати з кількох спеціально обладнаних бетон. камер (за значних ідких отруйних викидів ця ділянка може бути закритою). Діє спец. музей. На Пн. від Асо розташ. стратовулкан Кудзю (1 787 м заввишки), вершина якого вкрита *альпійською рослинністю*, а низькі схили — густими лісами. Є родючі поля, пасовища. На незайм. вулкан. та люд. діяльністю плато Асо й Кудзю на поч. літа починає квітнути *азалія Кірісіма* (зростає лише на о. Кюсю). 2017 парк відвідали 926 тис. іноз. туристів.

Лит.: Sutherland M., Britton D. National Parks of Japan. Tokyo, 1995; The Economic Value of Landscapes / Ed. by C. Heide, W. Heijman. London; New York, 2012.

Асонанс (франц. *assonance*, від лат. *assonare* — відгукуватися) — різновид звукопису, концентроване повторення голосних звуків у суміжних чи близько розташованих словах, переважно у вірш. рядку чи строфі. А. створює ефект милозвуччя: «Було червоне поле бою» (О. *Лятуринська*); набуває іноді особл. значення в поєднанні з *алітераціями*: «О панно Інно, панно Інно» (П. *Тичина*). Як засіб *фоностилістики* взаємодіє із системою *ритмомелодики* певної фрази або мовного періоду. У віршознавстві цей термін вживають також на позначення неточної *рими*, побудованої на комплексному суголоссі наголос. голосних при певному нехтуванні приголосними, їх переміщенні, відсіканні або чергуванні:

Корови моляться до сонця,
що полум'яним сходить маком.
Струнка тополя тонша й тонша,
мов дерево ставало б птахом

Антонич Б.-І. *Село // Три перстені.*
Поєми й лірики. Львів : Накладом
Богдана Дороцького, 1934. С. 45.

Кратер Накадаке кальдери А. є популярним турист. об'єктом регіону.

Лит.: Tsukamoto T. Aso. Kumamoto, 1981; Volcanic Hazards: Assessment and Monitoring / Ed. by J. H. Latter. Berlin, 2011; Volcano and Geothermal Tourism: Sustainable Georesources for Leisure and Recreation / Ed. by P. Erfurt-Cooper, M. Cooper. Abingdon, 2015.